

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYAT ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**HUN DÖNEMİ TÜRK MOTİF VE SEMBOLLERİNİN
SANATA VE HAYATA YANSIMASI**

Hazırlayan:
GÖZDE SAZAK
2502090449

Tez Danışmanı:
PROF. DR. MUALLÂ UYDU YÜCEL

Bu tez İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından desteklenmiştir.

Proje No: 17075

İstanbul 2014

D O K T O R A

T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

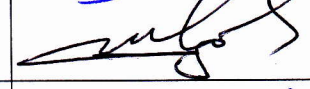
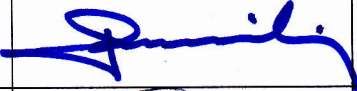

Adı ve Soyadı : Gözde SAZAK Numarası : 2502090449

Anabilim/Bilim Dalı : Türkiyat Araştırmaları Danışman Öğretim Üyesi : Prof.Dr.Muallâ UYDU YÜCEL

Tez Savunma Tarihi : 25.03.2014 Tez Savunma Saati : 14.00'da

Tez Başlığı : İslâmiyet Öncesi Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Muallâ UYDU YÜCEL		Kabul
2-Prof.Dr.Kemal YAVUZ		Kabul
3-Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL		Kabul
4- Doç.Dr.İsmail MANGALTEPE		Kabul
5- Yrd.Doç.Dr.Ali AHMETBEYOĞLU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.Okan YEŞİLOT		
2-Yrd.Doç.Dr.ömer KUL		

ÖZ

HUN DÖNEMİ TÜRK MOTİF VE SEMBOLLERİNİN SANATA VE HAYATA YANSIMASI

Gözde Sazak

Türkler yaşadıkları her devir ve coğrafyada adalet, merhamet, hürriyet ve sadakatle hükmetmişlerdir. Bu hakimiyetlerini inanç, askerî nizam ve töre ile sağlamışlardır. Bu inanç, devlet ve kültür düzeninin derin manalarını motif ve sembollere yansıtarak yüzyıllar boyunca sağlam şekilde korunarak Türkistan coğrafyasına kazınmıştır.

İnancı kuvvetli, sağlam karakterli, çalışkan ve ileri görüşlü Türk kağanının; nesiller boyunca bir hazine olarak sanat yolu ile aktardığı Türk motif ve sembolleri ile dolu bu mirasını günümüz Türk arkeolojik buluntularında bulmaktayız. Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları adlı bu tez üç ana bölümden oluşmaktadır. Tarih Sahnesinde Hunlar adlı birinci bölümde, Hunların siyasi tarihleri ve yaşadıkları coğrafya ve siyasi olaylara bağlı göçleri incelenmiştir. Siyasi tarihlerinin somut izleri olan arkeolojik buluntuları ise tezin ikinci bölümünde Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar adlı bölümde incelenmiştir. Bu bölümde M.Ö. 1300 yılından başlayarak M.S. IX. yüzyıla kadar Çin Denizi'nden Tuna Nehri'ne kadar uzanan Türkistan coğrafyasından çıkarılmış yaklaşık 2000 eser incelenmiştir. Bu coğrafya tarafımızdan tespit edilen bugünkü koordinatları, ait oldukları tarihi dönem ve bölge belirtilerek toplam 10 farklı bölgeye ayrılmıştır. Her bölgenin haritaları tarafımızdan yapılmıştır. Bu haritaların koordinatları ise yine tarafımızdan yapılan harita ve tablo ile açıklanmıştır. İkinci bölümde yer alan on farklı arkeolojik bölgeden çıkarılan arkeolojik buluntular içinden tezimizde ileri sürdüğümüz görüşümüz olan Ortak Millî Hafıza'ya ait motif ve sembolleri taşıyan 115 eser Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları adlı üçüncü bölümünde incelenmek üzere seçilmiştir. Üçüncü bölüm tezimizin en önemli bölümünü

oluşturmaktadır. Bu bölümde, Türk motif ve sembolleri ile ilgili bugüne kadar sanat ve kültür tarihçileri tarafından yapılan incelemelerin yanı sıra ilk defa tarafımızdan geliştirilen ve temelini psikoloji ilmine dayandırdığımız analiz ve sunuş yöntemi ile Şimdiye kadar yapılamayan motif ve sembol analizleri yapılmıştır.

Tezimizi yazarken elimizden dşrmediğimiz en önemli iki muhteşem kaynak Divanü Lugat-it-Türk ve Kutadgu Bilig olurken, ayrıca Batılı ilim adamları tarafından konumuzla ilgili (zellikle arkeoloji ve sanat tarihi) XIX. yüzyıldan 2013 yılına kadar İngilizce, Rusça ve Almanca yazılan eserlerde faydalandığımız başlıca kaynaklarımız eserlerdir.

Anahtar Kelimeler: Türk-Hun Motif, Sembol, Sanat, Arkeoloji, Psikoloji.

ABSTRACT

THE REFLECTIONS OF HUN PERIOD TURKISH MOTIFS AND SYMBOLS UPON ART AND LIFE

Gözde Sazak

All throughout the history and in all of the vast land that the Turks had ruled, they had lived and lead with justice, mercy and with an eternal faithfulness to freedom. Governness of such statute was provided by their deep beliefs, military discipline and ancient customs. These beliefs and profound sense of sate and cultural order were protected for centuries and engraved to the Turkestan geography by the Turkish motifs and symbols.

Turkish Hagan with solid devotion, character and vision has conveyed this heritage via motifs and symbols inscribed as art on archaeological treasures. This thesis explores in three chapters **The Reflections of Hun Period Turkish Motifs and Symbols upon Art and Life**.

In the first chapter which is named **Huns at The Stage of History**, political history of Huns and their migration is examined. Archaeological traces they left behind were studied in the second chapter named **Huns in Archaeological Assets**. This chapter concentrates on the period between 1300 B.C. and 900 A.D. investigating archaeological excavation sites starting from the China Sea, all through Asia up to Danube River in Europe. Approximately 2000 artifices from 76 dig sites of were examined. In order to abridge the immense geography studied, region in focus was divided in to 10 different lots in which both historical and geographical latitude and longitude coordinates of archaeological locations were exhibited.

The third chapter named **The Reflections of Turkish Motifs and Symbols upon Art and Life** is where the hearth of the thesis lies. One hundredth and eleven artifacts were carefully selected to be analyzed in this chapter. The analyses for these artifacts were made on several dimensions. Along with employing conventional

methods that are used by the art and cultural historians an innovative method was designed and practiced that utilized the disciplines of Cognitive Psychology and Anthropology. This followed a three step analyses technique. First the archaeological object in its physical sense was studied than the symbols it represented was matched with symbolism used in the **Turkish Saga** and finally deeper meaning were further investigated by means of Cognitive Psychology and Anthropology. An attempt to enter in to the **Collective National Memory** was made. Also a new metaphoric way of representing the analyses was developed.

The most important resources that were used for the thesis was the **Divanü Lugat-it-Türk** and the **Kutadgu Bilig**. Many other valuable books written by the western scientist and in several languages like English, Russian, and German were also helpful in completing this thesis. Especially early 19th century books by the Russian archaeologists on top of newly written works of art history and archaeology were very supportive in realizing a comprehensive look at the Turkish art mind.

Key Words: Turk-Hun, Motif, Symbol, Art, Archaeology, Psychology

ÖNSÖZ

Tarih, arkeoloji, sanat tarihi ve psikoloji ilimlerini içinde barındırarak hazırlanabilecek “Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması” adlı tez, hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel tarafından şahsıma verildiğinde büyük bir heyecan ve merakla araştırmaya başladım.

Bu konu aklımıza öncelikle şu soruyu getirdi; hayat nedir? Biyolojik açıdan hayatın ne olduğunu tarif etmek zor değildir. Fakat bizim tezimiz için lüzumlu olan hayatın felsefî açıdan tanımlanmasıdır. Kanaatimizce hayat insanların kimliklerinin yeşerdiği mümbit bir topraktır. Hayattan maksat kayda değer bir hüviyet sahibi olmaktır. Peki o zaman hüviyeti inşa eden unsurlar nedir, hüviyet nasıl vücut bulur? Hüviyet insanın üzerinde yaşadığı manalar ile vücut bulur. Yani insanın inançları onun kimliğini belirler. İnsanların inançları toprağa atılan tohumlara benzer. Bir tarlaya buğday tohumu atıp, arpa bitmesi beklenemez. Öyleyse sanat da verimli bir toprağa düşen tohumun oluşturduğu hüviyetin ifadeleridir.

Tezimizin sonuç bölümünde müşahede edileceği gibi “Türk Kimliği” Pazırık Kurganında gömülü olan en eski Türk hakanından Osmanlı devletinin büyük hükümdarlarına kadar üzerinde barındırdığı manalar açısından bir kitabe taşı gibi dimdik ve hiç değişmeden gelmiştir. Bu kimlik milletimizin en sağlam var oluş dayanağıdır. Kimliğimizin bozulmaması kendi özünde saklı olan her türlü kıymet ve değerlerin mana açısından bugüne taşınması ve anlaşılması ile mümkün olacaktır. Hedefimiz Türk motif ve sembollerinin taşıdıkları manaların bugüne kadar sanatımıza ve hayatımıza yansıdıklarını ortaya koymaktır. Son zamanlarda üzeri tozlanan mana aynasının silinerek yansımaların gönüllerde yer bulması, globalleşen dünyada rekabetlerin kültür ve kimlik platformuna taşındığı bir boyutta bizi millet olarak öne çıkaracak ve tarihte olduğu gibi cihangir yapacak ana dayanaktır. Bu açıdan tezimiz gelecekte ülkemizi bekleyen engelleri aşabilecek nesiller yetiştirilmesi için bugün yaşadığımız kimlik bunalımından çıkışımıza yol gösterecek bir nitelik taşımaktadır.

Tezimizin söz konusu mana derinliklerine inmesi lisans eğitimimde aldığım psikoloji formasyonu ile mümkün olmuştur. Özellikle insan zihninin işleyişini

inceleyen İdrak Psikolojisi ve onun türevleri olan İdrak Antropolojisi ve İdrak Arkeolojisi tarafımızdan geliştirilen analiz ve sunuş yöntemleri için faydalandığımız ana bilim dalları olmuştur. Lisans üstü çalışmalarımın aşına olduğum kültür varlıklarını koruma ve restorasyon ile sanat tarihi formasyonu tezimizde yer alan arkeolojik buluntuları malzeme ve sanat açısından değerlendirmemize imkan vermiştir. Son olarak İstanbul Üniversitesi çatısı altında doktora eğitimim esnasında bana maddi manevi yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Abdulkadir Donuk, sevgili tez hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel ve Prof. Dr. Kemal Yavuz'a derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca bölüm hocalarım sayın Doç Dr. İsmail Mangaltepe ve Y. Doç. Dr. Ali Ahmeybeyoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim. Bu vesile ile çalışmalarımın bana destek olan başta eşim Ergün Sazak ve çocuklarım olmak üzere, aile büyüklerime ve tüm arkadaşlarıma gönülden teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca doktora süresince maddi desteğini esirgemeyen Türk Petrol Vakfına da teşekkür eder, vakıf nezdinde rahmetli Aydın Bolak ve rahmetli Fevziye Abdullah Tansel'i hürmetle ve minnetle yâd ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	(iii)
ABSTRACT.....	(v)
ÖNSÖZ.....	(vii)
İÇİNDEKİLER	(ix)
RESİM LİSTESİ.....	(xiii)
HARİTA LİSTESİ.....	(xxiv)
TABLO LİSTESİ.....	(xxv)
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	(xxvi)
ŞEKİL LİSTESİ.....	(xxvi)
ÇİZİM LİSTESİ.....	(xxvii)
KISALTMA LİSTESİ.....	(xxviii)
GİRİŞ.....	1
BÖLÜM 1: TARİH SAHNESİNDE HUNLAR.....	8
1.1. Hun Adının Anlamı	8
1.2. Hunların Menşei.....	9
1.3. Hunların Yaşadıkları Coğrafya.....	12
1.4.Hunların Siyasî Tarihleri.....	13
1.4.1.Büyük Hun Devletinin Kuruluşu ve Yükselişi	14

1.4.2. Büyük Hun Devletinin Duraklama Dönemi.....	18
1.4.3. Büyük Hun Devletinin İkiye Bölünmesi.....	21
1.4.4. Büyük Hun Devletinin İkinci Kez İkiye Bölünmesi.....	24
1.4.5. Kuzey ve Güney Hunlarının Siyasî Varlıklarının Sona Ermesi.....	25
1.5. Avrupa Hun Devletinin Siyasî Tarihi.....	28
1.6. Hunların İdarî ve Askerî Teşkilâtları.....	33
1.7. Hun Kültürü.....	35
1.7.1. Hun Dili ve Yazısı.....	36
1.7.2. Hun İnancı.....	38
1.7.3. Hun Sanatı.....	40
BÖLÜM 2: ARKEOLOJİK KAYNAKLARDA HUNLAR.....	47
2.1. Hun Arkeolojisine Ait Bölgeler ile Buluntular.....	47
2.2. Hun Kurgan ve Şehirleri.....	52
2.2.1. Asya Hunlarına Ait Kurganlar.....	52
2.2.1.1. Rusya Federasyonu Hun Kurgan ve Şehirleri.....	55
2.2.1.1.1. Altay Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	55
2.2.1.1.2. Tuva ve Minusinsk Bölgelerinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	59
2.2.1.1.3. Baykal Gölü Güney Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	60
2.2.1.2. Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri.....	62
2.2.1.3. Çin Halk Cumhuriyetindeki Hun Kurganları:.....	72
2.2.1.3.1. Kuzey Çin Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	72

2.2.1.3.2. İç Moğolistan Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	75
2.2.1.4. Kazakistan'daki Hun Kurgan ve Şehirleri.....	77
2.2.1.5. Batı Türkistan Hun Kurgan ve Şehirleri.....	79
2.2.2. Avrupa Hunlarına Ait Kurgan ve Şehirler.....	81
2.2. 2.1. İdil- Kafkas Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri.....	82
2. 2.2.2. Orta-Doğu Avrupa Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri.....	83

BÖLÜM 3: TÜRK MOTİF VE SEMBOLLERİNİN SANATA VE HAYATA YANSIMASI.....89

3.1.İlmi Çerçeve.....	89
3.1.1.Analiz Yöntemi.....	94
3.1.2.Sunuş Yöntemi.....	97
3.1.3. Anahtar Kavramlar.....	99
3.2.Motif ve Semboller.....	104
3.2.1. Böke Motifi.....	104
3.2.2. Suda Hayat Motifleri.....	113
3.2.3. Kut-güç Alış-veriş Motifi.....	122
3.2.4. Kurt/Kaplan Motifi (Börü/Tonga).....	125
3.2.5. Geyik Motifi.....	133
3.2.6. Boğa/Deve Motifi.....	138
3.2.7. Kartal Motifi.....	140

3.2.8. Alp ve Kut-Alp Motifi.....	147
SONUÇ.....	156
KAYNAKÇA.....	167
EKLER.....	200
ÖZGEÇMİŞ.....	317

RESİM LİSTESİ

- Resim 1:** Keçe Yurt Duvarı, “**Kut-Alp ve Böke-Kartal’ın Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....200
- Resim 2:** Ahşap Oyma ve Deri Tös, “**Kartal’ın Böke/Geyik’i Isırması**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.....201
- Resim 3:** Yün Halı, “**Suda Hayat Motifinde Böke Başlangıcı Olarak Balık Figürü**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....202
- Resim 4:** Altın Vazo, “**Suda Hayat Motifi İçerisinde Hayat Ağacı ve Tonga Motifleri**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz,...203
- Resim 5:** Deri Üzerine Dövme, “**Suda Hayat Motifi Kuzey Kutbu Balığı**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.....204
- Resim 6:** Yün Halı, “**Suda Hayat Motifi İçerisinde Kaplumbağa Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....205
- Resim 7:** Altın Vazo, “**Suda Hayat Motifi Hayat Ağacı Dalları**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz, 1984.206
- Resim 8:** Deri Aplik, “**Kurt’un Geyiğe Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, PazırıkKurganı I,Altay,Rusya,Sazak2013.....207
- Resim 9:** Yün Halı, “**Böke/Kurt’un Boğa’ya Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğalistan, Sazak 2013.....208
- Resim 10:** Altın Vazo, “**Kut-Alp Motifi’nin Geyiğe Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz, 1984.....209

- Resim 11:** Deri Aplik, “**Kaplan/Tonga Motifi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....210
- Resim 12:** Yün Halı, “**Kaplan/Tonga Motifli Halı**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....211
- Resim 13:** Altın Vazo, “**Yavru Böke/Kaplan Motifi**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....212
- Resim 14:** Keçe Aplike, “**Kutlu Geyik (Böke/Geyik) Motifi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı III, Altay, Rusya, Федосеевко 2012.....213
- Resim 15:** Altın Plaka, “**Kutlu-Geyik Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....214
- Resim 16:** Altın Vazo, “**Kutlu-Geyik Motifi**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....215
- Resim 17:** Ahşap Tös, “**Boğa Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.216
- Resim 18:** Yün Halı, “**Böke/Kaplan Motifi ve Boğa Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....217
- Resim 19:** Altın Çerez Kabı, “**Boğa Motifi**”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....218
- Resim 20:** Eyer Üzerinde Deri Aplik, “**Kartal Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.....219
- Resim 21:** Yün Halı, “**Kartal Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962...220

Resim 22: Altın Vazo, “ Kartal Motifi ”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....	221
Resim 23: Keçe Yurt Duvarı, “ Kut-Alp Motifi ”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	222
Resim 24: Yün Halı, “ Boğa Başlı, Kaplan Çizgili Kut-Alp Motifi ”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962.....	223
Resim 25: Altın Vazo, “ İnsan Yüzlü Kut-Alp Motifi ”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....	224
Resim 26: Yün Halı, “ Kutlu-Geyik Motifi ”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	225
Resim 27: Ahşap Süsleme, “ Geyik Motifi ”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	226
Resim 28: Keçe Yurt Duvarı, “ Böke/Kartal Motifi ”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	227
Resim 29: Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “ Böke Motifi Çarkifelek ”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	228
Resim 30: Altın Alem, “ Böke Motifi ”, M.Ö.IV. yüzyıl, Nalin’gatu, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1989.....	229
Resim 31: Bronz Elbise Süsü, “ Böke Kuyruklu Geyik Motifi, Böke/Geyik ”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Liaoning, Kuzey Çin, Bunker 1997.....	230

- Resim 32:** Altın Kemik Küpe, “**Geyik ve Böke Motifli Küpe**”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Xigoupan, İç Moğolistan, Bunker 1997.....231
- Resim 33:** Altın Kemer Tokası, “**Böke Motifi**”, M.Ö.II. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1997.....232
- Resim 34:** Altın Eyer Süslemesi, “**Balık Pulu Desenli Böke Motifi**”, M.S.IV-V. yüzyıl, Doğu Avrupa, HM Kataloğu 2012.....233
- Resim 35:** Kara Kalem Desen, “**Ejder Şeklinde Çift Böke Motifi**”, M.S.XVI. yüzyıl, İstanbul, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.....234
- Resim 36:** Amlem, “**Çift Ejder Şeklinde Böke Motifinin Günümüze Yansıması**”, İstanbul, A. Süheyl Ünver Arşivi, Ünver 1977.....235
- Resim 37:** Bronz Gong Sapı, “**Suda Hayat Motifi İçerisindeki Timsah Figürlü Tören Gong Sapı**”, M.Ö.XIII-XII. Yüzyıl, Taohuacun, Shanxi Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1997.....236
- Resim 38:** Bronz Plaka Çizimi, “**Suda Hayat Motifi DNA Zinciri Kuyruklu Kurbağa**”, M.Ö. I. bin yıl, Lingyuan, Liaoning Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1997.....237
- Resim 39:** Bronz Kılıç Kını, “**Suda Hayat Motifinde İnsan Başlı Böke Kuyruklu Ata**”, M.Ö. X. yüzyıl, Baicaopo, Kansu Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995..... 238
- Resim 40:** Bronz Kılıç Kını, “**Suda Hayat Motifi İçinde Dokuz Başlı Böke**”, M.Ö.VI.-V. yüzyıl, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.....240
- Resim 41:** Deri Süsleme, “**Suda Hayat Motifi İçinde Su Horozu Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, , Altay, Rusya, Sazak 2013.....241

- Resim 42:** Bronz Kemer Tokası, “**Suda Hayat Motifi Kaplumbağa Motifi**”, M.Ö.II. yüzyıl, Daodunzi, Kuzey Çin, Wu En-Bunker 1997.....242
- Resim 43:** İpek Örtü, “**Suda Hayat Motifi İçinde Hayat Ağacı ve Haberci Kuşlar**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğalistan, Sazak 2013.....243
- Resim 44:** Bronz Kemer Tokası, “**Suda Hayat Motifi İçinde İki Su Kuşu, Kartal ve Balık Motifleri**”, M.Ö.II-I. yüzyıl, Doğu Sibirya, Dr. Walter Dietrich Koleksiyonu.....244
- Resim 45:** Lake Kap, “**Suda Hayat Motiflerinden Su Kuşu Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962.....245
- Resim 46:** İpek-Yün Halı, “**Suda Hayat Motiflerinden Kaplumbağa ve Böke Motifleri**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....246
- Resim 47:** Gümüş Kemer Tokası, “**Suda Hayat Motiflerinden Üç Hilal Motifi**”, M.S.IV-V. yüzyıl, Kafkas Doğu Ukrayna, Don Bölgesi, Ahmetbeyoğlu 2002.....247
- Resim 48:** Pamuk-Yün Halı, “**Suda Hayat Motifleri**”, M.S.XVI-XVII. yüzyıl, Babür Halısı, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.....248
- Resim 49:** Yün Halı, “**Suda Hayat Motiflerinden Balık Motifinin Günümüze Yansıması**”, İran, Sazak 2014.....249
- Resim 50:** Ahşap Tös, “**Böke/Kartal Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.V-IV. Yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013250
- Resim 51:** Bronz Kemer Tokası, “**Böke/Kurt Motifi ve Koç Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Bunker 1990.....251

- Resim 52:** Bronz Kemer Tokası, “**Kaplan Motifi ve Koç Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Qingyang, Kansu Bölgesi, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Bunker 1990.....252
- Resim 53:** Bronz Kemer Tokası, “**Böke/At Motifi ve Kurt Motifi Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Kuzey Çin, Leon Levy ve Shelby White Koleksiyonu, Bunker 1995.....253
- Resim 54:** Bronz Kemer Tokası, “**İki Kardeşin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II. yüzyıl, Kexingzhuang, Shaanxi, Kuzey Çin, Beijing 1962.....254
- Resim 55:** Bronz Kemer Tokası, “**Kurt Motifi ve At Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Derestuy, Baykal Gölü Güneyi, Rusya, Devlet 1980.....255
- Resim 56:** Bronz Kemer Tokası, “**Kaplan Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-I. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1997.....256
- Resim 57:** Şah Tahmasp’ın İpek Taht Halısı, “**Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.S.XVI. yüzyıl, Kâşan, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.....257
- Resim 58:** Video, “**Kartal Motifi ve Kurt Motifinin Kut-güç Alış-verişi Sahnesinin Günümüze Yansıması**”, Kazakistan,2012.....258
- Resim 59:** Yeşim Taşı Kolye, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö. I. bin yıl, Baoji Xian, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.....259
- Resim 60:** Keçe Örtü, “**Kurt Motifi**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Başhadar Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....260
- Resim 61:** Bronz Kemer Tokası, “**Kurt Motifi**”, M.Ö.V. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Brinker 1975.....261

- Resim 62:** Bronz Kemer Tokası, “**Böke/Kurt Motifi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, M. Sackler Gallery, So-Bunker 1995.....262
- Resim 63:** Bronz Kemer Tokası, “**Böke/Kurt Motifi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Maoqinggou, Liangcheng Xian, İç Moğolistan, The Calon da Koleksiyonu, Rawson-Bunker 1990.....263
- Resim 64:** Bronz Maske, “**Kurt Motifi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, İç Moğolistan, Bunker 1997.....264
- Resim 65:** Bronz Kemer Tokası, “**Böke/Kurt Motifi**”, M.Ö.II. yüzyıl, Güney – Doğu Sibirya, George Wannick Koleksiyonu, Rostovtzeff 1929.....265
- Resim 66:** Altın Kemer Tokası, “**Kurt Motifi**”, M.S.IV-V. yüzyıl, Szeged-Öthalom, Orta Avrupa, Ahmetbeyoğlu 2002.....266
- Resim 67:** Kala-i Kahkaa Sarayı Duvar Resmi, “**Kurt Motifi**”, M.S.VI. yüzyıl, Batı Türkistan, Sazak 2013.....267
- Resim 68:** Çini Pano, “**Geyik Motifli Av Sahnesi**”, M.S.XVI. yüzyıl, Şahkulu, İstanbul, Topkapı Sarayı Sünnet Odası, Birol 2008.....268
- Resim 69:** Amblem, “**Kurt Motifinin Günümüze Yansıması**”, Ankara, F-16 Filo Amblemi, TSK 2014.....269
- Resim 70:** Yeşim Taşı Kolye, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö. I. bin yıl, Baoji Xian, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.....270
- Resim 71:** Ahşap At Koşum Takımı Süsü, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....271

- Resim 72:** Deri Aplik Süsleme, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....272
- Resim 73:** Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö:VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....273
- Resim 74:** Yün-Pamuk Halı, “**Kaplan Desenli Kaplan Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....274
- Resim 75:** Altın Bilezik, “**Kaplan Başlı Kaplan Motifi**”, IV-V. yüzyıl, Sennoi Taman Yarımadası, Kırım, Vanderweyde 1810.....275
- Resim 76:** Fatih Sultan Mehmet Han’ın İpek-Pamuk Kaftan, “**Kaplan Desenli, Üç Yön Motifli Kaplan Motifi**”, XV. yüzyıl, İstanbul, Topkapı Sarayı.....276
- Resim 77:** Amblem, “**Kapla Motifinin Günümüze Yansıması**”, F-16 Kaplan Filo, Ankara, TSK, Sazak 2014.....277
- Resim 78:** Bronz Alem, “**Geyik Motifi**”, M.Ö.VI-III. yüzyıl, Tagar, Baykal Gölü Güneyi, Rusya, G.F. Miller Koleksiyonu, Sazak 2013.....278
- Resim 79:** Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “**Geyik Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.....279
- Resim 80:** Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “**Geyik Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.....280
- Resim 81:** Kalaylı Bronz Tös, “**Geyik Motifi**”, M.Ö.II. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.....281
- Resim 82:** Bronz Kemer Tokası, “**Çift Geyik Motifi**”, M.Ö.II-I. yüzyıl, Kuzey Çin, C.T. Loo Koleksiyonu, Salmony 1933.....282

Resim 83: Altın Küpe, “ Geyik Motifi ”, M.S.IV-V. yüzyıl, Doğu Avrupa, HM Katalog 2012.....	283
Resim 84: İpek Halı, “ Geyik Motifinin Günümüze Yansıması ”, İstanbul 2014.....	284
Resim 85: Bronz Kemer, “ Boğa Motifi ”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.....	285
Resim 86: Bronz Kemer Tokası, “ Boğa Motifi ”, M.Ö. III-II. yüzyıl, Shijiazhuang, Hebei Bölgesi, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.....	286
Resim 87: Bronz Kemer Tokası, “ Boğa Motifi ”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1995.....	287
Resim 88: Bronz Kemer Tokası, “ Çift Hörgüçlü Deve Motifi ”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Daodunzi, Kuzey Çin, Wu En-Bunker 1997.....	288
Resim 89: Yün Halı, “ Boğa Motifi ”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Nion Ula Kurganı, Moğolistan, HM Kataloğu 2012.....	289
Resim 90: Bronz Heykel, “ Boğa Motifinin Günümüze Yansıması ”, Kadıköy İstanbul 2014.....	290
Resim 91: Altın kaplama Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “ Kartal Motifi ”, M.Ö.VI-VII. Yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	291
Resim 92: Bronz At Koşum Süslemesi, “ Çift Kartal Motifi ”, M.Ö.V. yüzyıl, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.....	292

Resim 93: Bronz Alem, “ Kartal Motifi ”, M.Ö.V. yüzyıl, Kuzey Karadeniz, Hermitage Devlet Müzesi, HM Kataloğu 2012.....	293
Resim 94: Bronz Süsleme, “ Kartal Motifi ”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.....	294
Resim 95: Altın ve İncili Takı, “ Kartal Motifi ”, M.S.IV-V. yüzyıl, Balchachsee Gölü, Ob Nehri, Kafkas, L.Mauthner.....	295
Resim 96: Keçe Yurt Duvarı, “ Kartal Motifi ”, M.S. 18. Yüzyıl, Türkmenistan, St. Petersburg Etnografya Müzesi, Sazak 2012.....	296
Resim 97: Fotoğraf, “ Kartal Motifinin Günümüze Yansıması ”, Moğolistan, Bukner 1997.....	297
Resim 98: Taş Heykel, “ Alp Motifi ”, M.Ö.I. bin yıl, Baifu, Changping Xian, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.....	298
Resim 99: Ahşap At Koşum Takımı, “ Alp Motifi ”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	299
Resim 100: Keçe Yurt Duvarı, “ Alp Motifi ”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık V, Altay, Rusya, Sazak 2013.....	300
Resim 101: Altın Kemer Tokası Parçası, Hun Hükümdar Kurganı, Naushki, Buryat Cumhuriyeti, Rusya, Miniaev, Sakharovskaia 2008.....	301
Resim 102: Altın Maske, “ Alp Motifi ”, M.Ö.Altın Maske, V-VI yüzyıl, Boma Kurganı İli Doğu Türkistan, Çin, (Xingjiang Uygur Autonomous Region Museum The Silk Road, 2008)	302

- Resim 103:** Yün Halı, “**Alp Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.....304
- Resim 104:** Bronz Kapı Tokmağı, “**Kut-Alp Motifi**”, M.Ö.II-M.S.V. yüzyıl, Abakan Sarayı, Hakasya, Güney Sibirya, Moskova Tarih Müzesi, Sazak 2013.....305
- Resim 105:** Altın Plaka, “**Alp Motifi**”, M.S. IV (?) yüzyıl, Avrupa(?), Ahmetbeyoğlu 2002.....306
- Resim 106:** Altın Vazo, “**Alp Motifi**”, M.S.V-IX. yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....307
- Resim 107:** Yağlı Boya Portre Resim, “**Alp Motifi**”, M.S.XV. yüzyıl, İstanbul, Topkapı Müzesi, Mert 2007.....308
- Resim 108:** Gümüş Kemer Süslemesi, “**Kut-Alp Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Esik Kurganı, Kazakistan, Bunker 1995.....309
- Resim 109:** Altın Vazo, “**Kut-Alp Motifi**”, M.S.V-IX. yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.....310
- Resim 110:** Duvar Resmi, **Kut-Alp Motifi**”, M.S.IX. yüzyıl, Kala-i Kahkaha Sarayı Duvar Resmi, Batı Türkistan, Sazak 2013.....311
- Resim 111:** Seramik Deli Modeli, “**Kut-Alp Motifinin Günümüze Yansıması**”, St. Petersburg, Rusya, Turhal 2011.....312
- Resim 112:** Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “**Dört Yön Motifi**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.....313

- Resim 113:** Deri At Koşum Takımı Süslemesi, “**Dört Yön Motifi: Kartal Başı**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.....314
- Resim 114:** Deri At Koşum Takımı Süslemesi, “**Dört Yön Motifi Stilize**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.....315
- Resim 115:** Deri-Kürk Hatun Kaftanı, “**Kuş/Kartal Motifi**”, M.Ö. IV-V. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.....316

HARİTA LİSTESİ

- Harita 1:** M.Ö. I. – M.S. II. yüzyıl Hunların hüküm sürdükleri coğrafya (Bregel, 2003).....28
- Harita 2:** Avrupa Hunları hüküm sürdüğü en geniş coğrafya, Attila Seferleri, (Dağtekin 2007).....32
- Harita 3:** Hun Kurgan ve Şehirleri Tarihte ve Coğrafyada Koordinasyon Haritası (10 Bölge) (Sazak 2014).....48,87
- Harita 4 (H 4):** “Altay Bölgesi İskit ve Hun Kurganları Haritası” (Sazak 2014).....87
- Harita 5 (H 5) :** “Tuva-Güney Sibiryta Bölgeleri İskit ve Hun Kurganları Haritası” (Sazak 2014).....87
- Harita 6 . (H 6) :** “Baykal Gölü Güney Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2014).....87

Harita 7 (H 7): “Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak, 2013).....	87
Harita 7a: Moğolistan Eğin Nehir bölgesindeki Hun Kurgan ve Şehirleri, (Bemmann 2010).....	69
Harita 8 (H 8) : “Kuzey Çin Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2014).....	87
Harita 9 (H 9) : “İç Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2014).....	87
Harita 10 (H10) : “Kazakistan Bölgesi Avrupa Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2014).....	87
Harita 11 (H 11) : “Batı Türkistan Hun Kurganları ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2013).....	87
Harita 13 (H13) : “Orta- Doğu Avrupa Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” (Sazak 2014).....	87

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Hun Dönemi Türk Motif ve Sembol Tablosu (Sazak 2013).....	7
.	
Tablo 2: Hun Kurgan ve Şehirleri Tarihte ve Coğrafyada Koordinasyon Veri Tablosu (Sazak 2014).....	88
Tablo 3: Sûretten Sîrete Varış Tablosu (Sazak 2014).....	97

FOTOĞRAF LİSTESİ

- Fotoğraf 1:** Mangasyn Khuree Kare Planlı Şehri Uydu ve Çizim Planı, Brosseder 2011.....67
- Fotoğraf 2:** Tamiryn Ulaan Khoshuu Yapısı gösteren NE görünümü Yerleşim Alanı, Waugh 2005.....68
- Fotoğraf 3:** Kare planlı mezarlık, Orhun Vadisi, Khulhiin am, Ayudai Ochir ve ekibi, 2005.....68
- Fotoğraf 4:** Dörvölzhin Gazar Şehri Planı (Duurling Nars, Bor Bulag mezarları yakınları), (Brosseder 2011).....69

ŞEKİL LİSTESİ

- Şekil 1:** Moğolistan kazıları sonucu keşfedilmiş Hun yazısı karakterleri (Istjams, 1994).....37-38
- Şekil 2:** Naushky Kurganından çıkarılan lake kaptaki Çince yazı (Pirazzoliti' Serstevens 2007).....46
- Şekil 3:** Manyetik Alan.....120
- Şekil 4:** Topaç Hareketi.....120

ÇİZİM LİSTESİ

- Çizim 1:** Dikdörtgen Planlı Teras Mezar Tipi, Polosmark, 2008.....52
- Çizim 2:** Daire Planlı Kurgan Tipi Mezar ve Mezar Odasının İç Görünümü, Polosmark, 2010.....53

KISALTMALAR

a.g.e.: Adı Geçen Eser

a.g.m.: Adı Geçen Makale

a.g.t.: Adı Geçen Tez

bkz: Bakınız

C: Cilt

ev: Çeviren

DLT: Divan-ü Lügat-it Türk

Ed: Editör

HM: Hermitage Müzesi

İÜEF: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

KB: Kutadgu Bilig

MEB: Milli Eğitim Basımevi

O.M.H.: Ortak Milli Hafıza

SSM: Sakıp Sabancı Müzesi

TDAV: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TDK: Türk Dil Kurumu

TKAE: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü

Trans. by: Translated by

TTK: Türk Tarih Kurumu

Yay.: Yayınları

YKY: Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

Kut-Alp Motifi tezimizin incelediği İslamiyet öncesi Türk motiflerinden birisidir. Kutlu Türk Hakanı'nı betimleyen bu motif tarihin değişik dönemlerinde yaşamış belli özellikleri taşıyan tüm Türk hakanlarını sembolize eder. Bu motif öylesine bir tutarlılık gösterir ki sanki tek bir ruh değişik dönemlerde, değişik suretlerde tekrar tekrar dünyaya gelerek Türk milletinin başına geçip onu yok olmaktan kurtarmış düşüncesi hasıl olur. **Kut-Alp**'i anlamak tezimizin nüfuz etmeye çalıştığı mana derinliklerinin tamamını anlamak olacaktır. Çünkü **Kut-Alp Motifi** Türk kimliğinin, Türk milli ruhunun eksiksiz tezahür ettiği parlak bir aynadır.

Tezimiz için yaptığımız çalışmalar elbette ki Türk tarihinin özellikle Hun döneminin biraz daha aydınlanması açısından yararlı olmuştur. Tezimiz, Hunların bugünkü Türk kimliğinin yeşerdiği bir medeniyeti kurduklarını ortaya koymaktadır. Bu medeniyet muhteşem sanat eserleri ile tarihin ötesinden bizlere mektuplar yazmış mesajlar göndermiştir. Bu mesajların doğru okunabilmesi, motif ve sembollerin taşıdığı şifrelerin doğru çözülmesi ile mümkündür. Tezimizin şifre çözücü unsuru İdrak Psikolojisi (Cognitive Psychology) olmuştur. Lisans eğitimimizin bize sağladığı psikoloji formasyonu şifrelerin çözümünde Türk tarihinin hizmetine kullandığımız bir araç olarak fayda sağlamıştır.

Tezimizin konusu olan motif ve sembolleri incelemeye başladığımızda elimizde herhangi bir skala veya kategori formatı yok idi. Giriş bölümünün ekinde bulacağınız "**Hun Dönemi Türk Motif ve Sembol Tablosu**"nda (Tablo 1) görüldüğü gibi incelediğimiz motif ve sembolleri **böke, suda hayat, kut-güç alışverişi, kurt, kaplan, geyik, boğa/deve, kartal, alp, kut-alp motif** kategorileri altında sınıflandırarak mana derinliklerine inen bir merdiven oluşturmaya çalıştık. Bu merdivenin oluşturulması iki yıl süren meşakkatli ve dikkatli bir araştırma ve analiz çalışmaları sonucunda mümkün olabildi. Bu çalışmaların en önemli ayaklarından biri Rusya Federasyonundaki St.Petersburg Şehri'ndeki Hermitage Devlet Müzesine İ.Ü. Rektörlüğünün 21875 nolu BAP projesi ile yaptığımız seyahattir. Hermitage Devlet Müzesinin uzun koridorlarında toplam yedi gün süren yürüyüşümüz çekmeyi başardığımız Türk sanatına ait arkeolojik eserlerin yaklaşık 3000 adet fotoğrafı ile

neticelendi. Bu çalışmanın fiziki edinimlerinin yanında duygu dünyamızda da açtığı kapılar oldu. Özellikle Pazırık Kurganın sergilendiği o büyük salona girdiğimizde his dünyamızda bir şeyler yerinden oynadı ve sergilenen eserlerin birer sanat eserinden öteye zamanın derinliklerinden günümüze gönderilmiş mesajları taşıyan birer mektup olduğu fikri orada, o salonda aklımıza düştü. Bu mektupları okumak, söylenenleri anlamak isteği artık bir tutku haline dönüştü.

Çok uzun süren incelemeler, çok çeşitli kaynaklardan edindiğimiz farklı sanat yorumları, farklı felsefi yaklaşımlar bizi önce sadece görseller üzerinden kategoriler oluşturmaya yönlendirdi. Bu kategorileri oluşturmak için motiflerde tekrar eden benzer unsurlar; kıvrımlı yılan gibi hareketli ejder/geyik/kartal başlı boynuzlar, kanatlar, iki boynuz, üç nokta veya üç dilim deseni, dairesel hareket, sivri dişler, ısırma hareketleri, balık pulu tezyini, kıvrımlı hareketli ağaç dalları gibi unsurlar dikkatimizi çekti. Eş zamanlı olarak Türk destanlarında derinlemesine bir araştırmaya başladık. Destanlarda incelediğimiz motif ve sembollerin bir kompozisyon içerisinde çeşitli manaları betimleyerek hikaye edildiğini tespit ettik. Bu destanlarla elimizdeki görselleri zihnimize bir araya getirdiğimizde ise manalar çözülmeye başladı. İşte bu metot yani destanlarda görsellerin karşılığını bularak bilinç boyutunda eşleştirmek tezimiz için geliştirdiğimiz özgün bir analiz ve sunuş yöntemi olarak ortaya çıktı. Bu analiz ve sunuş yöntemine “**Sûretten Sîrete Varış**” yöntemi ismini verdik (**Tablo3**). Fakat burada eksik olan bir üçüncü boyut vardı. Hem bu destanları yazan, hem de bu motif ve sembollerini üreten toplumun zihin yapısına gönül dünyasına erişmek istiyorduk. Ancak orada tüm bu eserlerin gerçek manasını bulmak ve müessirin yansıyan yüzünü görmek mümkün olacaktı. Bu noktada C. G. Jung’un Arke Tipler ve Kolektif Bilinçaltı Teorisi şifre perdesini tamamen kaldırmamıza yardımcı oldu.

Özetle ilk önce elimizdeki görselleri kategorize ettik, sonra bu görsellerin karşılığını destanlarda bulup bunları destanlarla eşleştirdik. Daha sonra ortaya çıkan bütünü İdrak Psikolojisinden faydalanarak geliştirdiğimiz **anahtar kavramlar** ki bunlar **böke**, **kut-güç alışverişi** ve **kut-alp** kavramlardır ve bunların sayesinde diğer bütün motiflerin mana kilitlerini çözmeyi başardık. Devamen böylesine girift bir analizi yine özgün bir sunuş yöntemiyle anlaşılır bir şekilde ortaya koymak için de **perde**, **perdenin arkasındaki ışık**, **perdenin arkasındaki ışığın kaynağı**

formülünü geliştirerek suretten sîrete varış metodu olarak isimlendirdiğimiz analiz ve sunuş yönteminin bütününe ulaşmış olduk.

Tüm bu çalışmaların alt yapısı olarak tanımlayabileceğimiz tezimizin birinci bölümü “Tarih Sahnesinde Hunlar” ve ikinci bölümü “Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar” da yaptığımız bütün bu analizlerin sağlam temellerini oluşturmaktadır. I. Bölümde alışlagelmiş siyasi tarihi bir kez daha yazmış olmakla beraber tezimiz için daha önemli olan “Hun Kültürü” alt bölümünde Hunların kültür hayatı ile ilgili kimliklerini, hayata verdikleri anlamı ortaya koyan ip uçlarını yakaladık. Bu noktada İdrak Antropolojisinin (Cognitive Antropoloji) ortak simgeler (collective represantetions) kavramı analizimize yön verdi. Bu ip uçlarından **suretten sîrete varış** analizimizde yardımcı unsur olarak faydalandık. Bu kültür özellikleri o devrin günlük hayatını tasavvur etmemize yardımcı oldu.

“Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar” bölümünde ise Türk kültürüne ve sanatına ait eserlerin bulunduğu Türkistan coğrafyasını kazan Batılı ve Rus ilim adamlarının arkeoloji raporları (en eski tarihli ve en yeni tarihlileri) ile arkeolojik buluntuları coğrafi ve dönem olarak değerlendirmemize yardımcı oldu. Bu raporlar Türk-Hun arkeolojisinin siyasi tarihteki göçlerle paralellik içerisinde olduğunu, bir başka deyişle siyasi tarihin iz düşümünün arkeolojik alanlarda bir harita gibi görüleceğini gösterdi. Bu değerlendirmemiz bize şimdiye kadar yapılmamış bir “**Hun Kurgan ve Şehirlerinin Tarihte ve Zamanda Koordinat Haritası**”nı geliştirme imkanı verdi. Tezimizin II. bölümünde yer alan **Harita 3**’te ve “**Hun Kurgan ve Şehirlerinin Tarihte ve Zamanda Koordinat Veri Tablosu**” **Tablo 2**’de kurganların zaman ve coğrafya üzerindeki koordinatlarını tespit etmek mümkündür.

Son olarak tezimizde incelediğimiz toplam 115 adet arkeolojik buluntunun görsellerinden oluşturduğumuz resimler bir katalog olarak hazırlandı. Bu katalogda yer alan resimlerin etiketleme sistemi yine tarafımızdan geliştirilen bir sistemle yazılmıştır. Bu sisteme göre resimdeki buluntu önce malzeme olarak, sonra tarafımızdan yapılan motif kategorisine göre “....” olarak isimlendirilmiştir. Resim isimden sonra buluntunun çıkarıldığı kurgan, bölge ve ülke belirtilmiş ve son olarak şu anda hangi arşivde yer aldığı yazılmıştır. Etiketlerde görüldüğü gibi **Sazak 2013** olarak belirtilen tüm resimler Hermitage Devlet Müzesindeki çalışmalarımız sırasında tarafımızdan oluşturulan fotoğraf arşivine aittir. Resim katalogunda

faydalandığımız diğer sanat tarihi¹ ve müze katalogları² ise alanlarının en önemli eserleridir.

Tezimiz için Türkçe, İngilizce, Almanca ve Rusça yaklaşık 250 kaynaktan faydalandık. İ.Ü. Rektörlüğünün 21875 nolu BAP projesi tarafından desteklenen bir sene ara ile yaptığımız iki ayrı Rusya seyahati sırasında Rusya'nın en önemli Türkologlarından St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. S. G. Klyashtorny ve St. Petersburg Devlet Üniversitesi Tarih hocası Prof. Dr. T. İ. Sultantov ile tanışma fırsatı bulduk. Yaptığımız uzun ilmi sohbetler neticesinde Rusya'nın bu değerli Türkologları ile kişisel dostluk kurma imkanımız oldu. Hermitage Devlet Müzesinde ise Şark Bölümü Başkanı ve asistanı N. Kozlova ve Dr. J. Elikhina ile kurduğumuz dostane ilişki halen devam etmektedir. Yine St. Petersburg Üniversitesi'nin kıymetli hocalarından Doç. Dr. A.Farzaliev'in seyahatimiz sırasında bize gösterdiği yakın ilgi ve yardımlarını anmadan ve kendisine burada teşekkür etmeden geçemeyiz. Ayrıca Şarkiyat Enstitüsündeki ziyaretimiz esnasında Prof. Dr. L. Yu.Tugusheva'un sıcak sohbeti ve ikram ettiği çay içimizi ısıtmaya devam etmektedir.

Hermitage Devlet Müzesi ile birlikte St. Petersburg Rus Etnografya Müzesi, St. Petersburg Kunstkamera Etnografya Müzesi ve Moskova Tarih Müzesi'nde yaptığımız çalışmalar sırasında oluşturduğumuz yaklaşık 3000 fotoğraflık arşiv tezimiz için değeri yüksek en önemli çalışmalardan biridir.

Türkiye'deki çalışmalarımız ise şöyle şekillendi. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Enstitüsü Fikret Türkmen Kitaplığı Türk destanları ile ilgili yaptığımız araştırmada son derece faydalı olmuştur. İrcica Kütüphanesi, Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi ve Amerika'dan getirttiğimiz psikoloji³, sembolik

¹ Emma, C. Bunker, **Ancient Bronzes of the East and Eurasian Steps From the Arthur M. Sackler**, New York, Arthur M. Sackler Foundation Press, 1997; J.F. SO- E.C. Bunker, **Traders and Raiders on China's Northern Frontier**, Seattle & London, University of Washington Press, 1995.

² О.А. ФЕДОСЕЕНКО, **Кочевники Евразии На Пути к Империи**, Санк Петербургского, Сдавия, 2012; ANADOL, A., (Ed.), **Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla İslam Sanatının 3 Başkenti İstanbul, İsfahan, Delhi**, İstanbul, Sakıp Sabancı Müze Kataloğu 2008.

³ Carl G. Jung, **Symbols of Transformation An Analysis Of The Prelude To A Case Of Schizophrenia**, Trans. by R.F.C. Hull, 2nd edition, Princeton USA, Princeton University Press, 1967; Jung, **Man and His Symbols**, USA, Dell Printing 1968; Jung, **The Archetypes and the Collective Unconscious**, Trans. by R. F. C. Hull, 2nd edition, Princeton USA, Princeton University Press 1968;

antropoloji⁴, idrak antropolojisi ve arkeolojisi⁵, arkeoloji ve beşeri ilimler⁶, edebiyat-psikoloji⁷, arkeoloji⁸ ile ilgili kitaplar bu konularla ilgili en son araştırma ve gelişmeleri tezimize yansıtılmamızı sağladı.

Tez hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel'in yön verdiği çalışmalarımız sonucunda disiplinler arası bir kurgu sayesinde motif ve sembollerin mana derinliğine inebilen bir analiz yöntemi geliştirdik. Bu yöntemin yardımcı araçları olarak “**anahtar kavramlar: böke, kut alış-verişi, kut-alp**” ve “**köprü**” değerlendirme unsurlarını oluşturduk.

Yine tezimiz için geliştirdiğimiz sunuş yöntemi ile bu analizlerin anlaşılmasını kolaylaştıran bir şekilde sunuşunu yaptık. Bu analiz ve sunuş yöntemini “**Sûretten Sîrete Varış**” olarak adlandırdık ve **Tablo 3**'de görsel olarak ifade ettik.

Daha sonra mana katmanlarına göre ilk defa motiflerin sınıflandırılması ve isimlendirilmesi çalışmasını yaptık. Bu çalışmayı “**Türk Motif ve Sembol Tablosu**” olarak adlandırdık ve **Tablo 1**'de görsel olarak ifade ettik. Bu tablo aracılığı ile farklı seviyelerde eğitim modüllerine uygulanabilecek anlatım metodoloji geliştirdik. Tablo 1'de yer alan bütün görseller yine tarafımızdan geliştirilen etiketleme sistemine göre adlandırılarak tezimizin Resim Listesi bölümünde listendi ve Ekler bölümünde katalog haline getirildi.

Son olarak geliştirdiğimiz özgün harita üzerinde Tablo 1'i oluşturan görsel arkeolojik buluntuların çıkarıldığı arkeolojik kazı alanlarını (kurgan ve şehirler) ait oldukları zaman dilimi içerisinde ve buldukları coğrafya üzerindeki koordinatları ile gösterdik. Bu haritayı “**Hun Kurgan ve Şehirlerinin Tarihte ve Coğrafyada Koordinat Haritası**” olarak adlandırdık ve **Harita 3**'te görsel olarak ifade ettik. Bu haritanın içinde yer alan tezimizin “Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar” bölümde

⁴ Mari Womack, **Symbols and Meaning A Concise Introduction**, USA, Alta Mira Press 2005.

⁵ **A Companion to Cognitive Anthropology**, Ed. by David B. Kronenfeld and others, UK, Wiley-Blackwell Publishing 2011.

⁶ David Lewis-Williams, **The Mind in the Cave**, 2nd edition, New York USA, Thames& Hudson 2008; Steven Mithen, **After The Ice A Global Human History 20000-5000 BC**, Cambridge Massachusetts, Harvard University Press 2003; David W. Anthony, **The Horse The Wheel And Language**, Princeton and Oxford, Princeton University Press 2007.

⁷ Jonathan Gottschall, **The Story Telling Animal How Stories Make Us Human**, New York, Houghton Mifflin Harcourt Publishing, 2012.

⁸ Elena E. Kuzmina, **The Prehistory of the Silk Road**, Ed. by Victor H. Mair, Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2008.

anlattığımız on farklı arkeolojik bölgenin haritalarını da ayrıca **Harita 4,5,6,7,8,9,10,11,12,13** olarak hazırladık. Bu haritaların bir parçası olarak oluşturduğumuz koordinat listesinde kurganların coğrafya üzerindeki enlem-boylam verilerini, buluntu dönemini, bugün buldukları coğrafi yer isimleri ve oluşturduğumuz arkeolojik bölgelere göre hangi harita içinde yer aldığı belirtilmiştir. Bu tabloyu “**Hun Kurgan ve Şehirlerinin Tarihte ve Coğrafyada Koordinat Veri Tablosu**” olarak adlandırdık ve **Tablo 2**’de görsel olarak ifade ettik.

Türk motif ve sembollerinin mana derinliği, sahip olduğumuz disiplinler arası eğitim sayesinde ilk defa psikoloji, arkeoloji, sanat tarihi ilimleri vasıtası ile keşfedilmeye çalışılmıştır. Bu yöntem ile kültür ve sanat tarihinin tam olarak açıklayamadığı Türk kimliğinin metafizik alt yapısının kapısının aralandığını düşünmekteyiz. Budan sonraki çalışmalarda henüz incelenmemiş kazı alanları fizîken sahaya inilerek yine disiplinler arası (dil, tarih, arkeoloji, psikoloji ve sanat tarihi) çalışmalarla incelenmeli ve sonuçları çok yönlü bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu bakış açılarından biri kanaatimizce askerî disiplin olmalıdır. Ayrıca İslâmiyet öncesi Türk motif ve sembollerinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki yansımaları tezimizin öne sürdüğü “**Sûretten Sîrete Varış**” analiz ve sunuş yöntemi ile daha detaylı incelenmelidir.

Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı
T.C. Kültür Varlıklarını Koruma Kurumu
T.C. Kültür Varlıklarını Koruma Bölgesi
T.C. Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu

T.C. Cumhurbaşkanlığı
Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu

Motif/Sembol	1000-1050	1050-1100	1100-1150	1150-1200	1200-1250	1250-1300	1300-1350	1350-1400	1400-1450	1450-1500	1500-1550	1550-1600	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800	1800-1850	1850-1900	1900-1950	1950-2000	GENEL	
Koç/Moç Motifi																						
Alp Motifi																						
Kartal Motifi																						
Buğa/Deve Motifi																						
Geyik Motifi																						
Kuşlar Motifi																						
Kurt Motifi																						
Kız-Göz Aya-Yörük Motifi																						
Sula Hapaz Motifleri																						
Büke Motifi																						

TÜRK MOTİF VE SEMBOLLERİNİN GRAFİK AÇIKLAMASI

(Bu bölümde, Hun dönemi Türk motif ve sembollerinin sanata ve hayata yansıması, grafik olarak açıklanmıştır. Her motif, ilgili dönemlerdeki sanat ve hayata yansımlarıyla birlikte gösterilmiştir. Bu motiflerin, günümüz sanat ve hayatında da yaygın olarak kullanıldığını görülmektedir.)

T.C. Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu
27 Ocak 2013

TABLO 1

BÖLÜM 1

TARİH SAHNESİNDE HUNLAR

Türkistan coğrafyasında binlerce yıl hakimiyet kuran eski Türkler hakkındaki ana kaynakların başında Çin yıllıkları gelmektedir. Bu kaynaklarda Türklerin siyasi tarihleri kadar inanç ve kültür hayatları ile de ilgili pek çok bilgi bulunmaktadır. Türklerin tarihlerini mitolojik devirlerden başlayarak inceleyen Çin tarihçisi Ssu-ma Ch'ien (M.Ö.II. yüzyıl), Shih-Chi'de Hun devletinin tarihinin Çin devleti kadar eski olduğunu belirtmektedir¹. Çin tarihinin başlangıcından itibaren bir çok tarihçi tarafından yıllıklarda Türk kültürünün izlerini taşıdıkları belirtilen Şang (M.Ö.1450-1050)² ve Chou (M.Ö.1050- 247)³ devletleri, Türklerin ataları olarak kabul edilmişlerdir⁴. Ancak Türklerin hem milattan önceki hem de sonraki dönemlerde Sarı Nehir boyunca Kuzey Çin'de yukarıda adı geçen devletlerin yanı sıra daha başka devletler kurdukları Çin kaynaklarında ifade edilmiş olmasına rağmen pek çok Çin ve Batı kaynağı bu gerçeği göz ardı etmişlerdir. Tezimizin bu bölümünde Asya ve Avrupa Hunlarının siyasi tarihleri ile birlikte kültür bakıyeleri de incelenerek, Çinli ve Batılı kaynakların görmemezlikten geldiği muhteşem Türk kültürünün varlığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.1. Hun Adının Anlamı

Çin kaynaklarında Ti ve Jungların akrabası gösterilen Hunların ataları, Eski Tang ve Yü devirlerinde (M.Ö. XXII.-XVII.yüzyıl) “Shan-jung” (Dağ Jungları), “Hsün-yü” diye geçmektedirler. Hsia Sülalesi devrinde (M.Ö. XXI.-XVII. yüzyıl) “Ch'un-wei”, Yin devrinde (M.Ö. XVII.-XI. yüzyıl) “Kuei-fang”, Chou devrinde

¹ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.119-120.

² Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara,TTK Yay., 2. bs., 1987, s.27

³ Eberhard, **a.g.e.**, s.33.

⁴ **A.g.e.**, s.27; ZekiVelidî Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3.bs., İstanbul, Enderun Kitabevi,1981, s.13, B. Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş**, C.I, 4.bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.391, Salim Koca, “Büyük Hun Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.687.

(M.Ö. XI.-III.yüzyıl) “Hsien-yün” ve “Hun-yü”⁵, Savaşan Devletler devrinde (Chan-kuo shih-tai M.Ö. 475-Ö. 221) “Chao” ve son olarak Ch’in ve Han devirlerinde (M.Ö. 221- M.S. 220) “Hsiung-nu” olarak adlandırılmışlardır.⁶ Erken dönem Çin kaynaklarında Hunlardan “Hu” adıyla bahsedilmektedir⁷.

M.Ö. 1000 yıllarında Kwan, Hun; M.Ö.V. yüzyılda Kun, M.Ö.IV-III. yüzyıllarda ise Khun olarak olarak telaffüz edilen Hun ismi⁸, Türkçe “boy, kavim, halk” anlamına gelmektedir⁹. Hunlar Hint kaynaklarında “Huna”, Sogd kaynaklarında “Xun”, Ermeni kaynaklarında “Hunik”, Roma kaynaklarında “Hunni” veya “Chunni” ve Yunan kaynaklarında “Hou” veya “Xouw” olarak geçmektedirler¹⁰.

1.2. Hunların Menşei

Hunların menşei hakkında İran ve Çin kaynaklarında farklı bilgiler verilmektedir. İran kaynaklarından **Şehname** adlı destanda anlatılan İranlılar ile Sakalar arasında Horasan ve Maverâünnehir’de yapılan savaşlarda, Afrasiyab’ın oğlu Ercasp “Hiyunların Padişahı” olarak gösterilmektedir. Bu bilgiyi esas alan Z. Togan’da, Türk tarihini M.Ö. VII. yüzyılda Sakaların kurduğu büyük devletle başlatmaktadır¹¹.

Çin kaynaklarında Hiung-nu (Hsiung-nu) adı verilen boyun; yaşadığı bozkır kültürü, sahip olduğu Gök-Tanrı inancı, uyguladığı “baba hukuku” na dayalı sosyal yapı, idareci ve hanedan mensûplarının kullandıkları Türkçe (Tanrı, kut, börü, il, ordu, tuğ, kılıç v.b.) ile devleti yönetenlerin kendilerini “boy, kavim, halk”

⁵ Hun-yü, M.Ö.2.bin yılın sonunda Chouların hanedan kurmadan önceki krallarına saldıranların adı iken; Hsien-yün M.Ö. 780 yıllarında Batı Chou Hanedanı’na saldırıyla tanınanların adıdır. E.G. Pulleyblank, “Hsiung-nu”, **History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l’Époque Pré-Islamique**, Ed. H.R. Roemer, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2000, s.52.

⁶ Varis Çakan, **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, 2. bs., Ankara, Binyıl Yayınevi, 2009, s.24.

⁷ Yü Ying-shih, “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, Çev. S. Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, Ed. D. Sinor, 5. bs., İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.167.

⁸ O. Pristak, “Xun, der Volksname der Hsiung-nu”, **Central Asiatic Journal**, V. V, N. 1, 1959, pp.27-34.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 21. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, , 2010, s.58.

¹⁰ C. Türkeli, **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s.109.

¹¹ Z. V. Togan, **a.g.e.**, s.418-419.

anlamında “Hun” olarak adlandırmaları tarihteki ilk Türk devletini kurmalarını sağlamıştır¹².

Çin yıllıklarında¹³ Shih Chi’de Hunların atası Çin’den kaçan bir hanedan mensûbudur; Çin’den kaçtığı için barbar, ancak Çin hanedan soyundan geldiği için güçlü olarak adlandırılmıştır¹⁴. Han döneminden (M.Ö. 221) itibaren verilen bilgilere göre Hsiung-nu’ların (Hunlar) ilk atası aynı kişi olup; Hsia Hou¹⁵ Ailesi’nin neslinden olan Ch’un-wei’dir¹⁶. Çin edebiyatında da Hunların atası olarak görülen Ch’un-Wei, halka eziyet ettiği için Tanrı tarafından cezalandırılmıştır¹⁷. Han shu’dan daha eski tarihli olan Çin kaynaklarının en güvenilirlerinden olan Shi-Chih’nin 4. bölümü Chou Devleti’nin kuruluşu ile ilişkilidir; Hunlara ayrılan bölümünde Chou Devleti’ni Hunların atalarının kurduğu ile ilgili bilgilere yer verilmektedir¹⁸. Görüldüğü üzere, M.Ö. II. yüzyılda yaşamış Çin tarihçisi Ssu-ma Ch’ien, Shih-Chi’de Hun tarihini en eski devirlerden başlayarak incelemiş ve Hun Devleti tarihinin Çin Devleti kadar geriye gittiğini ortaya koymuştur¹⁹.

M.S. 331 yılında yazılmış Soğdça bir mektupta Çin’in başkenti Lo-yang’ı hakimiyetleri altına alan Hsiung-nu’ların adları *hun* olarak geçmektedir. Çinliler kuzey ve batı komşuları için Hsiung-nu adını bir boy değil, bir devlet adı olarak

¹² İ. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.58.

¹³ Shih Chi ve Han Shu yıllıklarının Hunlarla ilgili bölümlerini Çince’den Almanca’ya De Groot tercüme etmiştir, J.J.M. De Groot, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, Berlin und Leipzig, Walter de Gruyter & Co., 1921; Shih chi’in 110 numaralı Hunlarla ilgili bölümünü B. Watson İngilizceye çevirmiştir, B. Watson, **Records of the Grand Historian of China Translated from the Shih chi of Ssu-ma Ch’ien, Vol. II: The Age Emperor Wu 140 to circa 100 B.C.**, New York & London, Columbia University Press, 1961; Han Hanedanlığı kapsamındaki bu iki yıllık Çince’den Türkçe’ye Ayşe Onat başkanlığında bir heyet tarafından **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi** adı ile tercüme edilmiştir; Han yıllıklarından Han Shu’nun 94A-94B bölümlerini Çince’den Türkçe’ye Ayşe Onat çevirmiştir, Ayşe Onat- Sema Orsoy- Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, TTK Yay., Ankara 2004; Han yıllıklarından Han Shu’nun 96A-96B bölümlerini Çince’den Türkçeye Ayşe Onat çevirmiştir, Ayşe Onat, **Çin Kaynaklarında Türkler Han Hanedanlığı Tarihinde “Batı Bölgeleri**, Ankara, TTK Yay., 2012; Hunlardan bahsedilen diğer Çin kaynakları ise Hou Han Shu, Tzu-chih T’ung-chien, Chin Shu, Pei Shih’dir, detaylı bilgi için bkz., Tilla Deniz Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu, Kömen Yay.**, Konya 2012, s.8-9.

¹⁴ Sophia Karin Psarras, “Han and Xiongnu: A Reexamination of Cultural and Political Relations (I)”, **Monumenta Serica**, Vol. 51, 2003, s.77-78.

¹⁵ Hsia Hanedanı eski efsanelerine göre ilk hanedanıdır, A. Onat- S. Orsoy- K. Ercilasun, **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara, TTK Yay., 2004, s.99.

¹⁶ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.1.

¹⁷ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I., s.18.

¹⁸ Ögel, **a.g.e.**, s.29.

¹⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.119-120.

kullanmışlardır. Bu devlete hükmeden boyun adı ise *Hün-yü* (M.Ö. 119) ve *Hün-yün* (M.S. 92)'dür. Bu adlardan sadece *Hün* boy adıdır -*yü* (bulamaç yiyen), -*yün* (Çin'in kuzey ve batısında yaşayanlar) anlamında kullanılmaktadır²⁰.

Bu Soğdca mektubu yorumlayan H.W. Haussig ise; Hsiong-nu adındaki Hsiong= Hion= Hun kelimesinin M.Ö. 600 yılında bilindiğini ve M.Ö.300'lerde Çin kaynaklarında Kansu'nun batısında yaşayan bir boyun adı şeklinde geçtiğini belirtmektedir. Haussig'e göre Hun adı bir boy adından ziyade deniz kıyısında yaşayan tabiat üstü güçlerin hepsidir, yine ona göre "Hsiong-nu" nun sonundaki *nu* Çince'de "köle, tutsak" anlamına gelmekte ve aynı ifade Soğdca'da da *vandan* olarak geçmektedir. Dolayısı ile *nu* eki, Hun kelimesinin kapsadığı hem tabiat üstü güçlere inananları hem de Hun devletinin birliği altında toplanmış olan insanları yani halkı veya boyları ifade etmektedir²¹. Kısacası ilim âlemini uzun yıllar meşgul eden Hunların menşei konusu, bir boylar birliği mi yoksa tek bir boydan meydana gelen bir devlet mi olduğu konusunu böylece açıklanabilir hale getirmektedir²².

O. Pritsak'a göre; Avrupa Hunlarının, Çin kaynaklarında adı geçen Hsiung-nu (Hiung-nu)'larla aynı boy olup-olmadığı meselesi tartışmalıdır. E.G. Pulleyblank ise, hem bu Soğdca mektubun varlığının, hem de M.S. IV. yüzyılda Sogdiana'yı

²⁰ O. Pritsak, "Xun, der Volksname der Hsiung-nu", **Central Asiatic Journal**, V. V, N. 1, 1959, pp.27.

²¹ Bu Sogdca mektubun tarihini Haussig diğer kaynaklardan farklı olarak M.S. 193 olarak vermektedir, H.W.Haussig, **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi**, Çev. Müjdat Kayayerli, Kayseri, Geçit Yay., 1997, s.166-167.

²² Hiung-nu'lar Türk'tür diyenler; F. Hirth, *Über Wolga Hunnen und Hiung-nu*, **SPAW**, II, 2, 1899; J. Marquart, **Die osteuropäische und ostasiatische Streifzüge**, Berlin 1903, **Otto Franke**, **Geschichte des Chinesischen Reiches**, I. Band, Walter de Gruyter & Co. Berlin 1965, G. Nemeth, **A honfoglaló Magyarorságnak kialakulása**, Budapest 1930, W. M. Mc Govern, **The Early Empires of Central Asia**, Chapel Hill-North Carolina 1939; W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2.bs., Ankara, TTK Yay., 1996; B. Sâsz, "A Húnok története, **Attila nagykirály**, Budapest 1943; L. Bazin, "Recherches sur les parlers T'o-pa", **TP**, XXXIX, 4-5, 1949; F.Altheim, **Geschichte der Hunnen**, Erster Band, Walter de Gruyter & Co., Berlin 1959; H.W. Haussig, "Theophylaktos Excurs über die skytischen Völker", **Byzantion**, XIII, 1954; O. Pritsak, "Xun, der Volksname der Hsiung-nu", **CAJ**, V, 1, 1959; G. Clauson, "Turk, Mongol, Tungus", **Asia Major**, N.S. VIII, 1, 1960; önce Türk sonra Moğol veya Türk-Moğol karışık kabul eden, K. Shiratori, "Sur l'Origine des Hiung-nu", **JA**, I, 1923; A.V.Gabain, "Hunnisch-Türkische Beziehungen", **Zeki Velidi Togan Armağanı**, 2. bs., Ankara TTK Yay., 2010; kimliklerini tespit etmenin mümkün olmadığını ise Ligeti söylemektedir, L.Ligeti, "Asya Hunları", **Attila ve Hunları**, İstanbul 1962.

istilâ edenlerin Çince’de *Hsiung-nu* şeklinde geçmesinin Asya-Avrupa Hunları arasındaki bağlantıyı ortaya çıkardığı görüşündedir²³.

Kanatimize göre; Hun, yönetici boyunun yanı sıra, halkın çoğunluğunu Türklerin teşkil ettiği; Hun Devleti adı altında merkeze bağlı yaşayan Türkler ile diğer bozkır boylarının meydana getirdiği milletin adıdır.

1.3. Hunların Yaşadıkları Coğrafya

Hun devletinin kurulduğu coğrafya, Orhun-Selenge ırmakları ile Türkler için kutlu sayılan Ötüken Vadisi-Ongın ırmağı üzerindeki Karakurum ve Ordos bölgesi arasındadır²⁴. Bu coğrafya; Hunların diğer Türk boylarını da hâkimiyetleri altına alarak genişlettikleri ve bir devlet haline getirdikleri dönemde doğuda Kore’ye, kuzeyde Baykal Gölü ile Ob, İrtiş, İşim ırmaklarına, batıda Aral Gölü’ne, güneyde Wei Irmağı-Tibet Yaylası-Karakurum dağları hattına kadar ulaşmıştır²⁵. Bu da bize Hun devletinin yüzölçümü açısından Türkistan Türk tarihinde kurulan en büyük Türk devletlerinden biri olduğunu göstermektedir.

N. Di Cosmo, Mo-tun’un ordugâhını Sarı Nehir kıvrımının kuzeydoğusundan Shansi ve Hopei’nin kuzey kısımlarına kadar konumlandırmaktadır²⁶. W. Samolin, Mo-tun’un ordugâhının yerini Tai-yüan olarak belirtmekte ve bu dönemde Hunların sınırlarını doğuda Wei-mo ve sol şadın başkentinin yer aldığı Shang-ku bölgesindeki Ch’ao-hsien’e; batıda sağ şadın başkentinin yer aldığı Shang-chün bölgesindeki Ch’iang’a kadar uzandığını bildirmektedir²⁷. De Groot’a ise, Mo-tun’un ordugâhı

²³ Pulleyblank, **Hsiung-nu**, s.60.

²⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.59.

²⁵ M.Ö.199-M.S.155 tarihleri arasında Xiongnu’lar 4.031.200km kareye yayılmıştı. Tam 354 yıl bu geniş coğrafyaya hükmetmişlerdir Bu büyük alan, km kare olarak Moğol Devleti tarafından aşılmışsa da Moğol Devleti ancak 162 yıl (1206-1368) hüküm sürebilmiştir, C.C.Revilla, J.D. Rogers- S.P. Wilcox- J. Alterman, “Computing the Steppes: Data Analysis for Agent-Based Models of Politics in Inner Asia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.103.

²⁶ N. Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge, Cambridge University Press, 2004, s.189.

²⁷ W. Samolin, **East Turkestan to the Twelfth Century. A Brief Political Survey**, Mouton & Co., The Hague 1964, s.20.

Orhun'da bulunmaktadır²⁸. Hunların ana vatanını F. Altheim şöyle tarif etmektedir: “Doğu’da Mançurya ve Japon Adaları ile Kore ve Doğu Moğolistan’a komşu bölgeler, Hunların ana vatani kabul edilebilir. Kuzeyde Kazakistan ve Bezeklik, güneyde Balkaş Gölü ve Talas, Batı Avrupa’da İdil Nehri ve Taman Yarımadası ile Doğu Avrupa’da Fransa’ya kadar ilerlemişlerdir”²⁹.

Yukarıdaki tariflere göre Mo-tun’un, dolayısı ile Hun devletinin Türkistan coğrafyasında doğudaki hakimiyet alanı; batı-doğu Türkistan bağlantısını sağlayan “steppe corridor”³⁰ (bozkır koridoru) olarak adlandırılan yol (kanaanimizce ipek yolu ile aynıdır) Sarı Nehir Havzası boyunca takip edilerek kuzeyde İç Moğolistan ve Baykal Gölü güney bölgesi; batıda ipek yolu güzergâhının doğu kapısı olan Kansu bölgesi, güneybatı’da Tibet, güneydoğu ve doğuda Sarı Nehri bir yarımada şeklinde içine alan Shensi, Hopei, T’ai- yüan merkezli Shansi, Liao-tung bölgeleri olarak çizilebilmektedir. Aynı bölgelerin M.Ö.1450’lerde kurulan Shang devleti tarafından da kullanılmış olması çok dikkat çekicidir. Tezimizin **Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar** adlı bölümünde de incelediğimiz arkeolojik bölgeler aynı coğrafyaya tekabül etmektedir. İleride görüleceği gibi bu coğrafyada pek çok Hun arkeolojik bakıyeleri ile şehirleri bulunmuştur.

1.4.Hunların Siyasî Tarihleri

Hunların tarihleri boyunca hem siyasi hem de askeri ilişkiler kurdukları millet, hiç şüphesiz güney komşuları olan Çinlilerdir. Çinliler, Hun tarihinde Büyük Hun Devletinin kuruluşundan, bu devletin Kuzey ve Güney şeklinde iki kez ikiye ayrılmasına ve nihayetinde Kuzey Hunlarının Moğolistan coğrafyasında hakimiyetlerini kaybederek batıya ilerlemelerine, Güney Hunlarının ise vasal bir devlet olarak zamanla Çin’in içerisinde eriyip gitmelerine kadar ki Asya Hun tarihinin bütün safhalarında büyük rol oynamışlardır.

²⁸ De Groot, **Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, s.62.

²⁹ Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, s.201.

³⁰ Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.30.

Çin kaynakları Hun devletinin kurulduğu tarih ile ilgili kesin bir bilgi vermemekte sadece ilk kez M.Ö. 318 yılında Hun Devleti ile yapılan bir anlaşmadan bahsetmektedirler³¹. Bu kaynaklarda “şanyü” isminin daha önce geçmesine rağmen, ilk ismi geçen hükümdar Mo-tun’un babası ve Chi’n Devletinin hükümdarı Shih Huang-Ti³² (M.Ö. 247-210) zamanında hüküm süren Tuman’dır. Tuman döneminde devletin merkezi Orhun ve Selenge nehirlerinin kaynak havzası olan Ötüken Ormanı (Ötüken Yış) idi³³. Hunlar bilinen en eski tarihlerde yani M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Çin’in içlerine sızmışlar ve Sarı Irmak’ın güneyindeki Ordos bölgesini kendilerine otlak edinmişlerdir. Tuman’ın konak yerleri ise Wuyüan ili içinde bulunan Tuman Kalesi ile Pei-chi ile Sarı Irmak’ın kuzeyinde bulunan Yinşan Dağları idi³⁴.

Ch’in devletinin Çin’de tek güç haline gelmesiyle Shih Huang-Ti kuzeydeki kavimleri hedef aldı. Ünlü generali Meng Tien on binlerce kişiyle Hunlar üzerine sefere çıktı (M.Ö. 215) ve Çinliler Sarı Irmak’ın güneyine, yani Hunların en önemli otlak Ordos Bölgesi’ne sahip oldular³⁵. Hunlar böylece ilk yenilgilerini alıp Gobi Çölü ile İç Moğolistan’a doğru püskürtüldüler ve bu bölgeler Çin hakimiyetine girdi (M.Ö. 214)³⁶. M.Ö. 209’da Ch’in’in zayıflayıp isyanların başlamasıyla Çin güçsüz duruma düştü ve Tuman, Sarı Irmak bölgesine yeniden akınlar yapıp üstünlük sağladı³⁷.

1.4.1. Büyük Hun Devletinin Kuruluşu ve Yükselişi

Hun devletinin kuruluşu ve bu devletin en geniş coğrafi sınırlar içinde boy birliğini sağlaması, Tuman’ın oğlu Mo-tun (M.Ö. 209-174)’un hükümdarlık döneminde gerçekleşmiştir. Mot-un’un idareyi babası Tuman’ın elinden alması Çin

³¹ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.59. Bu anlaşmaya göre dört Çin beyliği (Han, Chao, Wei ve Ch’u) Hunlarla ittifak kurarak Ch’in’e saldırmışlardır.

³² Shih Huang-Ti, kendisine karşı olan altı Çin beyliğini yenerek Çin’i tek bir birlik halinde toplayabilen ilk Çin hükümdarıdır. Buna rağmen Hunlardan korkarak Çin Seddi’ni yaptırmış ve o “güçlü” imparatorluğunu duvarların arkasına hapsedmiştir, Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.131.

³³ Koca, **Büyük Hun Devleti**, s.687.

³⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.135.

³⁵ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.5.

³⁶ W. M. McGovern, **The Early Empires of Central Asia A Study of Scythians and the Huns and the part they played in world history**, New York, The University of North Carolina Press, 1939, s.112-114.

³⁷ Ögel, **a.g.e.**, s.165.

kaynaklarında efsanevi bir şekilde anlatılmıştır: Mo-tun, Tuman'ın ikinci hatununun etkisiyle tahttan uzak tutulmak üzere Yüecilere rehin verilmiş, ancak babasının Yüecilere yaptığı saldırı sırasında kaçmayı başarmış ve babasının taktirini kazanmıştır. Babası Tuman bu olaydan sonra Mot-un'un emrine on bin atlı vermiştir³⁸. Mo-tun askerlerine tam sadakati, disiplini öğreterek güçlenmiş ve Türk tarihine geçen "ıslık çalan okları" ile babasını, üvey annesini, kardeşini ve kendisine itaat etmeyenleri öldürterek hakimiyeti ele geçirmiştir³⁹.

Büyük Hun devletinin kurulmasında Mo-tun'un güçlü liderliği ile Hunları oluşturan boylar arasındaki iç dinamiklerin etkisinin yanı sıra, Tuman zamanında, Choular'dan sonra Çin'de millî birliği sağlayan Ch'in devletinin Hunların yaşadığı Ordos Bölgesi'ni hakimiyet altına almış olmasının da büyük rolü olmuştur⁴⁰. Dolayısı ile Hunların devlet kurmaları, atlı göçebe hayatı sürmeleri sebebi ile tarım ürünleri açısından Çin'e bağımlı olmalarından değil, Çin'in saldırılarına karşı koymak için duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmıştır denilebilir⁴¹. Mesela Di Cosmo'ya göre, Hunlarda merkezileşme, Mo-tun'un babasının simgelediği "geleneksel boy aristokrasisi"ne karşı bir mücadele ve onun gittikçe güçlenmesi ile ortaya çıkmıştır ki, bu durum Ordos'un Meng Tien tarafından alınmasından (M.Ö. 215) Mo-tun'un tahta çıkışına (M.Ö. 209) kadar gerçekleşen zamandır. Bu merkezileşme, aynı zamanda Ch'in ve güçlenen diğer İç Asya kabilelerine (özellikle Doğu Huları –*Tung Hu-* ve Yüecilere) verilmiş siyasi ve askeri bir cevap olarak kabul edilmektedir⁴².

Mo-tun, tahta çıkmasından hemen sonra Çin'de Han sülalesi (İlk Han M.Ö. 206-M.S. 22, İkinci Han M.S. 24-220)'nin kurulması ve bu yüzden Çin saldırılarının kesilmesi üzerine İç Asya göçebelerini Hun bayrağı altına toplama gayretlerine öncelik verilmiştir. Mo-tun, bu kabilelerden önce kendisinden toprak talep eden Tung-huları (doğudaki Moğol-Tunguz kabileler birliği), ardından Tanrı Dağları-Kansu bölgesinde yaşayan Yüecileri (M.Ö. 203) mağlup etmiş ve bu bölgelerde hakimiyet sağlamıştır⁴³. O. Franke, böylelikle Mo-tun'un hakimiyetinin Moğolistan'ın doğu bölgelerine ve Çin'in kuzeydoğusundaki Jehol eyaletine dek

³⁸ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.6.

³⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.209-231, Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.5-6.

⁴⁰ Pulleyblank, **Hsiung-nu**, s.53-54.

⁴¹ Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.168-171.

⁴² Di Cosmo, **a.g.e.**, s.186-187.

⁴³ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.60.

uzadığını söylerken, Mc Govern, Hunların doğu sınırlarının neredeyse Büyük Okyanus'a uzandığını belirtmektedir.⁴⁴ Hunlar, askerî güçleri sayesinde bu dönemde kendilerini tehdit eden bütün İç Asya kabilelerini batıya sürerek tüm doğu İç Asya'ya sahip olmuşlardır⁴⁵.

Mo-tun, M.Ö. 201-199 yılları arasında Çin'e karşı iki büyük sefer düzenlemiştir. Bunların ilki Kuzey Çin Seferidir. Amacı Meng Tien tarafından alınan Hun topraklarını geri kazanmaktır. Bu sefer sonucunda Yen ve Tai bölgeleri ile Sarı Irmak'ın güney kaleleri geri alınmıştır⁴⁶. Diğer sefer Büyük Çin Seferidir. Han sülalesi kurucusu Kao-ti (M.Ö. 206-195)'nin, kullanılan Turan taktiği sayesinde, 320 bin kişilik ordusu ile Pei-ting'de çember içerisine alındığı savaştır. Bu savaş neticesinde Doğu Asya tarihinde iki büyük devlet arasında ilk milletlerarası anlaşma imzalanmıştır⁴⁷ (M.Ö. 201). Bu savaş, sadece Çin'i yenildiği için Hunlara vergi vermek zorunda bırakması açısından değil, bundan sonra yüzyıllar boyunca Çinlilerin Hunlara ve diğer Türklere karşı güdeceği siyaseti belirlemesi açısından da bir dönüm noktası olmuştur.

Çin ile barış dönemi İmparatoriçe Lü (M.Ö. 195-179) ve İmparator Wen-ti (M.Ö. 179-157) zamanlarında da devam etmiştir. Az sayıdaki Hun akınlarına karşı Çinlilerin ilk Han dönemindeki barbarı barbarla savaştırmak (yi yi chih-yi) gibi yabancıları yabancılara saldırtmak (yi man-yi kung man-yi) siyasetinin Hunların 177 yılında Pei-ti ve Shang komutanlıklarına yaptıkları büyük ölçekli saldırıda bir işe yaramadığı görülmüştür⁴⁸.

Mo-tun Çin seferlerinden sonra, bu kez kuzeye ve batıya yönelmiştir. Kuzeyde Baykal Gölü kıyılarından İrtiş yatağına kadar olan bozkırlar ile batıda Tinglingler ve bazı Ogur kollarının yaşadıkları arazileri, yani Kuzey Türkistan'ı hakimiyeti altına almıştır Mo-tun, Çin imparatoru Wen-ti'ye gönderdiği mektupta Hunların kuzeydeki 26 krallığı (Lo-lan, Wu-sun, Hu-chie –Oğuz- v.s.) hakimiyetleri

⁴⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.248-249.

⁴⁵ Di Cosmo, **a.g.e.**, s.187.

⁴⁶ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.373-374, Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.61.

⁴⁷ Kuşatma sonrası Hunlar ve Çinliler arasında yapılan barış anlaşmasından Shi-Chih'deki iki farklı bölüm farklı şekillerde (kuşatmanın kaldırılmasından hemen sonra ve M.Ö. 197 olmak üzere) bahsetmektedir. Ögel, **a.g.e.**, s.420.

⁴⁸ Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.204.

altına alarak kuzeyde barışı sağladığını yazmıştır.⁴⁹ Görüldüğü üzere, Mo-tun döneminde tabiyet altına alınan kabile ve devletlerden alınan verginin yanı sıra ticaretin de sağladığı katkı ile, devlet hem teşkilât, hem de dış siyaset açısından en parlak dönemini yaşamıştır.

Babası Mo-tun'dan güçlü bir devlet miras alan Kiyok (M.Ö.174 – M.Ö.160) zamanında Hun devleti yükselişine devam etmiştir. Kiyok Çin kaynaklarında *Lao-shang Chi-yi /Chi-yü* olarak geçmektedir. O da babası gibi Çin'den çok Türkistan ve Batı seferlerine ağırlık vermiştir. Hunların Yüecilerin üzerine düzenlediği üçüncü seferin sonunda Tanrı Dağları ve İli Havzası Hunların idâresine geçmiştir⁵⁰. Kiyok'un tahta çıkışından ancak sekiz sene sonra Çin kaynaklarında görülmesi bu zamanı batıda harcadığını düşündürmektedir⁵¹. Bu seferler sonucunda İpek Yolu'nu tamamen ele geçiren Hunların baskısıyla batıya yönelen Yüeciler dünya tarihinde önemli yer tutan kavimler göçünün başlamasına öncülük etmişlerdir. Bu dönemde insan kaynağı sağlamak üzere Çin'e küçük çaplı akınlar düzenlendiyse de barış süreci devam etmiştir. En geniş sınırlarına M.Ö.162 yılında ulaşan Hunlar ile imparator Wen-ti arasında yapılan bir anlaşma sonucunda; Hunlar Çin Seddi'nin kuzeyindeki bütün “okçu kabileleri”, Çinliler ise güneydeki bütün “şapka ve kuşak taşıyan kabileleri” yönetimlerine bağlamışlardır. Böylece sadece iki güçlü ülke arasındaki sınırlar değil, onların hakimiyet alanlarında kalan devletlerin de kaderlerinin belirlendiği bir dünya düzeni kurulmuştur⁵². Bu anlaşma çerçevesi içerisinde kuzeyde, kendi hakimiyet alanı içinde kalan Batı Bölgeleri, gerek ticaret, gerekse vergi açısından tamamen Hunlara bağlı olmuştur. Bu bölgeler iki büyük güç karşısında birinin vassali olmak, rehine ve vergi göndermek; hatta bazen iki ülkeye (Hun ve Çin) birden vergi vermek zorunda kalmışlardır⁵³.

Hunların yükseliş döneminin sonlandığı bu tarihi kavşakta, devletin kuruluşundan itibaren Hun-Çin (Han) ilişkilerini incelediğimizde, Çinlilerin askerî açıdan çok üstün olan Hunlarla savaştan kaçınmak için kullandığı “akrabalık yoluyla barış sağlama” amacıyla imzalanan ve Çin kaynaklarında *ho-ch'in* şeklinde adı geçen

⁴⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.447, Koca, **a.g.m.**, s.702.

⁵⁰ Çinlilerin “Batı ucu (Sinkiang = Hsi-yü)” dedikleri bu bölge ekonomik açıdan büyük önem taşımaktaydı Lev Nikolayeviç Gumilev, **Hunlar**, 4. bs., İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.103.

⁵¹ Ögel, **a.g.e.**, s.500-501.

⁵² Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.196-197.

⁵³ Di Cosmo, **a.g.e.**, s.198.

stratejik yöntemden ⁵⁴ bahsetmemiz gerekmektedir. Genellikle verilen mallar karşılığında barışı satın almak olarak bilinen ho-ch'in'in mimarı Kao-Tsu'nun danışmanı Liu Ching'dir. Ho-ch'in hedefleri; Çin imparatorunun büyük kızının Mo-tun'la evlenmesi ve böylece prensesin çocuk doğurması vesilesiyle Hunların Çin'e vassal olması, Hunlarda talep gören lüks eşyaların Hunlara gönderilmesi ile Mo-tun'a torunun büyükbaba'ya itaatini içeren Konfüçyüs ahlâkını anlatacak hatipler gönderilmesiydi. M.Ö.199'da kabul edilen bu siyaset M.Ö.198'de yürürlüğe konmuştur.

Di Cosmo, bu ho-ch'in ile Hun ve Çin hükümdarlarının eş statüye sahip olduklarını ve böylece iki kutuplu bir dünya düzeni kurulduğunu söylemektedir. Ancak Hunların üstün askeri gücü sebebiyle Çin ilk kez vergi (ipek, şarap ve tahıl) vermek zorunda kaldığı için daha alt bir statüde kalmıştır. Bu sebeple her şanyü tahta çıktığında yenilenen bu anlaşmalar, Hunlar tarafından Çin'e yapılan akınlarla devamlı çiğnendiği halde Çin hem kendini askeri açıdan güçlü hissedene kadar hem de ekonomik gücünü ve toprak bütünlüğünü sağlamayana kadar bu politikayı devam ettirmiştir.

1.4.2.Büyük Hun Devletinin Duraklama Dönemi

Kiyok'un ölümüyle Mo-tun'nun torunu Kün-çin (Chün-Ch'en) (M.Ö.160-126) tahta geçmiştir. Bu dönemde ilk kez (M.Ö.148) Hun devletinde ve hanedanda karışıklıklar çıkmış, bazı Hun beyleri Çin'e sığınarak Çin politikasını desteklemişlerdir. Kün-çin M.Ö.159'dan başlamak üzere Hun beylerinin Çin'e yağma akınları düzenlemelerine engel olamamış, hatta kendisi de bu akınların bazılarında yer almıştır.⁵⁵ İmparator Wen-ti döneminde, Çin ordusunda yapılan (çoğu Hunlardan alınma) yenilikler ve sınır garnizonlarının arttırılmasına rağmen Hun

⁵⁴ Di Cosmo, Çin'in piyade ve savaş arabalarıyla Hunlarla savaşamayacağını anladığında orduyu düzenlemek için zaman kazanmak ve siyasî alanda Hunları yenebilecek uzun vadeli bir plan doğrultusunda bu tür bir anlaşmaya yöneldiğini ifade etmektedir. Di Cosmo, **a.g.e.**, s.192-196. Psarras, aynı anlaşmadan *heqin* olarak bahsetmekte ve benzer ifadeleri ortaya koymakla birlikte Wu-ti öncesi ve sonrası olmak üzere bu safhaları ikiye bölerek incelemektedir. Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.60-65.

⁵⁵ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.548-549.

akınları imparator Cheng (156-149) dönemime kadar devam etmiş; ancak sınır pazarlarının kurulması ile Çin'in içlerine çok girilmemiştir⁵⁶.

Bu dönemde savaş yanlısı İmparator Wu-ti (M.Ö.141-87)'nin tahta çıkmasından yani M.Ö. 135'ten itibaren Hun topraklarına Çin saldırıları başlamıştır. Nihayet M.Ö. 127'de Çinliler, Sarı Irmak'ın güneyindeki Lou-huan ve Pei-yang'ı ele geçirmeyi başararak burada Çin kolonileri kurmuşlardır. Çin'in M.Ö.127-117 yılları arasında Ordos'ta kazandığı bu zaferler, Hunların ağırlık merkezlerini Gobi'den kuzeye, Orhun Nehri bölgesine kaydırmalarına sebep olmuştur.⁵⁷ B. Ögel, bundan sonra, Hun devletinin duraklama döneminin (M.Ö.126-54) başladığını belirtmektedir. Bu dönemde Hunlar pasif bir dış siyaset izlemişler ve Çin'in saldırılarına karşı savunma durumuna geçmişlerdir.

Bu arada İmparator Wu-ti'nin Batı Bölgeleri politikasından da bahsetmemiz gerekmektedir. Wu-ti, İpek Yolu'nu kontrol altına almak; ticaret yolunun nimetleri ile vaha şehir devletlerinin vergilerini toplayarak ekonomik gücünü arttırmak; Hunlara ihtiyaç duydukları malları sağlayan şehir devletlerinin yardımını kesmek ve Hunlarla yaptıkları savaşta üstün nitelikli Fergana atlarına rahatça sahip olabilmek⁵⁸ için bu bölgeye yönelmiştir. Yazılı kaynaklar, Batı Bölgelerinin Çin tarafından keşfinin, ilk kez M.Ö.138 yılında Hunlara karşı ittifak yapmak üzere Wu-ti tarafından Yüehçileri ziyarete giden Chang Ch'ien sayesinde yapıldığından bahsetmektedirler⁵⁹. M.Ö.II. yüzyılda Hunlar, Doğu Türkistan'da "Walled city-states of the western Regions" (Batı bölgesinin duvarla çevrilmiş şehir devletleri) adlı bölgede Yüehçileri bölgeden çıkararak hakimiyet kurmuşlardır. Bu bölge Doğu Türkistan ve dolayısı ile doğunun batıya en önemli bağlantı yolu olan İpek yolunun kilit noktalarındandır. Bu yolu kontrol altına alan Hunlar, bölgedeki her biri farklı kuzey ve güney Taklamakan Çölü vahalarına hakim otuzdan fazla şehir-devletinin

⁵⁶ Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.199-201

⁵⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.65.

⁵⁸ Samolin, **East Turkestan to the Twelfth Century. A Brief Political Survey**, Mouton & Co., The Hague 1964, s.22.

⁵⁹ Bu seyahat sayesinde Çin, Türkistan devletleri ile Chang Ch'ien'in iki kez esir düştüğü Hunların yaşadıkları coğrafyadaki devletlerin sosyal, siyasi, iktisadi ve kültürel yapıları hakkında çok önemli bilgiler edinmiştir. On iki yıl süren bu seyahat ile ilgili notlar, Shih Chi'nin Ta-yüan (Fergana) monografisi ve Han Shu'nun "Hsi-yü (Batı Bölgeleri)" ile Chang Ch'ien ve General Li Kung-li'nin biyografileri bölümlerinde yer almaktadır. Bu kaynaklardan Han Shu içindeki ilgili bölümler Türkçe'ye A. Onat tarafından kazandırılmıştır: **Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihi'nde Batı Bölgeleri**, Ankara, TTK Yay., 2012, s.3-4.

(dokuzu bölgede liderdir, bu nedenle dokuz şehir devleti olarak da bilinmektedirler) de hakimi olmuşlardır⁶⁰.

Şanyü İ-chih-hsieh döneminde (M.Ö.126-M.Ö.114), M.Ö.121'de Hunlar Wu-ti'nin kuvvetlerine karşı koyamayıp Kansu'yu kaybettiler ve Hunların sağ şad teşkilâtı ortadan kalktı⁶¹. Yapılan son akınla o bölgedeki bir milyon kadar Hun Çin'de başka yere nakledilip bölge Çinlileştirildi.⁶² O. Franke, Çin hâkimiyeti altına giren Doğu Türkistan bölgesini Lou-lan ve Ku-schi bölgeleri (Lop-nor Gölü kıyısı, Tarım Havzası) olarak tanımlamaktadır⁶³. Bu zaferin ardından Wu-ti, ilk kez Gobi Çölü'nü geçerek Hunların kuzeydeki topraklarına saldırıda bulunmayı göze almış ve büyük kayıplara rağmen M.Ö. 119'da gerçekleştirdiği sefer neticesinde başarı kazanmıştır⁶⁴. Böylece Hunların Gobi Çölü'nün güneyinde toprakları kalmamıştır. Akabinde Çinliler Shuo-fang'ın batısından Ling-chü'ye dek buraları işlemek ve kolonileştirmek üzere gelmişlerdir⁶⁵. Bu savaş neticesinde Hunların kuzeye çekilmelerinin sağlanması Wu-ti'nin, gözünü İpek Yolu'nu ele geçirmek üzere batıya çevirmesine yol açmıştır⁶⁶. Wu-ti'nin bu savaşları Hunları püskürtmesinin yanı sıra; Çin'in askeri gücünü kanıtlamasının ve Çin'in hem Çinli olmayan milletlerin birbirleri arasındaki çatışmalarda, hem de Hunların kendi iç çatışmalarında kullanabilecekleri bir ittifak gücü olarak görülmesine yol açmıştır⁶⁷.

Çin kaynakları Şanyü Wu-wei (M.Ö.114-105)'nin son yılında Hunların kuzey-batıya gittiğini yazmaktadırlar. M.Ö.119'daki büyük Çin akınından sonra kuzeye çekilip yurt ve otlaklarına dönememişler, taht kavgaları, soğuk kışlar ve kıtlıklar sebebiyle de batıya doğru kaymaya başlamışlardır. Öyle ki kaynaklarda Moğolistan'daki Sol Kanat Hun ordusunun güney sınırı Tun-huang olarak kaydedilmiştir.⁶⁸

⁶⁰ Y.Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, Brill, Leiden Boston 2003, s.10.

⁶¹ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, s.612.

⁶² Ögel, **a.g.e.**, s.618.

⁶³ O.Franke, **Geschichte des Chinesischen Reiches**, I. Band, s.346.

⁶⁴ Bu savaşın detayları için bkz. L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. S. Karatay, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1998, s.48-50.

⁶⁵ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.28-29.

⁶⁶ Di Cosmo, Wu-ti'nin seferlerini M.Ö.133-119 Sarı Nehir'in güneyi, M.Ö.119-104 Sarı Nehir'in kuzeyi (Ordos, Yen, Tai), M.Ö.109-87 Batı Bölgelerine olmak üzere üç safhaya ayırmaktadır. Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.236-247.

⁶⁷ Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.64

⁶⁸ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.78-79.

M.Ö.105'den Wu-ti'nin ölümüne (M.Ö.87) kadar tahta arka arkaya kısa aralıklarla da olsa geçen ve Çin'e karşı güçlü durabilen şanyüler şunlardır: Chan-shih-lu (M.Ö.105-102), Hsü-li-hu Han (Kou-li-hu) (M.Ö.102-101), Chü-ti-hou (Ch'ieh- t'e-hou) (M.Ö.101-96), Hu-lu-ku Han (M.Ö.96-85). Hu-lu-ku Han döneminde Çin'e ve İpek Yolu şehirlerine akınlar düzenlemişse de sonuçsuz kalmıştır. Buna rağmen M.Ö.99,97 ve 91 yıllarında Hun topraklarına karşı düzenlenen Çin saldırılarını durdurabilmiştir⁶⁹. Ancak Wu-ti'nin M.Ö.101'de düzenlediği sefer neticesinde Hunlar Doğu Türkistan hakimiyetini kaybetmişlerdir⁷⁰.

Şanyü Hu-yen-ti Han döneminde (M.Ö.85- M.Ö.68) Hunların Doğu Türkistan'ın önemli merkezlerini geri alma çabaları sonuç vermiş; ayrıca Tinlingler'in kuzeyden, Wuhuanlar'ın doğudan ve Wusunlar'ın da batıdan Hunlara saldırımları sonucunda büyük bir kavimler göçünün yaşanması gerçekleşmiştir. Bu nedenle kimi tarihçiler Avrupa Hunlarının oluşum ve gelişimini bu dönemden başlatmaktadırlar⁷¹. M.Ö.60 yılında Hunların Doğu Türkistan bölgesindeki etkinlikleri azalmış, Han hanedanlığı güney Tarım havzasında, Yarkent (Hotan, Loulan)'te "savaşçı-çiftçi"⁷² olan hali hazırdaki yerleşik yönetimle anlaşarak buradaki kontrolü M.S.I. yüzyılın ortasına kadar devam ettirmiştir.

1.4.3. Büyük Hun Devletinin İkiye Bölünmesi

Bu sıkıntılı dönemi güçlü bir hakan olan şanyü Hsü-lü-kuan-chü'nün hüküm sürdüğü sırada ülkede ortaya çıkan kıtlık ve açlık tâkip etmiştir. Ardından gelen Şanyü Wu-yen-chü-te Hakan (M.Ö.60-58) tahta hanedan değişimi yolu ile geçtiği için karşısında yer alan Hun teginlerini öldürtmeye kalkarak, onların Çin'e kaçmasına neden olmuştur⁷³. Hun devletinde meydana gelen hanedan kavgaları, bu büyük devletin Doğu ve Batı olarak bölünmesine yol açmıştır. Wu-yen-chü-te Hakan intihar edince yerine eski hakanın oğlu Ho-han-yeh Hakan geçmiş, ancak bu

⁶⁹ Ögel, **a.g.e.**, s. 85-88,105.

⁷⁰ R. Kerimova, "Hun İmparatorluğu ile Çin'in Doğu Türkistan Mücadelesi", **Türkler Ansiklopedisi**, C.I., Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.745.

⁷¹ Ögel, **a.g.e.**, s.117-119.

⁷² "Savaşçı-çiftçi" olan bu boy Franke tarafından Wu-sun'lar olarak verilmektedir, O. Franke, **Geschichte des Chinesisch Reiches**, I. Band, s.347.

⁷³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.136-137.

hakanın karşısına Batı Hun devletinin hakanları olarak önce bir, sonra beş hakan çıkarılmıştır. İki sene sonra ise kardeşi Çi-çi (Chih-chih, Tsit-ki (De Groot), Tschitschi (Franke)) kendini hakan ilan etmiştir. Çi-çi'nin M.Ö.54 yılında râkiplerini yenerek tek hakan olmasıyla birlikte Batı Hun Devleti (M.Ö.54-36) kurulmuştur. Yenilgiyi hazmedemeyen Ho-han-yeh, Çin'den himayesini istemiş ve kurultayın buna şiddetle karşı çıkmasına rağmen M.Ö.53'te Çin'e teslim olmuştur. Böylece Büyük Hun Devleti, Kuzey ve Güney şeklinde ikiye ayrılmış, Kuzey Hun Devleti Türkistan'da hakimiyetine devam ederken, Güney Hun Devleti Çin'in vassal devleti olarak Çin'in kuzeyinde mevcudiyetini sürdürmüştür.⁷⁴

Çi-çi, M.Ö.51'de batıya doğru harekete geçerek Tanrı Dağları ile Altay arasında, Balkaş Gölü'nün bozkırlarında Wu-sunların yaşadığı bölgeye girerek onların mukavemetini kırıp yeni Hun devletini (Batı Hun Devleti) kurmuştur⁷⁵. Motun gibi kuzeyde Tarbagatay ve İrtiş bölgelerinde yaşayan Ogur, Tingling ve Kırgızları itaat altına almıştır⁷⁶. Tarım havzasındaki Aksu'dan Kaşgar'a kadar geçerek Talas'ta ordu kurmuştur⁷⁷. Çi-çi, o dönemde Semerkand'taki Kang-ki (Kang-kü) krallığı (Soğd kralı) ile ticari ve diplomatik ilişki içerisinde bulunmuştur⁷⁸. Ancak M.Ö.36 yılında Wusun ve Kang-külerin desteğini alan Çin'in saldırısına uğramış ve kaleyi savunduğu sırada ölmüş ve böylece de Batı Hun Devleti⁷⁹ sona ermiştir.

Çin ile ilişkiler açısından bu dönemin değerlendirmesini yapmak gerekirse; Çin'in nihai hedefi olan Hunları bölme politikasında başarılı olduğunu öncelikle belirtmemiz gerekir. H.H. Dubbs'ın, Han diplomasinin Güney Hunları olarak bilinen Ho-han-yeh ve yandaşlarının Çin'e resmi teslimiyeti ve Ho-han-yeh'in Çin ile ittifakının, Hunların Çin ile savaşa son vermelerinden kaynaklandığı iddiasına karşılık, bunların tamamen Hunların iç politika mekanizmaları sebebiyle meydana geldiği görüşü⁸⁰ daha sağlıklı bir tespit olsa gerektir. Çin'in müttefiki kalmayı seçen

⁷⁴ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.54-55.

⁷⁵ O. Franke, **a.g.e.**, s.355; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.64-65.

⁷⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.65.

⁷⁷ De Groot, **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit**, s.232.

⁷⁸ De Groot, **a.g.e.**, s.225.

⁷⁹ Samolin, Batı Hunlarından kalan bakiyelerin İdil Hunlarının çekirdeğini oluşturmuş olabileceğini öne sürmektedir. Samolin, **East Turkistan**, s.26.

⁸⁰ Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.40-41.

Hun Şanyüsü Ho-han-yeh ile Wu-ti'nin M.Ö.133'te başlayan savaşlarından yıllarca sonra Wu-ti sonrası ilk anlaşma (ho-ch'in) imzalanmıştır. Resmi teslimiyet anlaşması Wu-ti öncesi dönemdeki gibi iki taraflı ve bağlayıcı iken, aynı zamanda Wu-ti sonrası dönemin yeni psikolojik şartları altında yapılmıştır. Hunların bu dönemde gayet güçlü oldukları kaynaklarda belirtilmek ve bu bağlılık Ho-hon-yeh'in tamamiyle şanyü olma hırısından kaynaklanmıştır. Yapılan anlaşmaya göre Hun hakimiyeti, Çin Seddi'nin kuzeyinde, Çin hakimiyeti ise güneyinde devam edecek ve karşılıklı barış sağlanacaktı. Dolayısı ile Ho-han-yeh Çin'e tabiyeti dile getirirse de, yine de bozkırın bağımsız hükümdarı olmayı başarmıştır⁸¹.

Wang Mang öncesi Çin imparatorları Hunların içişlerine karışmışlar ve Şanyülerin tahta geçişleri yabancı müdahale olmadan gerçekleşmiştir. Ancak Şanyüleri Çinli prenseslerle evlendirme siyaseti, Han'ın da güçlenmesi ile birleşince, bu prensesler Hun yönetimi içinde muhalif tarafı etraflarında toplamışlar ve statülerinden Hun iç işlerine karışan dış güç olarak faydalanmışlardır⁸².

Han Shu'ya göre Ho-han-yeh'in Çin'e tabiyeti, 47 ila 60 yıl barış sağlamıştır. Şanyüler tahta geçince kardeşlerini Çin sarayına rehine göndermeye, vergi ödemeye ve karşılığında hediye almaya devam etmişlerdir⁸³. M.Ö.36-8 yıllarında Çin'e bağımlı Hun devleti, Orhun'da varlığını sürdürmüşse de bir varlık gösterememiştir⁸⁴.

M.S.I. yüzyıl ise Hunların güçlenmeye ve Türkistan'a doğru kayma hareketlerinin başladığı dönemdir. Bu dönemin başında Hunları hem siyasi olarak bölmek, hem de askeri açıdan yok etmek isteyen Çin imparatoru Wang Mang (M.Ö.8-M.S.24) tahta geçmiştir. Ancak onun Hunlara yaptığı saldırı ve bölme planlarına rağmen M.S.46'ya kadar devam eden güçlü şanyüler sayesinde Hunlar

⁸¹ Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.41. Psarras, bunun Hunların Çin sınırı ötesindeki hakimiyetlerini garantileyen, Wu-ti öncesi anlaşmalarda olduğu gibi iki taraflı bir anlaşma olmasına rağmen, Çin yıllıklarında neredeyse Hunların istila edilmesi olarak aktarıldığından bahsetmektedir. Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.64. Bunun dışında Hu-han-yeh'nin Çin sarayını ilk ziyaretinde vasal hükümdarlar üstü bir protokol ile ağırklanmasına karar verilmiştir. **Courtier and Commoner in Ancient China. Selections From the History of the Former Han by Pan Ku**, Trans. by Watson, New York, Columbia University press, 1974, s.212-213.

⁸² Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.42.

⁸³ Psarras, **a.g.m.**, s.44.

⁸⁴ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.190,198,209.

Türkistan'da varlık gösterip âdeta ikinci kez yükselişe geçmişlerdir⁸⁵. Özellikle uzun dönem hüküm süren Şanyü Yü Han (M.S.18-46) döneminde Çin'de sülale değişimi (İkinci Han: M.S.24-220) olmuştur. Yü Han buna rağmen hiç kesilmeyen Çin saldırılarını durdurarak Türkistan'da bir çok şehri kendine bağlamıştır. Bu parlak dönem M.S.46 yılında büyük bir kuraklık, yund ve çekirge sürüsü istilâsı sebebiyle halkın ve hayvanların yarısının ölmesi ile son bulmuştur⁸⁶.

1.4.4. Büyük Hun Devletinin İkinci Kez İkiye Bölünmesi

Bu büyük felaketten sonra başlayan taht kavgaları sonucunda Pu-nu Han tahta geçerken yeğeni Pi isyan etmiş ve M.S.47'de Hunların güneyinde yaşayan 8 boy ile Çin'in desteğini alarak kendini Ho-han-yeh adıyla Güney Hun hükümdarı ilan etmiştir. Böylece Hunlar, M.S.48'de tekrar ve bir daha birleşmek üzere Kuzey Hunları ve Güney Hunları şeklinde ikiye bölünmüşlerdir. Kuzey Hunları siyasî varlıkları sona erene kadar bağımsızlıklarını korurlarken, Güney Hunları her dönemde Çin'e tâbi olmuşlardır⁸⁷.

İkinci bölünme neticesinde, Güney Hunları artık tamamen tabiyeti kabul etmişler ve Kuzey Çin'de yaşamaya başlamışlardır. Ho-han-ye II'nin Çin ile ittifakı, Ho-han-ye I'inkinden farklı olmuştur. Ho-han-ye II, etkisiz bir Hun'un hükümdarı olmuş ve çıkan isyanlar sebebiyle Güney Hunlarını birleştiremediği gibi bütün Hunları kendi kontrolüne alma ümidini devam ettirmiştir⁸⁸. Ho-han-ye II'nin Çin'in içine yerleştirilmesi ise, Ho-han-ye I'in anlaşmasıyla Çin'in kabul ettiği kuzeydeki bağımsız Hun varlığını sona erdirmiş ve Wang Mang'ın yeni anlaşma emelinde başarılı olmasını sağlamıştır⁸⁹. Güney Hunlarının Çin içinde bulunduğu yerler, başlıca Ningxia'dan İç Moğolistan'a doğru, Kuzey Shansi, Kuzey Shensi, Kuzey Hobei idi⁹⁰. Çin'in Kuzey Çin üzerinde zayıf kontrolü, bu bölgede az sayıda Han

⁸⁵ Ögel, **a.g.e.**, s.200,201,209-215.

⁸⁶ **A.g.e.**, s.232-235.

⁸⁷ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.67.

⁸⁸ Bu durum yalnızca bölgeye hakim olan Sien-piler yüzünden değil, coğrafi sebepler nedeniyle imkansız idi. Zira Güney Hun şanyüsü, kuzeye yapacağı her seferden sonra Çin'e dönmek zorundaydı. Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.64.

⁸⁹ Psarras, **a.g.m.**, s.51.

⁹⁰ Psarras, **a.g.m.**, s.53.

etnik kavminin varlığı ve bunların hayat biçimleri ve kültürlerinin Hunlardan etkilenecek Hunlara benzemesi, Hunların M.S.50'deki resmi tabiyetten sonra bile bağımsız bir devlet olarak davranmalarına sebep olmuştur⁹¹. Çinli olmayan halklar tabi oldukları Çin'e vergi ödemek, bedelsiz işçilik ve askerî hizmet ile yükümlü durumundayken Hunların durumunun bunlardan farklı olduğu ve askerî hizmetin bir gereklilik değil, seçim olduğu bilinmektedir⁹². Güney Hunları, Han içinde asimile olmamakla birlikte kendilerini Han ve Çinlilerin Liu imparatorluk ailesi ile eşleştirmişlerdir⁹³.

Bu dönemde Hun ve Çin arasında yapılan anlaşmalar konusunda Di Cosmo'nun önemli tespiti şu şekildedir: M.Ö. 198-133 yılları arasında ho-chin, şanyüye ekonomik güç sağlamanın yanı sıra devletinin sınırları içerisinde tek otorite haline gelmesini de sağlamıştır. Ancak Wang Mang ve ikinci Han döneminde pek çok boy beyine şanyü unvanı verilmesi ile bu otorite sarsılmaya çalışılmıştır. Di Cosmo bunun sebebinin İlk Han döneminde ho-chin'in amacının uzun vadeli ve Hunlarda aynı yönetici sülâlesinin devamlılığının önemli ile açıklamıştır. Yine Hunların boy teşkilâtında mutlak otoritenin sağlanamaması sebebiyle saldırılar devam etmiştir. Çin bu iç dinamikleri değiştiremeyeceği için ho-chin'i kaldırmak istemiştir⁹⁴.

1.4.5.Kuzey ve Güney Hunlarının Siyasî Varlıklarının Sona Ermesi

Kuzey Hunları ilk dönemlerinde, kendilerine saldıran Sien-piler ve Wuhuanlar yüzünden Tanrı Dağları'nın doğusuna kaymalarına rağmen Türkistan'daki şehir devletleri üzerindeki hakimiyetlerini devam ettirmişler, hatta güçlenen Yarkend ve Hotan'ı almışlardır⁹⁵. Bu sırada Doğu Türkistan'ı elinde tuttuğu için onlarla iyi geçinen ve 50 sene boyunca (M.S.25-72) barışçıl davranan Çin, Hunların Kansu'ya göz dikmeleri üzerine ünlü general Pan Ça'o komutasında

⁹¹ Psarras, **a.g.m.**, s.53-54.

⁹² Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.58-59 ; Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.57.

⁹³ Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.65.

⁹⁴ Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.226-227.

⁹⁵ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.255-260.

onlara karşı dört koldan sürecektir büyük bir sefer başlatmıştır. Türkistan'da 30 yıl boyunca süren savaşlar sonunda Kaşgar, Hami, Hoten, Yarkend'de dahil 50 zengin şehir Çin hakimiyetine girmiştir⁹⁶. Hunlar Turfan, Kaşgar, Hami gibi şehirleri geri almayı başarmışlarsa da Yarkend ve Hoten'deki Çin hakimiyeti sebebiyle bir daha bu bölgelere girememişlerdir⁹⁷. M.S.76'da yeniden başlayan kuraklık, Tinglingler'in kuzeyden bastırmalarının yanı sıra M.S.73-105 yılları arasında Hun yurduna devam eden Çin akınları Kuzey Hunlarını iyice zayıflatmıştır⁹⁸.

M.S.91 yılında Kuzey Hunları Altay Dağları'nı aşarak başkentlerini Batı Türkistan'a taşımışlardır. Bu şekilde Orhun bölgesindeki yurtlarını terk eden Hunların bu göçüyle Kuzey Hun Devleti sona ererken, Tanrı Dağları'nın kuzeyinde yeni bir Hun Devleti kurulmuştur⁹⁹. McGovern'ın belirttiğine göre; daha çok Cungarya'da konumlanan Kuzey Hunları, Çin yıllıklarında adları dağınık oymaklar şeklinde geçse de, M.S.105-135 arasında yeniden Türkistan'da güçlenmişlerdir¹⁰⁰. Hunların Batı bölgelerinde güçlerini kaybettikleri dönemi tarihlendirmek zordur. Hou Han Shu'ya bakılırsa M.S.119'dan sonraki bir tarihte Kuzey Hun hakımı Huyen¹⁰¹, Pulei ve Qin Gölü (Barköl ve Bosten Gölleri) arasındaki bölgeyi ele geçirerek o tarihten Han dönemi sonuna kadar Batı Bölgelerini kontrol etmiştir¹⁰². Çin'in Türkistan şehir devletlerine ilgisinin azalmasının başlıca sebepleri, uzak olduğu için kontrolünün zor olması, Kansu yakınında Tibet'in kuvvetlenmesi ve Çin'in ticaret için deniz yollarını kullanmaya başlamasıdır¹⁰³.

M.S.150-180 yılları arasında Orhun Hunlarının da güneye inmesiyle Çin'in kuzeyinde Hun nüfusu oldukça artmıştır. Güney Hunları arasında ise M.S.155'ten itibaren Çin'e karşı isyan¹⁰⁴ ve M.S.179'dan itibaren de taht kavgaları baş

⁹⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.67.

⁹⁷ Ögel, **a.g.e.**, s.274, 283, 287, 301.

⁹⁸ **A.g.e.**, s.300-304.

⁹⁹ **A.g.e.**, s.315-319.

¹⁰⁰ **A.g.e.**, s.355-368.

¹⁰¹ Bu isim Ögel'in eserinde "Huyen oymağı" olarak geçmektedir. Gerçekten Huyen, şanyülerin evlendikleri hatunların geldikleri oymaklardan biridir. Pulleyblank, **Hsiung-nu**, s.59.

¹⁰² Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.73.

¹⁰³ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.388-393; batı bölgesinde Hunların gücünü kaybettikleri bu dönemle ilgili detaylı bilgi için bkz, K. Yıldırım, **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milladi 73-108)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

¹⁰⁴ Güney Hunları için isyanın anlamı; bağımsızlık isteği, güç gösterisi veya bir fayda sağlama isteği idi. Ho-han-ye tarafından yapılan anlaşmanın şartlarının çoğu şanyüye M.S.187'ye kadar kabul

göstermiştir. Sonunda başta iki tane Güney Hun Devleti ortaya çıkmıştır¹⁰⁵; M.S.216 yılında ise Güney Hunlarının yaşadıkları yerler beş eyalet haline getirilip Çin'e bağlanmıştır¹⁰⁶.

Bundan sonra Hunlar Kuzey Çin'deki varlıklarını kurdukları küçük devletler ile devam ettirmişlerdir. Han sülâlesinden sonra kaynaklar, çok sayıda birbirinden bağımsız Hun grupları olduğunu yazmaktadırlar. Çin topraklarında dört tane Hun sülâlesi bulunmuştur: Han veya Önceki Zhao (304-329), Kuzey Liang (401-460), Xia (406-431) ve Kuzey Zhou (557-581)¹⁰⁷. Bu dönemde şanyü unvanı yerine imparator unvanını kullanmalarına rağmen Psarras, Hun yöneticilerinin Hun kimliklerini ortaya koyduklarını düşünmektedir¹⁰⁸.

Tarım havzasının kuzeyi ise M.S.107-123 yılları arasında Hunlar tarafından yönetilmiştir. Tarım havzasının güney bölgesinde daha sonra M.S.III. yüzyıla kadar Kuşhanlar hâkimiyet sürmüşlerdir¹⁰⁹.

Çin'in Hun algısı hakkında ise; erken Han filozoflarının barbarlara karşı toleranssız bakışının, İlk ve İkinci Han Döneminde “yabancı” tabirinin kabul edilmesiyle değiştiği görüşüne katılmaktayız. Nitekim tezimizin ileriki bölümlerinde de aktarılacağı üzere Çinlilerin kendi milletleri dışında kalan diğer milletlere “yabancı” tabiri yerine “barbar” tabirini kullanmaları (I. ve II.) Hun dönemlerine rastlamaktadır. Çinlilerin Hunlar için “barbar” tabirini kullanmaları ile ilgili çeşitli fikirler ileri sürülmüş, ise de sonuçta “barbar tabirinin tüm yabancılar yani Çinli olmayanlar için kullanıldığı fikri” ağır basmıştır¹¹⁰.

edilebilir gelmiştir. Ancak Han gücünü kaybedince isyanlar yayılmıştır. Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.64.

¹⁰⁵ Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II**, s.405-413.

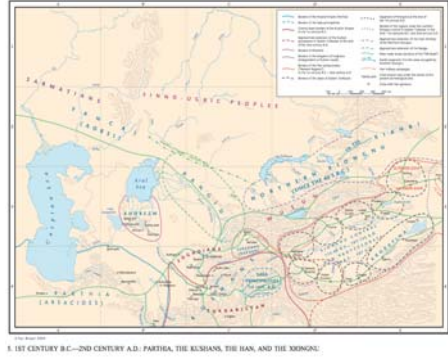
¹⁰⁶ Kafesoğlu, **TürkMilli**, s.68.

¹⁰⁷ Psarras, **Han and Xiongnu II**, s.72-73.

¹⁰⁸ Psarras, **Han and Xiongnu I**, s.65.

¹⁰⁹ Bregel, **An Historical Atlas of Central Asia**, s.10.

¹¹⁰ Çinlilerin “barbar” tabirini kullanmaları etnografik bir terim olarak dile yerleşmiştir. Bütün nesillere aynı şekilde yayılmış olan üstü kapalı ve politik bir tasvirdir. Bu tasvir İskit ve Hunlar gibi bütün bozkır kavimlerine verilmiştir, J. Giessauf, “An den Telleraendern der Zivilisation”, **Steppenkrieger**, Ed. Jan Bemann, Bonn, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, 2013, s.62; Nagata'ya göre Çin kaynaklarında “düşman” ve “barbar” olarak iki işaret kullanılmıştır. Fakat bunların Xiongnu ile birlikte veya Xiongnu'yu tanımlar şekilde kullanıldığı görülmemiştir; E. Giele, “Evidence for the Xiongnu in Chinese Wooden Documents from the Han Period”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-

Harita 1: M.Ö. I. – M.S. II. yüzyıllar arası Hunların hüküm sürdükleri coğrafya (Bregel, 2003).

1.5. Avrupa Hun Devletinin Siyasî Tarihi

Asya Hunlarının dağılması ve batıya göç etmeleri ile ilgili M.S.170-355/365 yılları arasında, batı ¹¹¹ ve doğu ¹¹² kaynaklarında herhangi bilgiye rastlanmamaktadır ¹¹³. Bu tarihler arasında Çin iç karışıklıkları ve Sien-piler'in saldırılarıyla uğraşmış, batıya giden ve Türkistan coğrafyasında yaşayan Hunlar ise bu iki devlete uzak kalmışlardır. Hunlar, IV. yüzyılın ortalarında Roma ve Çin kaynaklarında yeniden ortaya çıkmışlardır. 355-365'te Don Irmağı ortalarında yaşayan Alanların ülkesini ele geçiren Hunlar, Alanları hâkimiyetleri altına almışlardır ¹¹⁴. Hirt, Avrupa Hunlarının Alan ülkesini ele geçirmesi olayının hem Batı

Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.69; Çin kaynaklarında Türkler için “barbar” kelimesinin özellikle kullanılmadığı, bu tanımın Çin kaynaklarının Batılılar tarafından yanlış tercümesi olduğu bir başka görüştür, K.Yıldırım, “Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler”, **Türk Ocakları Bir Fikir Hareketinin Yüzüncü Yılı Sempozyumu**, İstanbul 5-7- Mayıs 2012, s.3-5.

¹¹¹ Bizans ve Latin kaynaklarıdır: A. Marcellinus, **Res Gestae**, Çev. C.V. Clark, Berlin 1910; Jordanes, **De Summa Temporum Vel Origine Actibusque Romanorum**, yayımlayan Th. Mommsen, Berlin1882; Jordanes, **Romana et Getica**, yayımlayan Th. Mommsen, Berlin1882; Eunapio, Olympiodoros'un fragmanları Müller tarafından neşredilmiştir: C.Müller, **Fragmenta Historicorum Graecorum**, Paris 1851; Zosimos, **Historia Nova**, 6 Cilt, neşreden L.Mendelssohn, Leipzig 1887; Prokopios'un **Historiae** (8 Cilt); I. Malalas'ın **Kronografia**; Agathias'ın **Basileus Justinianus** (5Cilt), **Chronicon Paschale** adlı eserleri **Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae I-II** adıyla L. Dindorf tarafından Bonn 1833-38'de neşredilmiştir; Socrates, **Migne:Patrologia Graeca 67**, Paris 1864; Sozomenos, **Migne: Patrologia Graece 67**, Paris 1864; M. Comes'in **Chronicon adlı eserinden bölümler** Th. Mommsen tarafından **Monumenta Germaniae Historica** adlı eserinde Berolini 1892-98'de neşredilmiştir; Orosius, **Historiarum Adversum Paganos**, neşreden C. Zangemeister, Leipzig 1889; Gy. Moravcsik, **Byzantinoturcica I**, Berlin 1958; A. Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yay.,1995.

¹¹² Hunlar'la ilgili bilgi veren Çin dışındaki doğu kaynakları Süryani ve Ermeni yazmalarıdır. Süryani yazmalarından Urfa ve Antakya kronikleri önemlidir. Ermeni yazmaları ise Agathangelos, Phaustos Byzantios, Pharp'lı Lazar, Elisa Vardapet ve Khorene'li Moiz'dir.

¹¹³ Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, Erster Band, s.8-21.

¹¹⁴ Altheim, **a.g.e.**, s.14-16.

hem de Çin kaynaklarında aynı biçimde kaydedildiğini tespit etmiş; böylece Avrupa Hunlarının, Asya Hunlarının torunları olduğunu kanıtlamıştır.¹¹⁵

370 yılında Balamir komutasında doğuya doğru ilerleyen Hunlar, İdil Irmağı'nı geçerek, ata kendileri kadar iyi binemeyen Alanların ikinci bölgesi Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki bölgelerine de hâkim olarak, Alan hâkimiyetini tam anlam ile bu bölgeden silmişlerdir. Balamir daha sonra batıya yönelerek Don Irmağı'nı geçip¹¹⁶, 150 yıllık dönemin güçlü imparatorluğu Doğu Gotlarını (Ostrogotlar) 375'te yıkmış, İmparator Ermanarikh de intihar etmiştir. 375'te batıya Kuban bölgesi Dinyeper (Özü) Irmağı'na doğru devam eden Hunlar, bu defa Batı Gotları (Visigotlar) batıya sürmüşlerdir. Bu kaçış Roma İmparatorluğunun kuzey eyaletlerini alt üst etmiş, bugünkü Avrupa'nın etnik yapısını belirleyen "*Kavimler Göçü*"'ne sebep olmuştur¹¹⁷. 378'de Tuna Irmağı'nı geçen Başbuğ Balamir Trakya'ya gelmiş, Bizans'a baskı yaparak, 380'da Pannonia (bugünkü Macaristan) ve Dalmaçya'ya kadar ulaşmıştır¹¹⁸.

395 yılında batı kolundan Hunlar Balkanlar'dan Trakya'ya ilerlerken, doğu kolundaki Hunlar Don Irmağı ve Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geçmişlerdir¹¹⁹. Basık ve Kursık adlı iki Hun beyi Anadolu'ya girmiş, Erzurum, Karasu, Fırat, Malatya, Çukurova, Urfa, Antakya ve Suriye'den geçip Kudüs'e varmışlardır. Orta Anadolu'da Ankara ve Kayseri üzerinden Azerbaycan Bakü yolu ile merkeze yani Türkistan'a gelmişlerdir. Hunlar tüm bu akınları planlayarak yapmışlardır zira

¹¹⁵ L. Ligeti, "Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri", **Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila**, Haz. Gyula Németh, İstanbul, YKY, 1996, s.11-12; A. N. Kurat, **IV-XVIII Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972, s.13-14; Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.69; A. Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK Yay., 2001, s.9-19.

¹¹⁶ Altheim'a göre Avrupa Hunları 355-365'te Don Irmağı ortalarında yerleşmiş olan Alanların ülkesini ele geçiren Hunlar, Alanları hâkimiyetleri altına almışlardır, Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, Erster Band, s.14-16.

¹¹⁷ Avrupa Hunları Doğu Avrupa'da ilk kez 375 yılında kavimler göçü neticesinden sonra görülmüşlerdir, Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, Vierter Band, s.271; Jordanes'e göre Avrupa Hunları Doğu Avrupa'ya ilk geldikleri zaman Tuna'da Doğu Germanleri, Sarmatlar ve Alanlarla birlikte bulunmakta idiler, Altheim, **a.g.e.**, Fünfter Band, s.28; Ammianus Marcellinus'a göre Hunlar Avrupa'da 374'te görülmelerinden önce de burada biliniyorlardı. Ptolemaeus'a göre Hunlar 374 yılında Avrupa'ya gelmişler, kuzey İran halklarından Alanlar ile komşu olmuşlar ve Don ile Azak Denizi civarında "vişne bölgesi" dediği bölgede (Gotların hâkim olduğu) bulunmuşlardı, F.Altheim, **a.g.e.**, Erster Band, s.4.

¹¹⁸ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.71.

¹¹⁹ Türklerin Anadolu'ya ilk olarak Malazgirt Savaşı (1071) ile değil, M.Ö.1200 yıllarında geldiklerini ve yaşadıklarını bugün Erzurum, Hakkari, Van'daki kaya resimleri ve mezar taşlarındaki eski Türkçe petrogliflerden anlamaktayız. Ancak Türkler Anadolu'ya Malazgirt'ten önce ilk kez 395 yılında Hunların batıya göçü esnasında gelmişlerdir.

amaçları kendilerine vatan olacak yer aramaktı. Bu durum hem Roma hem de Sâsânileri telaşlandırmıştır¹²⁰.

Hunlar 400 yılında batıda Başbuğ Uldız (Yıldız) komutasında sınırlarını güneyde Tuna Irmağı, kuzeyde Transilvanya (Macaristan), batıda Sarmat sınırına kadar genişletmişlerdir. Uldız Başbuğ zamanında Hun dış siyaseti Doğu Roma İmparatorluğu'nu devamlı baskı altında tutarak, Batı Roma ile iyi ilişkiler yürütmek üzerine kurulmuştur. Bir başka deyişle Uldız, Batı Roma üzerine değil Doğu Roma üzerine sefer düzenlemiş ve Trakya'yı hâkimiyeti altına almıştır. Amacı Doğu Roma (İstanbul)'yü almaktı. Daha sonra Uldız, Avrupa Hunlarının merkezini Tuna-Tisa ırmakları arasında (bugünkü Macaristan-Romanya) almak istemiş ve Karpatlar (bugünkü Ukrayna) ötesindeki toprakları ele geçirmek için ordusunu göndermiştir. Bu akın "*II. Kavimler Göçü*"ne sebep olmuştur¹²¹. Batı Gotları (Vizigotlar) bu göçten kaçıp 402 yılında Roma'ya gelmişlerdir. Roma'ya Hunlar politikaları gereği yardım etmişlerdir. Başbuğ Uldız 409 yılında tekrar Doğu Roma'yü baskı altına almıştır. Doğu Roma İmparatoru Theodosius, Hun tehlikesinden dolayı 413 yılında İstanbul'un en geniş ve sağlam surlarını yaptırmıştır¹²². Böylece tam 1000 yıl sonra yine Türklerden korunmak için dünyadaki en ünlü ikinci sur inşa edilmiştir. Başbuğ Uldız 410 yılında ölünce yerini Karaton geçmiştir. Karaton daha çok doğu tarafıyla meşgul olduğu için batı kaynaklarında hakkında fazla bilgiye rastlanmamaktadır¹²³.

422 yılında Atilla'nın amcası olan Başbuğ Rua Avrupa Hunlarını yönetmiştir. Rua, Doğu Roma İmparatoru II. Theodosius'un Batı Roma'yü kuşatması sırasında Batı Roma'ya yardım etmiş ve Batı Roma'yü yıkılmaktan kurtarmıştır. 430 yılında Avrupa Hunlarının merkezi Tuna-Tisa ırmakları arasında bulunmaktaydı. Hun başbuğu, Bizans'ın Hun sınırından paralı asker almasını yasaklamıştı. 434 yılında Başbuğ Rua ölmüş yerine yeğeni Başbuğ Atilla geçmiştir. Atilla ve kardeşi Bleda Bizans'a elçilik heyeti göndererek, anlaşma imzalamışlardır. Tarihte Konstania Barışı olarak anılan bu anlaşma sonucunda Bizans'a kuzey ülkelerinin yolu kapanmıştır. Atilla 434- 441 yılları arasında Hun topraklarında yaşayan Slav, Fin-

¹²⁰ Bu akınlar Latin, Grek ve Ermeni kaynaklarında çok alehte bilgilerle kayıtlıdır.

¹²¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.72.

¹²² A. A. Vasiliev, **The History of The Byzantine Empire: 324-1453**, Wisconsin, The University of Wisconsin Pr 1964, s.86-87,98,103,133.

¹²³ Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos**, s.10.

Ogur, İnan, Germen ve Türk boyları ile ilgilenmiştir. Avrupa Hunlarının Batı kanadını yöneten Atilla'nın amcası Elig Oktar, Ren Irmağı kıyısında Cermenlerle savaşmıştır. Ünlü Alman destanı "*Nibelungen Destanı*" bu savaşta yenilen Almanların ataları tarafından yazılmıştır¹²⁴.

Bizans, Konstantia anlaşmasını bozarak Karadeniz kıyılarındaki Akatairları ayaklandırıp, Hun mezarlarını yağmalatmış ve Türkler için kutsal olan atalarının mezarlarındaki değerli eşyaları çaldırmıştır. Bunu bir savaş sebebi kabul eden Atilla 441-442 yılında Birinci Balkan Seferine çıkmıştır. 445 yılında kardeşi ölen Atilla, bundan sonra başbuğ olmuştur. Aynı yıllarda kaynaklarda geçen "*Sihirli Geyik*" efsanesinde¹²⁵ anlatılan ve cihan hâkimiyetinin anahtarı "*Tanrı'nın kılıcı Ares*"i alan Atilla'ya İstanbul'un yolu açılmıştır. 447 yılında Bizans'ın Konstantia anlaşmasını bozmasını bahane eden Atilla, II. Balkan Seferine çıkmıştır. Sofya, Filibe, Lüleburgaz şehirlerini ele geçirip Büyükçekmece'ye gelen Atilla'yı Bizans elçisi Anatolius vergi vermek suretiyle durdurmuştur. Bu sırada çok güçsüz olan Bizans; Atilla'yı durdurmak için bir suikast planı yapmıştır. Bu plana göre Atilla'ya bir elçilik heyeti gönderilecek ve bu heyette Atilla'nın kendilerine gönderdiği Edecan adlı elçisinden Atilla'yı öldürmesi istenecektir. Bu suikast heyetinin içinde bulunan elçi Priskos'un eserinden Atilla'nın plandan haberdar olduğunu ve imparator Theodosius'u planından dolayı aşağılayarak; "Theodosios, Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila babası Muncuk'tan aldığı asaleti muhafaza etmiş, fakat Theodosios Attila'ya haraç ödeyerek köle durumuna düşmüştür. Theodosios kölelik haysiyetini de koruyamamıştır, çünkü efendisi Attila'nın canına kıymak istemiştir"¹²⁶ dediğini öğreniyoruz.

Bundan sonra Batı Roma ile de hesaplaşmaya kara veren Atilla, Batı Roma'ya karşı Uldız Başbuğ'dan beri izlenen Hun dış siyasetini değiştirmiştir. İmparator'a kız kardeşiyle evlenmek ve İmparatorluk topraklarının yarısını almak istediğini bildirmiştir. Teklifi kabul edilmeyince Roma'ya saldırmıştır. Roma komutanı Aetius Türkleri çok iyi tanıdığından Roma ordusunun düzenini Türk

¹²⁴ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.76.

¹²⁵ Bu efsane ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s. 66.

¹²⁶ Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.77.

ordusu düzeninde kurmuştur ve her iki ordu 451 yılında Orta Macaristan'da karşılaşmışlardır. Savaş çetin geçmişse de Atilla istediklerini büyük ölçüde elde etmiştir. Bir yıl sonra Atilla yeniden yüz bin kişilik orduyla İtalya'ya gelmiştir. Aquileia, Milano, Pavia'yı ele geçirip Po ovasına ulaşmıştır. Papa Leon, Atilla'ya elçi göndererek bağışlanmayı dilemiştir. Atilla böylece dinî ve siyasî olarak Batı Roma'yı ele geçirerek başkente geri dönmüştür. Yeni hedefi Sâsâniler iken 453 yılında Bizanslı İldiko ile evlendiği gece ölmüştür¹²⁷.

Harita 2: Avrupa Hunları hüküm sürdüğü en geniş coğrafya, Attila Seferleri, (Dağtekin 2007)

Atilla'nın ölümünden sonra üç oğlu İlek, Dengizik ve İnek yönetime geçmişlerdir. İlek Avusturya'da Germen savaşında 454 yılında ölmüş, diğer iki oğlu Karadeniz'in kuzeyindeki Pontus ovasına yerleşmişlerdir. Dengizik'i Doğu Gotları sıkıştırmış, Tuna Irmağı ve Pontus Ovası arasında kalmıştır. 468 yılında Dengizik, Bizans ile savaşırken ordusundaki Gotların ihaneti sonucunda yenilerek öldürülmüştür. İnek idaresindeki Hunlar, kuzeybatı Karadeniz'de Türk-Bulgar devletini kurmuşlardır. İnek, aynı zamanda Macarların kurucusu Arpad hanedanının da atası olarak kabul edilmektedir¹²⁸.

¹²⁷ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.107.

¹²⁸ Ahmetbeyoğlu, *a.g.e.*, s.116-136.

Atilla'nın Doğu Avrupa tarihinde oluşturduğu algı Jordanes'in Attila için yazdığı şu şiirinde de açıkça ortaya konulmuştur:

*En soylu Hun Başbuğ Attila
Muncuk'un evladı,
Cesur insan,
Tek başına benzersiz bir güç
İskit ve Germanlere sahip olan
İki Roma imparatorluğu
Şehirlerini almandan korkuyor
Kalan ganimetleri
Kendilerine savunmaları için yıllık ücret aldın
Birçok şanslı kişiye yardım ettin
Düşmanın yarasına aldanmadın
Kan içinde soyuna sevinç verdin
Ağrısız gittiler
Ölümü kim sever
İntikam hiçbir yerde olamaz¹²⁹.*

1.6.Hunların İdarî ve Askerî Teşkilâtları

Büyük Hun devletinin çok geniş bir coğrafyada, bir çok farklı kavmi bayrağı altında yüzyıllar boyunca toplaması, büyük ölçüde Mo-tun'dan itibaren kurulan idarî ve askerî teşkilatlarının gücü ile bağlantılıdır. Bu bölümde her iki teşkilâtı birlikte ele almamızın sebebi, Türklerde halk ve ordunun iç içe geçmesi sebebiyle idarî ve askerî teşkilât arasında kesin bir ayrımın olmamasıdır¹³⁰.

Büyük Hun devletini bir boylar konfederasyonu şeklinde tanımlayan bazı araştırmacıların iddialarının aksine Hunlar aslında merkezîyetçi ve gelişmiş teşkilâta

¹²⁹ Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, Erster Band, s.241.

¹³⁰ B. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 4. bs., İstanbul, TDAV.Yay., 2001, s.4.

haiz bir devlet yapısına sahiptiler. Dahası idarî yapısında devletin idarî, askerî ve dinî lideri *şanyü* (*Tanju, Tahu*) bulunurdu. Çince sonsuzluk ve genişlik anlamına gelen *şanyü* Türklerin cihan devleti anlayışını da içermektedir. Çin kaynakları hakan kutu Tanrı'dan aldığı için bu ismi aldığından bahsetmektedirler¹³¹. Di Cosmo, Hunlardaki “ilâhi yönetim” (heaven mandate) kavramının Choular'da da var olan aynı anlayış ile benzediğini savunmaktadır¹³².

Büyük Hun devletinin en önemli özellikleri; devletin teşkilâtının ve üst rütbeli görevlerin sağ ve sol (doğu ve batı) şeklinde ikiye ayrılması, *şanyü* başkanlığında toplanan siyasî birliğin sınırlı sayıdaki (24 üst rütbeli) kişiden oluşması, idarî ve askerî sistemin onluk sisteme göre düzenlenmesidir. Han-Shu'da bu unvanlar “*Sol ve Sağ Bilge Beyliği, Sol ve Sağ Lu-li [Beyliği], Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Generalliği, Sol ve Sağ [Kanat] Büyük Merkez Komutanlığı, Sol ve Sağ Büyük Tang-hu'luğu ile Sol ve Sağ Ku-tu Hou'luğu*” gibi makamlar olarak verilmektedir¹³³. Veliatın genellikle Sol Bilge Beyi olduğu ve Sol/Sağ Bilge Beylerinden *Şanyü* makamına dek büyük rütbedekilerin on bin, diğerlerinin bir kaç bin atlıya sahiptir. Bu yüksek mevki görevleri babadan oğula geçer ve her birinin kendine ait toprağı vardı. Bu görevlerin Hunların üç soylu âilesi olan *Hu-yen, Lan ve Hsü-pu* (*Huyen, Lan, Xubu*) tarafından üstlenildiği görülmektedir. Bu 24 üst yöneticinin onluk askeri örgütlenme doğrultusunda onbaşılık, yüzbaşılık, binbaşılık ve küçük beylik, danışmanlık gibi makamlar kurduğu bilinmektedir¹³⁴. Sağ/Sol Bilge ve Luli Beyleri kendi bölgelerini bağımsız biçimde yönetirlerken diğer üst rütbeliler hem sivil, hem askerî olarak devlette üst görevlerde bulunurlardı. *Kengeş* veya *kurultay* olarak adlandırdığımız siyasî konseyde devlet işleri birlikte tartışılrsa da genellikle son sözü *şanyü* söylerdi. Devlet sınırları büyüdükçe yerel yönetimlere izin verilmiş ve bu kavim/devletlerden düzenli olarak vergi toplanmıştır.

¹³¹ Ögel, **a.g.e.**, s.67.

¹³² Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.172.

¹³³ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.8. Di Cosmo ise 24 üst rütbeli grubun (Çince *ershisi da chen* denir) *Sağ ve Sol Bilge Krallar (Hun dilinde tugi), Sağ ve Sol Luli Kralları, Sağ ve Sol Generaller, Sağ ve Sol Yöneticiler ve Sağ ve Sol “Gudu” markizlerinden* oluştuğunu belirtirken Avrupa aristokrasisi terimlerini kullandığını görüyoruz, N. Di Cosmo, “Hun İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Yükselişi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.I., Ed:Hasan Celala Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002 , s.713.

¹³⁴ Onat- Orsoy- Ercilasun, **a.g.e.**, s.8.

1.7. Hun Kültürü

L.N. Gumilëv, Hunların çok önemli ve yüksek bir kültüre sahip olduklarını şu sözlerle ifade etmektedir: “*Hunların son derece değerli ve orijinal bir kültürü vardır, eski Slavyan yani Antlar’ın müttefiki idiler. Bu kültürleri aşağılamak için çaba sarf etmek akıl kârı değildir*”¹³⁵.

Hunların kültürlerinin yapı taşları Türk dini, töresi, savaş kabiliyeti, hayat tarzı ve sürekli hareket etmeleridir. Bunların hepsi bir bütün halinde Türklerin dolayısı ile de Hunların tüm hayat felsefelerine ve yaşam şekillerine çok iyi nüfuz etmiştir. Bunun en güzel örneğini M. Brion’un şu anlatımında görmekteyiz: “*375 yılında Asya’dan Avrupa’ya göç eden ve tüm Avrupa’nın etnik yapısının değişmesine sebep olan kavimler göçünü tetikleyen Hunlar, önlerine gelen herkesi (Alanlar, Sarmatlar) kaçırdılar; “Şanlı ve muzafferâne bir gürültü içinde Hunlar geçiyorlardı. Kurtulabilenler yeni dehşeti uzaklara götürüyorlardı. Eski efsanelerde olan inançlarını kaybetmiş olanlar, ataları tarafından anlatılan yarı insan, yarı canavar yaratıkların gelip gelmediğini kendi kendilerine soruyorlardı.*

Nal sesleriyle, atların gürültüsüyle ve ovaları aşan arabaların gıcirtılarıyla uğuldayan toprağı titreterek dinliyorlardı. Onları nasıl bir engel durdurabilirdi? Önlerine bir nehir çıktığında hemen suya atlıyorlar ve atlarının kuyruklarına tutunarak yüzüyorlardı. Havayla şişirilmiş tulumlar arabalarının batmasını önüyor, öküzler ise boynuzları suyun üzerinde yüzüyorlardı. Diğer kavimleri bezdiren iklim şartları onlara vız geliyordu. Üzerlerinde daima bulundukları kürkleri ile ne sıcaktan, ne de soğuktan şikayet ediyorlardı; yürüyüşlerini yavaşlatmadan, eyerlerini terk etmeden pastırmalarından bir iki diş koparmak onlara yetiyordu. Gece geldiğinde ise, uzun mızraklarına dayanarak, at üstünde derin bir uykuya daldıkları oluyordu”¹³⁶.

Türklerin ve Hunların cihan hakimiyetlerini uygulamaya koydukları sırada yaptıklarının plansız ve “barbarca” bir saldırı olmadığını yine Brion’un şu ifadesinden anlamaktayız: “*Kurultay’da seçilen Avrupa seferinin komutanları Bela,*

¹³⁵ L.N. Gumilëv, **Hunlar**, s.541.

¹³⁶ Marcel Brion, **Asya ve Avrupa’da Hunlar (Hunların Hayatı)**, Çev. R. Uzmen, İstanbul, Çatı Kitapları, 2005, s.80.

Kewe, Kadişa, Atlakewe ve Buda'dır. Bu komutanlar arasında çıkabilecek anlaşmazlıklarda hakem rolü oynayacak doğruluğu, adaleti ile tanınan bilge Kadar idi. Onun kararları ancak milletin kurultayında bozulabilirdi”¹³⁷.

1.7.1. Hun Dili ve Yazısı

W. Barthold'a göre Türk dilinin gelişim aşamaları şu şekilde incelenebilir: Çin kaynaklarında pek fazla olmamakla birlikte; bu kaynaklar Hun diline ait bazı kelime, unvan ve isim nakletmişlerdir¹³⁸. Ne yazık ki, sayıları 30-40 kadar olan bu kelimeler, Hun dilini aydınlatmak için yeterli değildir¹³⁹. En eski Türkçe bakiyeler olarak kabul edilen ve Türk dili tarihinde çok önemli yer edinen bu kelimelerden başlıcaları M.Ö.II. yüzyılda Çin kaynaklarında geçen gök ve tanrı (*tengri*) anlamındaki *chen-li*¹⁴⁰, bununla ilişkili olarak “Tanrı kutu” anlamına gelen ve şanyü için kullanılan “T’eng-li Ko-to/ch’engli ku-t’u”¹⁴¹, şanyünün oğlunun (*tegin*)’in taşıdığı unvan olan ve Türkçe “düz, doğru, âdil” anlamına gelen *t’o-k’i*, “kız” anlamına gelen *ki-ts’u*¹⁴², demir (*tieh-fa*) ve kılıç (*king-lu*)¹⁴³, tır.

Asya Hunlarının yazıları hakkında yine Çin kaynaklarında bilgiler yer almaktadır. Hunların bir mesaj iletmek istediklerinde bir tahta parçası üzerine “Hu yazısı” ile yazdıkları¹⁴⁴ ve Uygurların ataları Kao-kü’ler “Çince yazarlar, fakat Hunca da yazarlardı... Klasikleri Hun dili ile okurlardı...”¹⁴⁵ gibi ifadeler, geç devirlere ait bazı yıllıklarda Hunların yazıları olmadığına dair verilen bilgileri

¹³⁷ Brion, a.g.e., s.79.

¹³⁸ A.V. Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. M. Akalın, Ankara, TDK Yayınları, 1988, s.1.

¹³⁹ A. Caferoğlu, bu kelimeler dışında ilk kez Vasilyev tarafından deşifre edilen Hun cümleleri, bir Hun ağıtı ve Gy. Nemeth tarafından tespit edilen Hun antroponimleri (özel isimleri) olduğundan bahsetmektedir. A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi I-II*, 4. bs., İstanbul, Enderun Kitabevi, 2000, s.73-75.

¹⁴⁰ Di Cosmo, *Ancient China and Its Enemies*, s.172.

¹⁴¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.63.

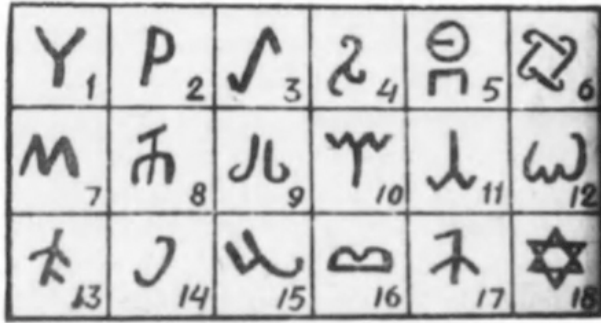
¹⁴² Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, s.74,76.

¹⁴³ Kafesoğlu, a.g.e., s.225.

¹⁴⁴ N. Istjams, “Nomads in Eastern Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia, Volume II, The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*, Ed. J. Harmatta, Paris, Unesco Publishing, 1994, s.161.

¹⁴⁵ Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı*, Çev. N. Uluğtuğ, Ankara, İdeal Matbaası, 1942, s.98.

çürütmektedir¹⁴⁶. Noin-Ula ve Moğolistan'daki bazı kurganlar ile Baykal Gölü bölgesinde Hunlara ait olan 20 tane kazılmış yazı karakteri bulunmuştur (Şekil 2). Bu yazı karakterlerinin bazılarının Orhun-Yenisey Türk alfabesi ile aynı, bazılarının ise benzer olması, Hunların yazısının Türk runik alfabesinin kaynağı olduğunu göstermektedir¹⁴⁷. T. Çakar'a göre Eski Çin kaynaklarında (Shih- chi ve Han) Hun dilinden Çinceye aktarılarak yazılmış olan Hun kişi adları ve unvanlar; VIII. yüzyıla ait eski Türk yazıtlarındaki kelimelerle bir devamlılık arz etmektedir. Bu kelimelerden bazıları kut (kut-u), şan-yü (ch'an-yü), yollug (yu), bilge (T'u-ch'i) ve bagşı (po-hsü)'dür. Çok geniş bir coğrafyada büyük bir boylar birliği halinde yaşayan Hunların ortak bir Türk-Hun dili kullandıkları ve hatta bu dili Çinlilerin dahi bildiği tarihi kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu dilin daha sonraki yüzyıllarda da tüm Türk milleti arasında bazı küçük değişikliklerle (lehçe gibi) konuşulduğu Türk yazıtlarındaki benzerliklerden anlaşılmaktadır¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s.336-337.

¹⁴⁷ Istjams, Şekil 2'de verilen yazıları "Runic characters of Hsiung-nu Hsien-pi script" olarak tanımlamaktadır. Istjams, **Nomads in Eastern Central Asia**, s.161-162.

¹⁴⁸ Tülay Çakmak, "Hsiung-nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının eski Çince Yazı Çevirimi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.10, S. 21, 2003, s.1-17.

1	二	三	四	五	六
2	七	八	九	十	十一
3	十二	十三	十四	十五	十六
4	十七	十八	十九	二十	二十一
5	二十二	二十三	二十四	二十五	二十六
6	二十七	二十八	二十九	三十	三十一
7	三十二	三十三	三十四	三十五	三十六
8	三十七	三十八	三十九	四十	四十一
9	四十二	四十三	四十四	四十五	四十六
10	四十七	四十八	四十九	五十	五十一
11	五十二	五十三	五十四	五十五	五十六
12	五十七	五十八	五十九	六十	六十一
13	六十二	六十三	六十四	六十五	六十六
14	六十七	六十八	六十九	七十	七十一
15	七十二	七十三	七十四	七十五	七十六
16	七十七	七十八	七十九	八十	八十一
17	八十二	八十三	八十四	八十五	八十六
18	八十七	八十八	八十九	九十	九十一
19	九十二	九十三	九十四	九十五	九十六
20	九十七	九十八	九十九	一百	一百零一

Şekil 1: Moğolistan kazıları sonucu keşfedilmiş Hun yazısı karakterleri (Istjams, 1994)

1.7.2. Hun İnanç

Türkler (Hunlar) “geleneksel Türk dini”¹⁴⁹ dediğimiz tüm kültür ve sanat hayatlarının da kaynağı olan **Tek Tanrı İncına (Gök Tanrı)** sahiptirler. Hunlar Gök-Tanrı’ya inanıyor ve onu hem gök hem de Tanrı anlamında bir *Yücelik* sıfatı olan “*Tengri*” kelimesi ile ifade ediyorlardı¹⁵⁰. Türk hükümdarı da Tengri’den kut alan anlamında Tan-hu sıfatı ile adlandırılıyordu. Türkler tüm kutsallarını Tanrı’nın *kut*’unun tecellileri olarak gördükleri yer-su, ağaç, dağ ve asil soydan gelen hükümdar ile atalarında bulmuşlar fakat bunlarının hiç birini Tanrı yerine koymamışlardır.

Bu inanç sisteminin sözlü belgelerini atasözleri ve destanlara, yazılı belgelerini bengü taşlara ve yazmalara, görsel belgelerini de sanat eserlerine kayıt ederek aktarmışlardır. Orhun Kitabelerinde görülen Tek Tanrı İncına ait Tengri,

¹⁴⁹ Ü. Günay- H. Güngör, **Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, 5.bs., İstanbul, Rağbet Yay., 2009, s.41.

¹⁵⁰ Ü. Günay- H. Güngör, **a.g.e.**, s.59-60.

Umay, kut, ıduk, yer-su, adalet, borcumu ödedim, yağ kelimelerinin, daha sonraki dönemlerde yazılan *Divan-ı Lugat it-Türk* ile *Kutadgu Bilig* de de görülmesi yüzyıllarca bu inancın Türk siyasi ve kültür hayatına nasıl nüfuz ettiğini ortaya koymaktadır. Sanat eserleri de bu inancın şifrelerini gizli, tutarlı ve değişmez normlarla çizerek işlemişlerdir.

Bu inanç sisteminin kültürdeki yansımaları ise Hunlarda şu şekilde görülmüştür:

Sima Qian'ın Çin yıllıklarından aktardığına göre, Hunlar senede üç defa meclislerini toplamaktaydılar:

1. Senenin **ilk ayı** Hun *şanyü*'süne bağlı boyların beyleri küçük bir meclis için *şanyü*'nün otağında toplanırlardı.
2. Senenin **beşinci ayı** daha büyük bir meclis için **Long şehrinde**¹⁵¹ toplanır ve atalara, göğe ve yere kurbanlar sunarlardı.
3. **Sonbaharda**, atların en semirdiği dönemde **Dailin Şehrinde** en büyük meclisi toplar, Hun devletindeki tüm insanları ve hayvanları sayarak kayıt ederlerdi¹⁵².

Hunlar Tek Tanrı'ya inanmışlar ve bu inancı daha sonra siyasi olarak bölünmeleri ile birlikte Batı Türkistan ile Avrupa'ya taşımışlardır. Bu siyasi ayrılmadan sonra Çin'de kalan Türk devletlerinden Chao devleti (M.S.319-352) Budizm dinini kabul eden ilk Türk devleti olmuş, aynı yüzyılda Hun soyundan gelen ve Kansu'da Ku-ts'ang ve Tun-huang'da yaşayan Kuzey Lain Hun Devleti (M.S.397-439) Budizmi sanat alanında doruğa taşımıştır. Bugün dünyaca ünlü Tun-huang'daki Bin Buddha Mağaraları bu Hun Devleti tarafından yapılmış Budizme ait

¹⁵¹ Lung- çing Şehri'nin coğrafi konumu hakkında Ulan-Batur Şehrinin güney-batısında bulunduğu **Chung-kuo li-shih ti-tu chih'de ve Shih-chi chu-yi** adlı Çin kaynaklarında geçmekle birlikte aynı ismi taşıyan bir yerin Gobi Çölü'nün güneyinde de bulunması Di Cosma'ya göre çelişkilidir, Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, s.189-190. Eberhard'a göre ise aynı şehir Çin'in kuzeyindedir, Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, s.76; bu şehrin yeri bizim kanaatimizce kuzey Şanhi'dedir. Çünkü Çinli arkeolog Lu'nun yaptığı Hun kazanları ile ilgili çalışmalar sonucunda ki bu kazanlar yukarıda bahsi geçen törenlerde mutlaka kullanılan en önemli eserlerdir. Kuzey Şanhi bölgesinde ilkbahar ve sonbahar dönemlerinde M.Ö.VIII-V. y.y. ve M.S.V-VI. yüzyıllar boyunca Hunların devamlı olarak yaşadığı tespit edilmiştir, M. Erdly, "Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları", **Eski Milletlerin Arkeolojik Kültürlerine Dair Uluslararası Akademik Konferansı**, Çev. H. Şirin, İç Moğolistan 1992, s.281.

¹⁵² J. Holotova-Szinek, "Research on The Spatial Organization of The Xiongnu Territories", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.434.

en eski eserlerdir¹⁵³. Bu Budist Hun eserleri içerisinde yer alan motif ve sembollerin tezimizde incelenen motif ve semboller ile yakın bir benzerlik gösterdiği bir gerçek olsa da tezimizde bu konuya girilmemiştir.

1.7.3. Hun Sanatı

Hayvan motiflerinin tasvir edildiği her türlü arkeolojik taşınabilir ve taşınamaz buluntu Türk-Hun Sanatı için bir kaynaktır. Hayvan motiflerinin yer aldığı sanat eserlerindeki bu motifler sanat tarihçileri tarafından “animal style” (hayvan stili, üslûbu) olarak tanımlanmaktadır. Türklerin yaşadıkları coğrafyaya bir nakış gibi işledikleri sanatlarının ana motifleri işte bu “ hayvan üslûbu” adı altında yer alan motif ve sembollerdir.

M. Rostovzett, “hayvan üslûbunun” ilk örneklerinin M.Ö.3000’de Mezopotamya’da görüldüğünü ileri sürmektedir. O, Mezopotamya’da hâli hazırda bulunan Elam ve diğer Mezopotamya (Babil?) kavimlerinin dağ ve bitki figürlerine hayvan figürlerini Bakır Çağında (M.Ö.5000-3000) buraya göç ederek gelen Sümerlerin getirdiğini belirtmektedir¹⁵⁴. Sümerlerle çağdaş ve sanat üslûbu açısından da ana-kız olarak görülen diğer göçebeler (?) Kubanlar’dır (bu bölge tezimizin Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar bölümünde Kafkas-İdil Bölgesinde bulunmaktadır, **Harita 10**). Rostovzett Mezopotamya’ya Kuban ve Sümerlerle getirilen bu hayvanların aslında Güney Rusya bölgesinden kaynaklanabileceğini de ifade etmektedir¹⁵⁵. Bu hayvanlar ve malzemeler; dağ keçisi, ejderin değişik şekilleri ve askeri malzemelerdir¹⁵⁶. Rostovzett bu “hayvan üslûbu” sanatını şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Hanedan grubu hayvanlar, insanlar, hayvan ve bitkilerin; dağ, nehir ve mimarı yapılarda birlikte tasvir edildiği eserler.

¹⁵³ Baykuzu, “V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm”, A.Ü. TAED, Erzurum, S.34, 2007, s.193-194.

¹⁵⁴ Michael, I. Rostovzeff, **The Animal Style In South Russia and China**, 2nd ed. , NewYork, Hacker Art Books, 1973, s.7.

¹⁵⁵ Rostovzeff, Kubanların Bronz Çağında, güney Rusya’da kurganlar yaptığını belirtmektedir. Bu ifadesinden hayvan üslûbunun Kuban ve Sümerliler tarafından Mezopotamya’ya getirildiğini ancak geliş yönünün neresi olduğuna emin olamadığı anlaşılmaktadır.

¹⁵⁶ Rostovzeff, **The Animal Style In South Russia and China**, s.8.

2. Sentetik (hanedan olmayan) hayvan grubu ve insanların, hanedan hayvan grubu tarafından bir sembol oluşturacak şekilde iç içe geçmiş halinin tasvir edildiği eserler. (Bu iç içe geçmişlik Türk (Hun) sanatının “hayvan mücadele sahnesi” ile ilgili değildir, Rostovzett bu tasvirleri “symplegma” olarak adlandırmaktadır.)
3. İnsan ve hayvan figürlerinin bir senfoni içinde tasvir edildiği sahneler.
4. Bir hayvanı veya hayvanın bir parçasının, bir objede tepe, kulp, veya zemin olarak kullanıldığı eserler (Tepe olan hayvan figürleri o boyun ongunu sayılmaktadır.)
5. Günlük objelerde sıradan hayvan şeklinde tasvir edilen eserler.
6. Fantastik hayvanların tasvir edildiği eserler. Bu eserlerdeki gruplar: **arслан-grifon**: kafası arslan, boynuz, göğüs, vücut kartal olan hayvan, **kartal-grifon**: kafası ibikli ve kartal kulaklı arslan vücutlu, **ejder**: kafası yılan veya kurda benzer, sivri dişli, ibik ve kulağı arslan veya kartala benzer, insan-hayvan: insan yüzlü arslan veya boğa vücutlu.

Rostovzett bu hayvanların hepsinin kullanım amacı ve şeklinin doğal (fantastik olmayan) hayvanlarla aynı olduğunu belirtmektedir¹⁵⁷. Biz ise fantastik ve doğal hayvanların aynı anlamı sembolize etmediğini ve Türk sanatında kullanım şekillerinin de farklı olduğunu savunmaktayız. Bu görüşümüzün ispatı tezimizin “Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması” bölümünde detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Rostovzett, İskitlerdeki “hayvan üslûbu” nun kaynağını; Pers (ki Rostovzett İskitlerin kesin olarak Perslerle aynı ırktan geldiklerini kabul etmektedir), Güney Kafkaslar, Ön-Asya (Hitit), İyon (Grek) medeniyetlerinin hayvan üslûplarıyla karşılaştırarak incelemiş ve en sonunda en çok benzerliği Sibiryâ’da Minussinks (bu bölge bizim arkeolojik incelemeleri başlatma bölgemizdir) bölgesinde bulmuştur. Bu üslûbun bir köprü gibi Kafkaslar’dan Yakın Doğu ve Çin’e kadar aktarıldığını

¹⁵⁷ A.g.e., s.6.

belirtmektedir¹⁵⁸. Bu güzergâh Hunların arkeolojik bakiyelerinin bulunduğu güzergâhtır ki tezimizin “Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar” bölümünde 10 bölge olarak birbiri ardına kurgan yerleri ve kronolojileriyle tâkip edilebilmektedir.

J. Strzygowski, Rosovztett’in söylediklerine katılmakla beraber, Türk sanatının (dolayısı ile hayvan üslûbunun) kaynağını coğrafi olarak Altay ve Tanrı Dağları olarak belirtmekte hatta Mezopotamya, Yunan, Mısır sanatlarının hayvan üslubunu da yine bu kuzeyli göçebe kavimler yani Türklerde aramak gerektiğini söylemektedir¹⁵⁹.

Doğu Avrupa bölgesindeki arkeolojik buluntular üzerinden Hun sanatını inceleyen N. Fettiich ise, karakter ve ahlâk olarak Hunlarla aynı özellikler gösteren İskitlerin Doğu Avrupa’da Germen-Got kavimlerinin kültür ve sanatları üzerine çok eskiye dayanan bir etkileri olduğunu belirtmektedir¹⁶⁰.

Doğu Avrupa ve Kafkaslar’dan çıkarılan İskit dönemine ait eserlerdeki üslûp ve motiflerin kaynağının çoğu batılı sanat tarihçisi tarafından, Grek (Yunan) olarak kabul edilse de aslında İskitlerin kendi inançlarına ait motifleri çok kısa bir süre Yunanlı ustalara yaptırdığı ortaya çıkmıştır. Bu eserlerden özellikle “portrayed on sacred vessels” (kutsal vazoların işlenmesi) işlemi Panticapean denilen yerli ustalar tarafından yapılmıştır¹⁶¹.

Asya Hun dönemi sanat eserlerini özellikle “hayvan üslûbu” olarak bilenen Türklere özgü motiflerin bulunduğu maden eserleri üreten sanatçılar da Türk’tür. Asya Hunlarının sanat eserleri ile Çin sanatını en çok araştıran ilim adamlarının başında gelen E.C. Bunker; Çinli sanatçılar ile Çinli olmayan (kuzey kabileleri) sanatçılar arasında motiflerin işlenişi açısından ayırt edici bir fark olduğunu belirtmekte ve Kuzey Çin, İç Moğolistan, Baykal Gölü güneyi bölgelerinden çıkarılan buluntuların çoğunun Çinli olmayan sanatçılar tarafından yapıldığı görüşünü ortaya koymaktadır. Bu eserlerin bazıları Han Devletine, Hunlar tarafından

¹⁵⁸ M. Rostovzeff, **a.g.e.**, s.63-74.

¹⁵⁹ J. Strzygowski- H. Glück- F. Köprülü, **Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi**, Çev. C. Köprülü, 2. bs., Türkiye İş Bankası Yay., y.y., t.y., s.55, 53.

¹⁶⁰ N. Fettiich, “Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszekoss’da Bulunan Prens Mezarı Buluntusu”, **II. Türk Tarih Kongresi Bildirileri**, Ankara 1937, s.322.

¹⁶¹ Rostovzeff, **a.g.e.**, s.35.

hediyeye edilmiştir¹⁶². Bunker, “*xiangrui*” (iyi alâmet) olarak adlandırılan “hayvan üslûbu” eserlerin Han Devletini sanat ve kültür açısından çok etkilediğini de belirtmektedir¹⁶³.

Arkeolojik buluntular üzerinden sanat tarihçilerinin yaptıkları uzun yıllara dayanan araştırmalar göstermiştir ki “animal style” (hayvan üslûbu) atlı bozkır kavimlerine yani Türklere ait bir sanat üslûbudur¹⁶⁴.

Tezimizin esasını oluşturan bu buluntular üzerindeki motif ve sembollerin ne manalar içerdiği sanat, destan ve daha derinlerde Türk milletinin bilinçaltına yansımaları tezimizin “Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları” adlı bölümünde anlatılmıştır. Bu motiflerin nasıl ve nerede tasvir olarak yer aldıklarını sanat tarihi açısından kısaca açıklamamız gerekirse; bu tasvirler Türk sanatının başlangıcı sayılacak mağara resimlerinde, bengu taşlardaki boy tamgalarında¹⁶⁵, at koşum takımlarının süslemelerinde, kemer tokalarında, halılarda, eyer süslemelerinde, elbise süslemelerinde, plaka şeklindeki değerli madenden yapılan süslemelerde, tabak ve vazo gibi hükümdar hazinelerinin üstünde tasvir edilmişlerdir.

Türk (Hun) sanatı nasıl oluyor da bu kadar geniş bir coğrafyada aynı motif ve sembollerle aynı stil korunarak yüzyıllarca devam edebilmiştir? Bu sorunun kanaatimizce iki cevabı vardır:

1. Türklerin millî destanlarının değişmeden nesilden nesillere aktarılmış olması;
2. Destan motiflerinin çoğunlukla taşınması kolay küçük madeni eserlere işlenmiş olmasıdır¹⁶⁶.

¹⁶² Emma C. Bunker, **Ancient Bronzes of the East and Eurasian Steps From the Arthur M. Sackler**, New York, Arthur M. Sackler Foundation Press, 1997, s.256.

¹⁶³ Jenny F. So- E. C. Bunker, **Traders and Raiders on China's Northern Frontier**, Seattle& London, Arthur M. Sackler, Smithsonian Institution, University of Washington Press, 1995, s.71.

¹⁶⁴ Hayvan üslûbunun Türk sanatı olduğuna dair detaylı bilgi için bkz., Nejat Diyarbakırlı, **Hun Sanatı**, İstanbul, MEB, 1972.

¹⁶⁵ S.G. Klyashorniy ile D. Dorj'un da işaret ettikleri gibi dağ keçisi tamgasının bir boy tamgası olduğu, Kül-Tegin Abidesine de Yollug Tegin tarafından tamgalandığı (işlendiği), köklerinin ise Yenisey ve Moğolistan olduğu Esin tarafından da kabul edilmektedir, Emel Esin, “Sığınlar Begi”, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006, s.193.

¹⁶⁶ Bunun en iyi örneklerinden biri M.Ö.III-II yüzyıla ait kuzey Çin Shaanxi bölgesinden çıkarılan bir kemer tokasının birebir aynısının Kazakistan Pokrovka kurganında da bulunmuş olmasıdır, So-Bunker, **Traders and Raiders on China's Northern Frontier**, s.142.

Türk sanatını üstün kılan, sanat eserindeki üslûp değil, eserin üzerindeki motif ve sembollerin içeriğidir. Bu içerik Türklerin derin inanç, kültür ve hayata bakışlarını taşımaktadır. Bu eserlerin değişik stillerde (sanat açısından Çin, Grek ve bunun gibi farklı milletlerin sanatkârları tarafından yapılmış olması) olmaları Türk sanatının bir başka üstünlüğü; işi ehline verme vasfını göstermektedir. Türk hükümdarları daima işi o dönemdeki ehillerine vermiş ve sanatı korumuş ve ileriye götürmüşlerdir.

Türklerin tarihte kurdukları ilk devletleri olarak kabul edilen Hun devletinin hükümdarından başlayarak, sonraki Türk devletlerinin hükümdarlarının da bir gelenek olarak devam ettirdikleri hükümdar hazinesi yaptırma geleneğini¹⁶⁷ üç farklı örnekle açıklamaya çalışalım:

1. Hun dönemine ait bir hükümdar kurganı olan **Nion Ula Kurganı** (M.Ö.I- M.S. I)'nın 5 ve 6 numaralı kurganlarından, hükümdarın *kut*'unu sembolize eden hükümdar hazinesi lake kaplar karşımıza çıkmaktadır. Bu lake kaplar üzerinde Hun dilinde Çin yazı karakterleri ile yazılmış yazılar bulunmaktadır¹⁶⁸. F. Louis kaplardaki yazıyı şu şekilde okumaktadır:

““*jianping wunian*” (*İmparator Jian Ping'in beşinci yılı*), tarih M.Ö.II”.

2. Hun dönemine ait diğer bir hükümdar kurganı olan **Naushky Kurganı**'ından (M.Ö. II-M.S. II) Hun dilinde Çin yazı karakteri ile yazılmış lake kap çıkarılmıştır. M. Pirazzooli-t'Serstevens'in belirttiğine göre, başlangıç yazısı silinmiş olan bu yazı aslında tipik bir hakanlık yazıt şeklindedir: Kabın üzerindeki yazının okunabilen kısımları şöyledir:

¹⁶⁷ Hükümdarın *kut*'unu sembolize eden bu hazine kıymetli (altın veya gümüş) madenden veya o dönemin ve yapıldığı bölgenin en kıymetli malzemesinden (kuzey Çin'de lake gibi) yapılmaktadır. Hazineyi oluşturan objeler; hükümdara bağlı beylerin hükümdara olan bağlılıklarını göstermek üzere yapılan ant içme törenlerinde, devletle ilgili toylarda kullanılan kadeh ve kaplardır. Bunlar Türklere ait kurgan ve arkeolojik şehir kazılarının çoğunda bulunmuş buluntulardır. Üzerinde motif ve sembollerin en güzel örneklerinin görüldüğü bu kadeh, sürahi ve tabaklar tezimizde en önemli görsel malzemelerini oluşturmaktadırlar.

¹⁶⁸ F. Louis. “Han Lacquerware and the Wine Cups of Noin Ula.” **The Silk Road**, Vol. 4/2, pdf 2007, s.48-53.

“İmparator tarafından kullanılmak üzere ? yılında ? döneminde Shang İmparatorluk Atölyesi baş sanatçısı Kaogong tarafından yapılmıştır. Atölye kahyası hizmetkârınız Kang, lake dairesi başkanı hizmetkârınız An tarafından yürütülmüştür. Atölye muayene yöneticisi hizmetkarınız Zun.”¹⁶⁹ Yazıda hakan “chen- chenyu (Şan-yü)” kelimeleri ile ifade edilmiştir.

3. Macaristan’daki Nagy Szent Miklos Hazinesi de Türk hükümdarlarının hazine yaptırma geleneğini devam ettirdiklerine bir diğer örneğimizdir¹⁷⁰. Bu hazinede yer alan altın kaplardan 21 numaralı tasın içinde de Yunan harfleriyle yazılmış bir yazıt vardır ki Grek harfleri ile yazılmış olmasına rağmen Grekçe değil Türkçe’dir. Tasın ibaresi şudur:

**BOYHAA ZOAPIAN TECH ΔYTETOIGH BOYTAOYA
ZQAPIAN TAΓPOΓH HTZIGH TAICH**

Gy. Neméth cümleinin tamamını şu şekilde tercüme etmiştir:

“Boyla Çaban’ın ismarlaması üzerine yapılan tas. Botaul Çaban kulpunu yaptırdı. Bu onun tasıdır.”¹⁷¹

Bu hükümdar hazinelerinde bulunan kaplar Türk kültüründe çok önemli olan ant içme törenlerinde kullanılmıştır. Hükümdara bağlı beylerin hükümdara bağlılıklarını göstermek için toplanan mecliste hep birlikte bu kaplardan kımız veya başka bir içecek içerek ant içtiklerini anlıyoruz.

Kazanlar ise Asya Hunlarından itibaren bütün Türklerde tören amaçlı kullanılmıştır. Öyle ki ölümlerden sonra yoğ aşı (yemek verme) geleneğine uygun olarak kullanılan büyük kazanlar mezarlardan çıkarılan arkeolojik buluntular içerisinde önemli bir yer tutmaktadırlar. Bu kazanların ölüleri yakmak veya insan kurban etmek için kullanılmadığı Hun kültüründeki törenleri iyi bilen ilim adamları tarafından artık tartışılmamaktadır. Nitekim kazanların bulunduğu mezarlardan hiç bir yanmış kemiğin çıkartılmaması da bunu ispatlamaktadır¹⁷². Kazanlar İskitlerde ve Asya Hunlarında milat öncesi dönemlerde bronz olarak görülürken Avrupa

¹⁶⁹ M. Pirazzoli-t’Serstevens, “A Chinese Inscription from a Xiongnu Elite Barrow in the Tsaraam Cemetery”, *The Silk Road*, Vol. 5/1, 2007, s.57.

¹⁷⁰ G. Laszlo, I. Racz, *The Treasure Of Nagysznetmiklos*, Trans. by Helen Tarnoy, Hungary, Kner Pringting House, 1984.

¹⁷¹ Hüseyin N. Orkun, *Türk Tarihi*, Akba Kitabevi, Ankara 1946, s.179-203.

¹⁷² Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.140.

Hunlarında bronz ve bakır kaplar da görülmektedir¹⁷³.

Şekil 2: Naushky Kurganından çıkarılan lake kaptaki Çince yazı (Pirazzoli- t'Serstevens 2007)

¹⁷³ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.139.

BÖLÜM 2

ARKEOLOJİK KAYNAKLARDA HUNLAR

2.1. Hun Arkeolojisine Ait Bölgeler ile Buluntular

Arkeolojinin tarih ilmine katkısı ve onu tamamlayıcı vasfı giderek daha fazla önemsenmektedir. Tarihi bilgilerini; savaşlarını, iç siyasetlerini, devlet geleneklerini, sosyal hayat ve kültürleri ile, destan, mitoloji ve sanatlarını kaynak kitaplarından öğrendiğimiz atalarımızı arkeolojik buluntular sayesinde görsel olarak da keşfedebilmekteyiz. Bu arkeolojik keşifler; Mançurya Denizi'nden Doğu Avrupa'da Tuna Nehri'ne kadar olan geniş Türkistan coğrafyasında 2400 yıl yaşamış olan atalarımızın yüzyıllar boyunca hangi şehirlerde, neler giyerek ve yiyerek, hangi tip eşyaları kullanarak yaşadıklarını anlamamız için son derece önemlidirler. Bu arkeolojik keşifler Batılı (Fransız, Alman, Amerikalı) ve Doğulu (Rus, Çin, Japon) arkeolog, antropolog, sanat tarihçisi ve Türkologlar tarafından yapılmıştır.

Arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda Türkistan coğrafyasında Türklerin yaşamadığı bir yer ve dönem bulunamamıştır. Türkistan coğrafyasını bir bütün olarak görmek ve kabul etmek istemeyen bu ilim adamları, Türklerle ilişkilendirilebilecek bazı dönem ve yerleri “problematik” veya “tartışmalı” olarak tanımlamışlardır. Bunun iki sebebi olabilir: 1. Uluslararası arkeolojik akademik literatürde Türk devlet ve kültürünün etkili izlerini göz ardı edebilmek; 2. Batılıların Hint-Avrupa tezini ispatlamak, doğuluların ise Türk milletini bir bütün olarak değil de parçalara ayırarak farklı milletlermiş gibi göstermek istemeleridir.

Batılıların ve Çinlilerin barbar olarak tanımladığı “Atlı Bozkır Göçebelerinin”; hububat, metal ve diğer zenginlikleri medeni komşularından yağmaladıkları ve zaten bu komşuları olmadan hayatta kalamayacakları tezi; D. W. Anthony'nin 2000'li yıllarda Yayık (Ural) ve Avrasya Bozkırlarında yaptığı botanik çalışmasıyla çürütülmüştür. Bu çalışmaya göre M.Ö. 5000-1000'de, bozkır halkları yeteri kadardan da çok, fazlasıyla yiyecek üretiyorlardı. Hatta bir Orta Çağ Avrupalısı veya Çinli köylüsünden çok daha iyi beslenmişlerdi. Bozkır madencileri

ve el sanatçıları (zanaatkârları) kendi madenlerini kendileri bulup işletiyorlardı. Bol miktarda ham metal çıkarıp kendi alet-gereçlerini ve silahlarını yapabiliyorlardı. Hatta Rusya ve Kazakistan'ın inanılmaz *bakır* madenlerini, Zerefşan'ın *kalay* madeni ile birleştirerek *Bronz Çağ* medeniyetini başlatmışlar ve Yakın Doğu bu bozkır kabilelerinin başlattığı Bronz Çağına bağlı hale gelmişti.

Anthony'nin laboratuvar ve alan çalışmalarına dayalı antropolojik, botanik, etnografik ve etnolojik keşfi, kitabında bahsedilen (M.Ö.5000-M.Ö.1000) tarih öncesi devir için daha önce çeşitli Batılı ve Rus ilim adamları tarafından geliştirilen “Atlı Bozkır” savaşçıları ile Çin ve Pers medeniyetleri arasında kurulan ve Orta Çağ'a tarihlendirilen bu tarih modelinin “anachronistzc” yani “kronolojik olarak hatalı” olduğunu ispatlamıştır¹. “Atlı Bozkır Savaşçıları” Avrasya Bozkırları-Çin-İran arasındaki bağlantıyı M.Ö.5000'ler de sağlıyorlardı. İşte bizim tezimizin konusu Hun-Türk motif ve sembolleri, “Atlı Bozkır Savaşçıları” bıraktıkları arkeolojik buluntular üzerinde yer almaktadır. Eski Türklerin yaşadıkları Türkistan coğrafyasından çıkarılan arkeolojik eserler üzerindeki ortak (benzer) motiflerin incelenmesi ve karşılaştırılması sonucunda Türklerin yaşadıkları bölgeler, hayat tarzları, kültür ve medeniyetleri bir harita gibi takip edilebilmektedir. Bu haritanın merkezi (başlangıç noktası) neresidir?

G. V. Kubarev'e göre M.Ö. VII. yüzyılda at ile mezara gömülme eski İskitlere dayanmakta ve bu karakteristik gömülme şekilleri İskit ve Hun dönemlerini içine almaktadır. En eski Türk kurganları Altay bölgesindedir. Sayan- Altay dağları, Minusinks Bölgesi, Moğolistan, Semerice Bölgesi, Tanrı Dağları tipik atla gömülme özelliğinin görüldüğü en önemli Türk kurgan bölgeleri olarak karşımıza çıkmaktadırlar². XIX. yüzyılda bu bölgelerde 200 kurgan kazılmış ve bu kazılarda Türk kurganlarının yaşanılacak bir ev (kurganın şekli yarım daire şeklinde yurdu andırmaktadır) gibi düzenlendiği tespit edilmiştir. Türk kurganlarının en büyüğünün

¹ David W. Anthony, **The Horse The Whell The Language**, Princeton Oxford, Princeton University Press, 2007, s.460-461. Togan'da Minüse (Minusinsk) ve Yenisey nehirleri üzerindeki maden ocaklarının M.Ö.18. yüzyılda var olduğunu, Demiri Çin'e M.Ö.2000'li yıllarda Çuların (Chou) getirdiğini belirtmektedir, Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.29-30.

² Gleb V. Kubarev, “Archaeologische Denkmäler der Altürken”, **Steppenkrieger**, Ed. Jan Bemmann, Bonn, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, 2013, s.127; detaylı bilgi için bkz., Kubarev, **The Culture of The Ancient Turks of The Altai (on the basis of burials)**, Ed. E. I. Derevjanko, Novosibirsk, Russian Academy of Sciences Siberian Divison Institute of Archaeology and Ethnography, 2005.

çapı 12-14 metreyi geçmemektedir. Kurganların en iyi örnekleri; Altay, Kazakistan, Kırgızistan, Tuva ve Minusinsk'te bulunmaktadır³.

Moğolistan-Ordos bölgesinden çıkarılan Bronz ve Demir çağına ait buluntuları "İskit-Sibirya" şeklinde adlandırmak günümüzde artık ilmî geçerliliğini yitirmiştir. Ancak bu bölgeden çıkarılan tüm buluntuları tek bir millete atfetmek eğilimi hâlâ devam etmektedir. Bu millet yukarıda da belirttiğimiz gibi Batılı ve Çinli ilim adamları tarafından Türkler dışındaki Hint-Avrupa veya Çinlilerin atalarına atfedilmek istenmekte; fakat S. Psarras'ın da belirttiği gibi bölgedeki Hun hâkimiyeti ve izleri arkeolojik buluntular sayesinde, bu görüş çürütülerek, bunların Hunlara ait olduğu ispatlanmaktadır⁴.

İslâmiyet öncesi Türk devletlerini kronolojik olarak; Hun Devleti öncesi kadim Türkler; Hsia (M.Ö. 2201- M.Ö. 1766), Shang (M.Ö. 1764- M.Ö. 1027), Chou (M.Ö. 1050- M.Ö.247) ve Ch'in Devletleri (M.Ö. 221-M.Ö. 207)⁵, Hun Devleti (M.Ö.209- M.S. 439), Gök-Türk Devleti (552-745), sonrasında Uygur Devleti (744-840) şeklinde sıralayabiliriz. Çok geniş olan bu dönem, yaklaşık 3000 yıllık bir dönemdir. Genel Türk tarihinin öncelikli alanına giren bu dönemde kurulan devletlerin yayıldığı coğrafyaya harita üzerinde bakıldığında nerede ise kuzey yarım kürede, Mançurya Denizinden, Avrasya bozkırları, dağlık bölgeleri, tundra ve nehir kıyısındaki ormanlık bölgeleri (yışlar), Kafkaslar üzerinden Doğu Avrupa'ya kadar birçok yerleşim alanını (gerek otağ kurarak, gerekse merkezi şehirler kurarak) işaretlemek mümkündür (**Harita I**). Türklerin töreleri gereği hızlı ve sağlam devlet kurabilmeleri, atı ilk ehlileştirip onu ekonomileri, savunmaları ve yeni bölgeleri ele geçirmek için kullanmış olmaları, onlara dünyanın en büyük ve güçlü atlı-bozkır devletlerini kurma imkânını vermiştir.

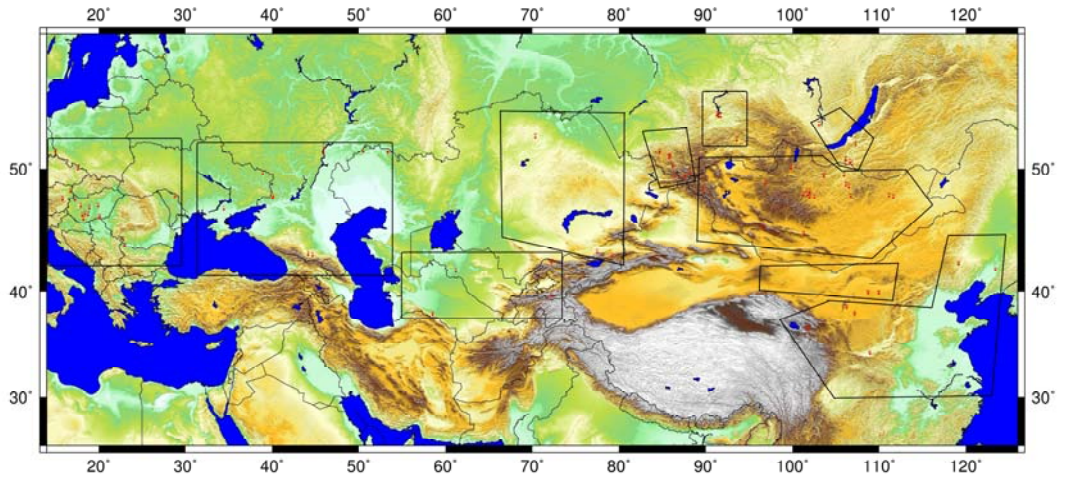
Tezimizin bu bölümünde incelenmek istenen dönem Hun öncesi eski Türkler; Batılıların "Sibirya-İskitleri", "Göçebeler" veya "Avrasya Bozkır Göçebeleri" şeklinde tanımladığı bizim ise atlı-bozkır kültürü olarak adlandırdığımız eski Türklerin atalarına ait kurganlar ile Hun (Asya ve Avrupa Hunları) kurgan ve şehirleridir. Hun öncesi dönemi de incelememizin sebebi, bu dönemin Hun dönemi

³ Kubarev, *Archaeologische Denkmäler der Alttürken*, s.127.

⁴ Psarras, "Exploring The North: Non-Chinese Cultures of The Late Warring States and Han" *Monumenta Serica*, Vol. 42, 1994, s.3.

⁵ Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.11.

motif ve sembollerle olan benzerliği ve sürekliliğidir. Hun sanatının merkezini bulmak arkeolojik buluntuların üzerinde yer alan motif ve sembollerin dönem itibariyle karşılaştırılması ile mümkündür. İşte bu sebeple buluntu yerlerini incelemeye Türkistan coğrafyasının orta noktası olan Altaylardan başlayacağız.

Harita 3: Hun Kurgan ve Şehirleri Tarihte ve Coğrafyada Koordinasyon Haritası (10 Bölge) (Sazak 2014).

Hun (Asya ve Avrupa Hunları) kurgan ve şehirlerini incelediğimiz bu bölümde; Hunların yaşadıkları coğrafyanın genişliği ve kronolojinin zenginliği böylesi bir çalışmanın zorluğunu yansıtmaktadır. Bu yüzden de bölüm içinde şu yol takip edilmiştir:

1. Coğrafi bölgelere göre Hun kurgan ve şehirleri tespit edilerek sınıflandırılmıştır.
2. Bölgelerde ilk araştırma yapan ekipten günümüze kadar arkeolojik çalışmalar yapan ekiplerin hepsi hakkında bilgiler verilmiştir.
3. Yapılan kazılar sonucunda elde edilen arkeolojik buluntular kısaca açıklanmıştır.

Arkeolojik buluntulardan elde edilen eserlerdeki motif ve sembollerden Hun sanatının ve Hunların atası olarak tespit ettiğimiz İskit (Saka) kurganları da (Başadar,

Tuekta, Saklıbaşı, Pazırık, gibi) bölümümüze dâhil edilmiştir⁶. Hun Devletinin sınırları M.Ö. 300'den M.S. 439'a kadar Altay Dağları'ndan başlayarak doğuda Moğolistan (Baykal Gölü'nün güneyi, Selenge ve Orhun Nehri vadileri) ve Ordos bölgesine (Sarı Irmak ve Wei Irmağı arası), batıda Kansu Eyaletinden, ipek yolunu takip ederek Talas'a akmış, kısa bir süre Anadolu'yu geçerek Kafkaslar üzerinden Doğu Avrupa'ya yayılmıştır.

Hunlardan sonra Türk tarihinin ikinci önemli devleti olan ve 554-745 yılları arasında hâkimiyet süren Gök-Türkler; ataları olan Hunlardan devr aldıkları sosyo-politik ve ekonomik İpek yolunu ve coğrafyayı yüzyıllar boyunca korumuş ve devam ettirmişlerdir. Hun şehir kalıntılarının üzerine Gök-Türk ve sonra da Uygur şehirleri ve hatta mezarlıkları⁷ (kurgandan farklı olarak gömülenler) kurulmuştur. Şehir üstüne şehir kurma geleneği mimarlık tarihinde dünyanın birçok şehrinde görülen bir temayüldür ancak burada Türk şehirlerini farklılaştıran mezarlıkların katman katman aynı yere yapılmış olmalarıdır. Bu da üç farklı devletin aslında tek bir Türk devleti olduğunun ispatıdır. Günümüzde de aynı ailenin fertleri atalarının mezarlarına belli bir yıl meselâ 10 yıl geçtikten sonra defnedilebilmekte bu da bize atalar kültürünün günümüzde de devam etmediğini göstermektedir. İşte bizim tez konumuz olan motif ve sembollerin **sanata** ve **hayata** yansımalarının ilk gerçek delili; yüzyıllar boyunca Türk kültürünün ve töresinin bir göstergesi olarak devam eden bu mezar geleneğinin buluntularıdır.

En önemli Hun kurgan ve şehirlerinin coğrafi bölgelere göre sınıflandırılması aşağıda verilmiştir. Bu sınıflandırma Hun kurgan ve şehrinin günümüzde yer aldığı ülke sınırları gözetilerek yapılmıştır.

⁶ İskit Kurganları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. A Yu Alekseev-N.A.Bokonevko- Y. Boltrik, "A Chronology of The Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data", **Radiocarbon**, Proceedings of the 17th International 14C Conference, Arizona Board of Regents University of Arizona, Vol. 43, Nr 2B, 2001, pp.1085-1103.

⁷ Meselâ Orhun vadisindeki Khulhiin am arkeolojik alanındaki kare şeklindeki mezar alanı gibi. A. Ochir- T. Odbaatar- B. Ankhbayar- L. Erdenebold, "Ancient Uighur Mausolea Discovered in Mongolia", **The Silk Road**, Vol. 8, 2010, s.16-26.

2. 2. Hun Kurgan ve Şehirleri

2. 2. 1. Asya Hunlarına Ait Kurganlar

Çin Yıllıklarından Hunların Çin'e bağlı İç Moğolistan Özerk bölgesindeki Sarı Irmak ile bir kolunun Wei Irmağı arasındaki Ordos Yaylası'nda yaşadıklarını⁸ öğrenecek de, tezimizi hazırlarken Altay Dağlarından başlamayı bu dağların Hun Sanatının eski dönemlerini (İskit dönemi) yansıtan birçok kurgan barındırmasında dolayı uygun bulduk. Burada iki nokta önemlidir: Birincisi, Hunların ana merkezleri Kuzey Çin mi yoksa Altay Dağları mı idi? Her iki ülkedeki kurgan buluntularından çıkan motif ve sanat tarzı kronolojik olarak karşılaştırıldığında merkezin neresi olduğuna karar verilebileceği açıktır.

Hun sanatının ikinci önemli noktası ise Avrupa'da çıkarılan Hun arkeolojik buluntularının sanat tarzı olarak Asya Hunlarına göre neden farklılık arz ettiğidir. Asya Hun sanatının son durağı olan Kırım'ın Kerç bölgesindeki eserler bu bölgedeki diğer Grek ve Sarmat gibi sanat tarzlarının Hun sanatıyla kaynaşmalarının yüzyıllar sürdüğünü ortaya koymaktadır. Hun sanatının merkezini bulmak arkeolojik buluntuların üzerindeki motif ve sembollerin dönemsel karşılaştırmaları ile ispat edilmektedir. İşte bu sebeple bu buluntu yerlerini incelemeye orta nokta olan Altaylardan başlanılmıştır.

Hun kurgan ve şehirlerinin bulunduğu coğrafyayı F.Altheim şu şekilde tanımlamaktadır: “Doğu'da Mançurya ve Japon Adaları, Kore, Doğu Moğolistan'a komşu olan bu bölgeler, Hunların ana vatanı olarak kabul edilir. Kuzeyde Kazakistan ve Bezeklik, güneyde Balkaş Gölü ve Talas'tır”⁹. Hun arkeolojisindeki alan türleri üç şekilde sınıflandırılmaktadır:

1. Hun kurgan alanları: Sadece kurganların bulunduğu bölgeler.

⁸ Detaylı bilgi için bkz. J. Holotova-Szinec, “Research on The Spatial Organization of The Xiongnu Territories”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.434.

⁹ Altheim, **Geschichte Der Hunnen**, Erster Band, s.201.

2. Hun “cemetery” ve “necropolis” (mezarlık)’leri: “Cemetery” şeklinde geçen mezarlıklar kurgan sayısı olarak “necropolis”lerden daha az kurgan içermektedir. “Necropolis” olarak adlandırılan mezarlıklar 300-200 adet kurgandan oluşan muazzam mezarlıklardır.

3. Hun “settlement and cemetery” (yerleşim ve mezarlık): Hun yerleşik düzenin olduğu Hun şehirleri¹⁰ ile bu şehirlerde yer alan mezarlıklardır.

Asya Hunları için dört büyük ve önemli “bey kurganları” veya “hükümdar kurganları” olarak da adlandırılan büyük mezar alanları bulunmaktadır. Bunlardan ikisi Moğolistan bölgesinde (Noin Ula ve Gol –Mod kurganları) sadece mezar alanı olarak; diğer ikisi Baykal Gölü güney bölgesinde (Ivolga Şehri ve Ilmova Pad Şehri ve mezar alanları) yerleşim ve mezar alanı olarak yer almaktadır. Ishjamts’a göre Noin Ula bölgesi Hun Kağanı Ho-han-ye’ye, Gol- Mod bölgesi ise Mao-tun’a aittir¹¹.

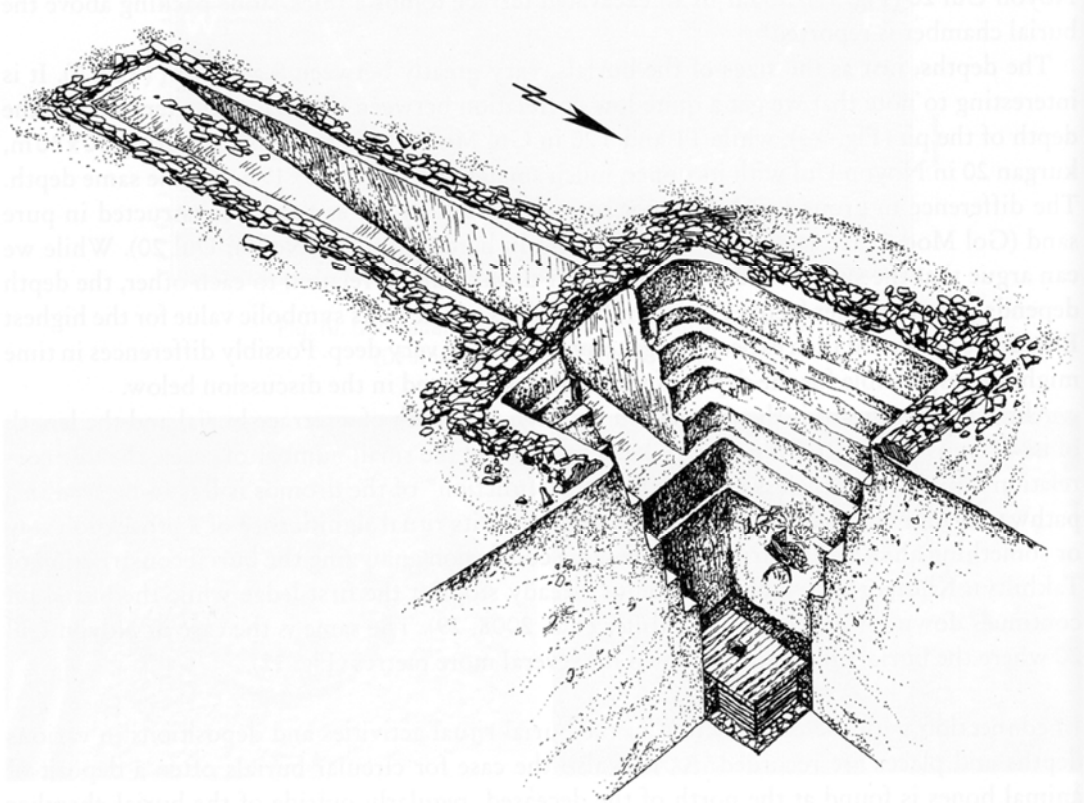
Hun mezar tipleri ise Miniaev’e göre iki şekilde sınıflandırılmaktadır:

1. **Dikdörtgen planlı, teras mezarlar:** Bu mezar tipinde dışarıdan sadece yüzeyi dikdörtgen şeklinde bir mezar odası sınırı ile bu dikdörtgen mezar odasına giden üçgen şeklindeki giriş koridoru sınırları yer almaktadır. Moğolistan ve Baykal Gölü güney bölgesindeki “tegin mezarları” olarak adlandırılan Noiun Ula, Gol-Mod I ve II, Takhiltyn- Khotgor, Bai- Dag II, İlmova Pad’de Sudzha, Duurling Nars, Bor Bulag mezarları teras tipi mezarlardır¹².

¹⁰ Hun şehirlerinin arkeolojik olarak ilk keşfi 1927 yılında Baykal Gölünün güneyinde yer alan İvolga Şehir kazıları ile gerçekleşmiştir, G.P.Sosnovskii, Nihne- Ivolginskoe Gorodishche. **Problemy istorii Dokapitalisticheskikh Obshchestv** 7-8, 1934, s.150-156; Bugün itibarıyla Güney Sibirya’dan Gobi Çölüne kadar olan coğrafyada 20’den fazla Hun şehir yerleşimi bulunmuştur, S.V. Danilov, “Typology of Ancient Settlement Complexes of The Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.129; bu surlu Hun şehirlerini ilk yazan Kh. Perlee’dir. Kh. Perlee, “K İstorii Drevnikh Gorodov i Poselenii v Mongolii” [On the history of ancient cities and settlements in Mongolia]. **Sovetskaia arkheologiia**, C.III, 1957, s.43–53.

¹¹ Istjams, **Nomads in Eastern Central Asia**, s.154-155.

¹² Ursula Brosseder, “Xiongnu terrace Tombs and Their Interpretation As Elite Burials”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemmman, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.249.

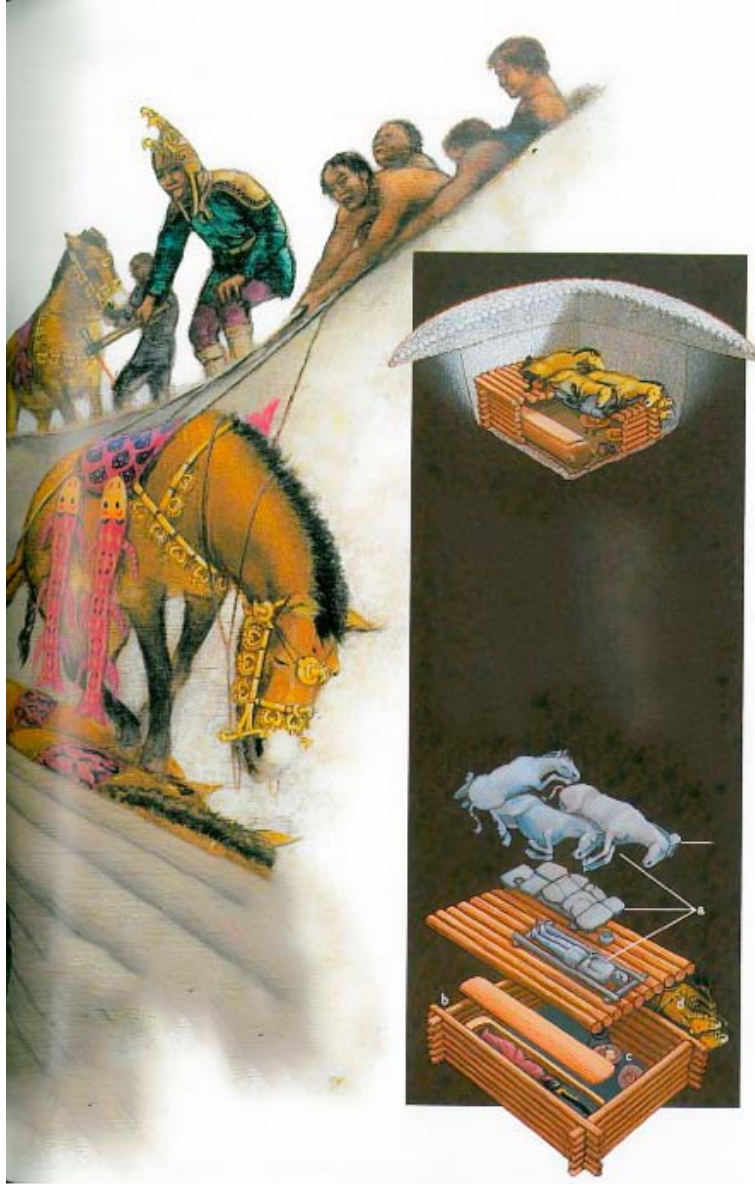

Çizim 1: Dikdörtgen Planlı Teras Mezar Tipi, (Polosmark, 2008)

2. Daire planlı, kurgan tipi mezarlar: Çoğunlukla nehre yakın bir dağın eteğinde veya ovasında bulunan bu mezarlar, dışarıdan dağı andıran büyük bir tepe¹³ görünümündedirler. Bu mezar tipleri Türk arkeolojisinde en çok bilinen, İskit dönemi ile Hun döneminde özellikle Altay-Tuva bölgesindeki kurganlarda görülen mezar tipleridir¹⁴.

¹³ Diyarbakirli kurganlar kazılırken çıkarılan toprağın, kurganlar kapatıldıktan sonra bir tepe olacak şekilde mezarın üzerine daire şeklinde yığıldığını belirtmektedir; N. Diyarbakirli, “Eski Türk Kültürü”, **TürklerAnsiklopedisi**, C.III, Ed. H. C. Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.865.

¹⁴ L. S. Marsadolov, “Altay’daki Pazırık Kültürü (M.Ö. VI- IV. Yüzyıllar)”, **TürklerAnsiklopedisi**, C.III, Ed. H. C. Güzel, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s.897.

Çizim 2: Daire Planlı Kurgan Tipi Mezar ve Mezar Odasının İç Görünümü (Polosmark, 2010)

2. 2.1.1. Rusya Federasyonu Hun Kurgan ve Şehirleri

2. 2.1.1.1. Altay Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri:

G. V. Kubarev'in de belirttiği gibi kadim Türk kültürünün arkeolojik ana kaynağı Altay ve daha sonra Tuva bölgeleridir¹⁵. Altay bölgesinde görülen

¹⁵Kubarev, *Archaeologische Denkmäler der Alttürken*, s.127.

arkeolojik kültür alanları ise iki çeşittir. Dağlık ve bozkır bölgesi. Türkler özellikle dağlık bölgede yerleşerek izlerini burada bırakmışlardır¹⁶.

Pazırık Kurganları: Altay Dağları'nda büyük Ulagan Vadisi'nde, Çulışmn ve Başkaus Nehirleri arasındaki Pazırık Yaylasında bulunan bu kurganlar ilk kez 1929 yılında Rus arkeologlar S.I.Rudenko ve M.P. Griaznov tarafından kazılmış ve kazıda tüm dünya tarihi ve sanatı için son derece önemli tekstil, halı, maden gibi eserler bulunmuştur¹⁷. Tarihlendirilmeleri konusunda pek çok tartışmalar yaşanmışsa da genellikle, M.Ö.IV-III. yüzyıllara ait oldukları kabul edilmektedir¹⁸. 2012 yılında Pazırık kurganlarının sergilendiği, Hermitage Devlet Müzesindeki etiketlendirme aşağıdaki gibidir:

Pazırık I: M.Ö. V.- IV. Yüzyıl

Pazırık II: M.Ö. V.- IV. Yüzyıl

Pazırık III: M.Ö. IV. - III. Yüzyıl

Pazırık IV: M.Ö. V. -IV. Yüzyıl

Pazırık V: M.Ö. IV. - III. Yüzyıl

En önemli ve büyük beş kurgan kağan ve hatunlara aittir. İrili ufaklı 40 küsur kurgan bulunmaktadır. Hepsinin dönemleri aynı değildir. Bu da bu bölgede atalarının yanına gömülen çocukları olduğunu, bir mezarlık, kabristan anlayışının bu zamandan beri süre geldiğini göstermektedir¹⁹. Ayrıca Rudenko Pazırık eyer yapma kültürünün Altaylardan geldiğini ve Hunlarında bunu devam ettirdiğini belirtmiştir. Bu kültürdeki eyerler yastıklı ve düz çatılıdır²⁰.

Şibe Kurganı: Altay Dağlarının güney bölgesinde Ursul Nehri Şibe mevki yakınlarında 1927 yılında Rus arkeolog Gryaznov tarafından yapılan kazılarda ortaya

¹⁶ S. Stark, **Nomanden und Sesshafte**, C.VI, Wiesbaden, Ludwig Reichert Verlag, 2008, s.93.

¹⁷ Sergie I. Rudenko, **Frozen tombs of Sibiria; The Pazırık Burials of Iron Age Horsemen, translated (from the Russian) and with a preface by H. W. Thompson**, London, Dent, 1970.

¹⁸ J. P. Mallory, F. Gerard McCormac, P.J. Reimer, I. S. Marsadolov, "The Date of Pazyryk", **Ancient Interactions: east and west in Eurasia**, Ed. K. Boyle, McDonald Institute Monographs, UK, Oxbow Books, 2002, s.205; İskit (Saka) kurganlarının kronolojileri hakkında detaylı bilgi için bkz., A Yu Alekseev-, **A Chronology of The Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data**, pp.1085-1103;

¹⁹Detaylı bilgi için bkz., Mikhael P.Gryaznov, **Pervy Pazıriskiy Kurgan**, Leningrad 1950; Rudenko, **Skifskoe pogrebeniye Vostochnogo Altaya**, Soobşeniya GAİMK, S. 2, 1931, s.25-31, **Kultura Altaya vremeni Soorujeniya Pazıriskih Kurganov**, Leningrad, **KSİİMK**, S. 26, 1949, s.97-109, "Raskopki Pazıriskoy gruppi kurganov, Leningrad", **KSİİMK**, S. 32, 1950, s.11-25; S.V. Kiselev, **DİYS**, s.33.

²⁰ Rudenko, **Frozen tombs of Sibiria**, s.133.

çıkarılmıştır²¹. Buluntular sanat stili olarak Pazırıkla benzerlik göstermektedir. Hangi yüzyıla ait oldukları tartışmalı olan bu kurganları Kiselev M.Ö. IV. yüzyıl, Gryaznov ise M.Ö. II. yüzyıl olarak tarihlendirmişlerdir²². Son yıllarda yapılan karbon testleri sonucunda Şibe Kurganları M.Ö.V-IV. yüzyıla tarihlendirilmişlerdir²³.

Tuekta (Tuyahta) Kurganı: Rus arkeolog Rudenko tarafından Altay Dağları'nın güney tarafında yer alan Tuekta'da ortaya çıkarılan kurganlardır. M.Ö.VI-V.yüzyıla tarihlenen²⁴ ve iki adet olan bu kurganların Pazırık ile aynı motif ve sembollere sahip olduğu görülmektedir²⁵.

Kurot Kurganları: Batı Altaylarda Ursula Nehri üzerinde bulunan bu kurganlar 1937 yılında Kiselev tarafından ortaya çıkarılmıştır²⁶. Kazıda bulunan çanak ve çömlekler Tagar kültürü izlerini taşımakla beraber eyerleri Pazırık ile benzerlik göstermektedir.

Berel Kurganları: Rus Türkolog Radlov tarafından 1865'te yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Berel Nehrinin döküldüğü yerde Altaylarda bulunan kurganların M.Ö. IV. yüzyıla ait oldukları düşünülmektedir²⁷. Bu kurganlar hun sanatının özelliklerini taşımaktadırlar²⁸.

Yako-Nur Kurganı: Altayların batısında, Üst-Kan vilayetindeki Yako-Nur'da bulunmuşlardır. Bu mezarların 6 numaralı en önemlisidir. Bu kurgandan Han dönemine ait yeşim taşı çıkartılmıştır²⁹.

Başadar Kurganı: Altay Dağları'nın güney kısmında yer alan Başadar kurganı Rudenko tarafından ortaya çıkarılmıştır³⁰. Bu kurganda M.Ö. IV-V. yüzyıla tarihlenmekte ve Pazırık ile Tuekta kurganlarındaki aynı sanat tarzını yansıtmaktadır³¹.

²¹ Gryaznov, **Raskopka knyajeskoy mogily na Altae**, "Çelovek", 1928, 2-4, s.217-2.

²² Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Buluntularına Göre**, Ankara, TTK Yay., 2003, s.68-69.

²³ J. P. Mallory, F. Gerard McCormac, P.J. Reimer, I. S. Marsadolov, **The Date of Pazyryk**, s.205.

²⁴ Hermitage Devlet Müzesi sergi etiketi, St.Petersburg, Rusya 2012; J. P. Mallory, F. Gerard McCormac, P.J. Reimer, I. S. Marsadolov, **The Date of Pazyryk**, s.205.

²⁵ Ögel, **a.g.e.**, s.71.

²⁶ Kiselev, "İz rabot Altayskoy ekspeditsii", **GİM** v 1934, SA, 1935.

²⁷ Ögel, **a.g.e.**, s.72.

²⁸ A. A. Zaharov, "Materials on the Archeology of Siberia", **ESA**, 3, s.132-140.

²⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.71.

³⁰ Rudenko, "Başadarskie Kurganı", Leningrad, **KSİİMK**, S. 45, 1945, s.30-39.

³¹ Marsadolov sadece Pazırık ve Tuekta kurganları arasında değil tüm İskit dönemi Altay kurganları (Başadar, Saklı Baş, Tuekta, Pazırık, Ukok) ve Kafkas kurganları (Yedi Kardeşler, Zhurovka)

Katandı Kurganları: Radlov tarafından kazılan bu kurganlar; Altaylarda, Katanda Nehri'nin kıyısında **Katanda köyünde** iki farklı alanda 40 ve 20 adet kurgan bulunmuştur³². Tartışmalı olmakla beraber bu kurganlar Pazırık ve Şibe ile aynı dönemlere aittirler (M.Ö.V,II-I ?). Bunlar Altay bölgesinin en eski kağan kurganlarıdır. Ayrıca çıkarılan eserler de Hun sanatını yansıtmaktadırlar³³.

Ak-Alakha (Ukok) Kurganları: Altayların en güney noktasında, Çin, Rus ve Moğol sınırında bulunan Ukok yaylasında Rus arkeolog Polosmak tarafından 1993'te keşfedilen kurganlar bir bey ve hatun kurganı olup, Pazırık kültürünün tam bir devamı niteliğindedirler. Ak- Alakha kurganları M.Ö. V. y.y.'a tarihlendirilmektedirler³⁴.

Kyachtya Kurganları: Rusya Federasyonu sınırlarındaki Buryat Cumhuriyetinde Kyachta bölgesinde yer alan kurganlar, 1896 yılında Rus arkeolog J.D. Talko-Grinzevich tarafından keşfedilmiştir. Bu bölgedeki (Balkay Gölünün güneyi) kurganlardan M.Ö. I. yüzyıla ait Hun sanatı için önemli bronz ve gümüş vazolar, kemer tokaları, yeşim taşından objeler ve halılar çıkarılmıştır. Bu buluntular Hunların hayat tarzları ve gelenekleri ile ilgili önemli ipuçları vermektedirler³⁵.

“Altay Bölgesi İskit ve Hun Kurganları Haritası” için bkz. **Harita 4 (H 4)** (Sazak 2014).

arasında ölü gömme tekniklerinin, buluntular üzerindeki motifler açısından benzerlik ve devamlılık arz ettiğini belirtmektedir, L. S. Marsadolov, **Altay'daki Pazırık Kültürü (M.Ö. VI.- IV. Yüzyıllar)**, s.901.

³² Wilhem Radlov, **Sibirya'dan II,III**, 4 cilt, çev. Ahmet Temir, Maarif Basımevi, İstanbul 1956.

³³ A. Zakharov, “Antiquities of Katanda (Altai), **The Journal of The Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 55, 1925, pp.37-57.

³⁴ Natalia V. Polosmark, **Всадники Укока**, Инфлио Пресс, Новосибирск 2001; Polosmark, “Pastures of Heaven”, **National Geographic**, October 1994, s.80-103.

³⁵ A. Davidova- S. Minyaev, The Xiongnu Decorative Bronzes New Discoveries In Russia, **The Archaeological Sites Of The Xiongnu**, Vol. 6, Publish House Gammas, St. Petersburg, 2008, s.17.

2.2.1.1.2. Tuva ve Minusinsk Bölgelerinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri:

Arzhan Kurganları I, II: Gryaznov'un kazı çalışmalarını yürüttüğü Arzhan Kurganları, Tuva'da Uyukskaya bölgesinde bulunmaktadır. İskit dönemine ait en ünlü kurganlar Arzhan kurganlarıdır. Kurganların tarihlendirilmesi konusunda iki görüş bulunmaktadır: ilki M.Ö.IX-VIII. y.y.'a, ikincisi M.Ö.VII. y.y.'a aittir. Yapılan karbon testleri sonucunda Arzhan I-II MÖ.VI-V.yüzyıl³⁶ olarak tespit edilmiştir. Bu "Hakan Kurganları"nın II numaralı olanında çok iyi durumda Türk kağanlarına özgü pantolon, ceket ve kaftandan oluşan kıyafetler bulunmuştur. Bu kıyafetler Türk süvarisinin giyim tarzının en önemli ve eski misallerindendirler³⁷. Daire şeklindeki bu kurganın tam ortasına güneşi sembolize eden Kağan, etrafına ise çok sistematik şekilde bölümlere ayrılmış yan yana odalarda gömülmüş yaklaşık 160 at konulmuştur. Arzhan kurganları özellikle at koşum takımlarının çeşitliliği ile dikkatleri çekmektedirler³⁸. Bu kurganda ayrıca halılar, firuze taşı takılar, bronz kazanlar, altın ve bronz plakalardan yapılmış at koşum takımları, kamalar, ok ve yaylar, ahşap kaplar, dekoratif sepet ve kutular bulunmuştur³⁹.

Terezin Mezarlığı: Tuva bölgesinde Chaa-Khol'skii Kozhuun'da bulunan bu mezarlık, 2007 yılında "Tuva Arkeoloji Kazısı" adı altında Rus İlimler Akademisi Maddi Kültür Enstitüsü tarafından kazılmıştır⁴⁰. Yapılan radyo karbon testleri sonucunda mezarların M.Ö.I. yüzyıla ait olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dönem Baykal Gölü güneyi, Moğolistan ve kuzey Çin klasik Hun dönemidir. Önemli buluntular arasında yılan motifli kemer tokaları, boncuklar, ok başlıkları, seramik kaplar, yüzükler bulunmaktadır. Bu buluntular; Altay- Minusinsk bölgesi, Baykal Gölü

³⁶ A Yu Alekseev ve diğerleri, *A Chronology of The Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data*, pp.1095.

³⁷ A.M. Stauffer, "Reiter Kleidung", *Steppeekrieger*, s.93.

³⁸ Birçok kurganın ilk kâşifleri hazine avcıları olduğu gibi Arzhan kurganlarının da maalesef akıbeti bu olmuştur. Kurganlardan çalınan değerli eşyalardan arda kalanlar bile Türk tarihi için son derece önemlidir.

³⁹ N.A. Bokovenko, "Tuva During The Scythian Period", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Ed. J.D.Kimball, Zinat Press, Berkley CA 1995, s.267.

⁴⁰ P.M. Leus, "New Finds From The Xiongnu Period In Central Tuva. Preliminary Communication", *Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia*, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, Germany 2011, s.515.

güney bölgesi, İvolga Şehri, Znamenka, Karadeniz kıyılarının kuzeyinden çıkarılmış olan aynı tip buluntularla çok benzerlik göstermektedir⁴¹. Kısacası tüm bu belirtilen bölgelerden çıkarılan buluntuların aynı kültürü yansıttıklarını söyleyebiliriz.

Bai-Dag Kurganları: Üç farklı döneme tarihlendirilmektedirler: İskit, Kokel ve Hun dönemlerine aittirler. Genişlikleri 30 metreyi bulabilen kurganlar teraslanmış tipte yerleştirilmişlerdir. Büyüklükleri dolayısı ile “Hakan Kurganları” sınıfına girmektedirler⁴². “Tuva-Güney Sibiryta Bölgeleri İskit ve Hun Kurganları Haritası” için bkz. **Harita 5 (H 5)** (Sazak 2014).

2.2.1.1.3. Baykal Gölü Güney Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri:

Rus arkeolog Minyaev’in belirttiğine göre ilk Hun şehri 1896 yılında J. D. Talko-Grinzevich tarafından Buryat (Rusya)’ta bulunmuştur. Daha sonraki kazılar 1924- 1925 yıllarında Kozlov tarafından Noin-Ula’da devam etmiştir. Son yıllarda da Baykal Bölgesi’nde Hun dönemine ait yerleşim yerleri bulunmuştur. Bu şehirlerin en önemlisi Ulan Ude’nin 16 km. uzağında bulunan İvolga Şehri’dir⁴³.

İvolga Şehri: Rus arkeolog Sosnovskii’nin 1927 yılında yaptığı İvolga kazıları⁴⁴ Hun arkeolojisi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu kazılardan sonra sadece kurgan buluntuları incelenen Hun arkeolojisine, artık “anıt, birleştirilmiş yerleşim, sabit” gibi yerleşik şehir düzenini ifade eden kelimeler girmiştir. Çünkü İvolga bir yerleşik Hun şehridir⁴⁵. Davidova⁴⁶ tarafından 1988 yılından itibaren araştırılan ve

⁴¹ A.V. Davydova, “İvolginskii arheologicheskii kompleks II. İvolginskii mogil’nik”, Sankt-Peterburg **Arkheologicheskii pamiatniki Siunnu**, 2, 1996, S. S. Miniaev, “Dyrestuiskii mogil’nik”, Sankt- Petersburg **Arkheologicheskii pamiatniki Siunnu**, 3, 1998.

⁴² U. Brosseder, “Xiongnu Terrace Toms and Their Interpretation as Elite Burials”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.255.

⁴³ Ekrem Kalan, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kültürüne Genel Bir Bakış”, **Türkbilig**, S.24, 2012, s.2.

⁴⁴ G.P.Sosnovskii, Nihne- İvolginskoe gorodishche, **Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv** 7-8, 1934, s.150-156.

⁴⁵ S.V. Danilov, “Typology of Ancient Settlement Complexes of The Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in**

Hun şehirleri içerisinde ayrıntılı şekilde incelenen en önemli örnek İvolga Şehridir; Baykal Gölünün güneyinde **Buryat Cumhuriyetinin Rus** sınırlarında bulunan kare planlı duvarlarla çevrili, 3000 kişilik bir nüfusu barındıracak büyüklükte olan İvolga şehri kalıntıları M.Ö. I- M.S. I. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu şehirde Han dönemine ait Kuzey Kore ve Mançurya'daki Bohai Kültürüne ait şehirlerdeki gibi ısıtma sistemleri mevcuttur. Bu şehrin yakınlarında mezarlık alanları da bulunmaktadır. Hunların Çin yıllıklarında verilen bilgilerin aksine sadece atlı göçebe bozkır hayatı yaşamadıkları, yerleşik bir şehir düzenlerinin de olduğu bu yerleşim yerlerinin ortaya çıkarılmasıyla ispat edilmiştir. Bu şehirde yerleşik hayata delil olarak birçok buluntu tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlileri, tüm dünya şehircilik tarihçilerinin kriterlerinden olan

1. Tarımla uğraşmış olmak: İvolga şehrinde ekilmiş tohumlar bulunmuştur.
2. Seramik kaplar: Erzak ve içecek saklamak üzere bu şehirde üretilen seramik kaplar bulunmuştur.

Şehrin kışları yerleşik hayat için kullanıldığı düşünülse de burada bulunan seramik kapların çokluğu burada yaz-kış yaşanıldığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca birçok etkileyici boyutta demir eserler de bulunmuştur.

Drestuy (Derestuy) Şehri: M.Ö.I-M.S.I. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Baykal Gölü güneyinde Altay sınırları içerisindeki bu Hun şehri İvolga ile çok benzerlik göstermektedir⁴⁷. Drestuy Şehri ve mezar alanında 260 adet kurgan bulunmuştur.

Cheremkhovo Şehri: M.Ö.I- M.S.I. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

İlmoa Pad Şehri: Bir Hun Hakan şehri olan İlmoa pad, M.Ö.I-M.S.I.yüzyıla tarihlendirilmektedir⁴⁸. Teras tipinde yapılan kurganlar büyüklük ve buluntuların

Inner Asia, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.129.

⁴⁶A. V. Davydova. "The İvolga Gorodishche (A Monument of the Hsiung-nu Culture in the Trans-Baikal Region)" **Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae**, C. 20, 1988, s. 209–245; A. V. Davydova, "İvolginskii arkeologicheskii kompleks", T. 1. **İvolginskoe gorodishche/The İvolga Archaeological Complex**. Vol. 1: The İvolga Fortress, Arkheologicheskie pamiatniki siunnu, Vyp. 1. St. Petersburg: **Peterburgskoe vostokovedenie**, 1995; A. V. Davydova. "İvolginskii arkeologicheskii kompleks", T. 2. **İvolginskii mogil'nik/The İvolga Archaeological Complex**. Vol. 2. "The İvolga Cemetery", **Arkheologicheskie Pamiatniki Siunnu**, Vyp. 2. St. Petersburg: Fond "AziatİKA," 1996.

⁴⁷ Bunker, **Acient Bronzes**, s.86-88.

⁴⁸ P. B. Kononov, "The Burial Vault of a Xiongnu Prince at Sudzha (İlmoaia Pad', Transbaikalia)", **Bonn Contributions To Asian Archaeology**, V. 3, Von-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich- Wilhelms- Universität Bonn 2008.

zenginliği ile “Bey Kurganları” sınıfına girmektedirler. Çıkarılan buluntuların bazıları bugün Hermitage Devlet Müzesinde sergilenmektedir.

Aynı döneme tarihlendirilen bu Hun yerleşim bölgelerinden çıkarılan buluntular da diğer bölgelerdekilerle aynı özelliklere sahiptirler. Bronz kemer tokaları, büyük ve küçük seramik kaplar, mutfak aletleri, boncuk ve madeni takılar, bıçak ve ok uçları, aynalar buluntulardan bazılarıdır⁴⁹.

Tsaram Vadisi: S.S. Miniaev ve L.M. Sakharovskaia adlı Rus arkeologların 2002’de yaptıkları kazılarda Baykal Gölü güneyindeki Tsaram vadisinden çıkardıkları kurganlardır. Bu kurganlar Hun dönemi Kağan kurganlarına aittir⁵⁰. “Baykal Gölü Güney Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” için bkz. **Harita 6 (H 6)** (Sazak 2014).

2.2.1.2. Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri

Bayan Ulgii Kurganları: Altay Dağları’nın kuzeyinde Moğolistan sınırında yer alan Bayan Ulgii bölgesinde Rus ve Alman ilim adamlarının İskit olarak adlandırdığı, M.Ö. 298’e tarihlenen kurganlar bulunmuştur. Bu bölge ilk olarak 1860 yılında Rus Türkolog F.W. Radlov tarafından keşfedilmiş, daha sonra 1929-1955 tarihlerinde Rus arkeologlar M.P. Gryaznov ve S.I. Rudenko tarafından geniş bir kazı çalışmasıyla ortaya çıkarılmıştır. 1990 yılından bugüne kadar ise aynı bölge (Altay Dağlarının Rusya Federasyonu ve Moğolistan sınırları içerisindeki kısmı) Rus arkeologlar V.I. Molodin, N.V. Polosmak ve ekipleri tarafından kazılmaya devam edilmektedir. 2004 yılında ise bu bölgede yukarıda adı geçen Rus arkeologlara Alman ve Moğol ortak çalışması olarak yeni bir ekip katılmıştır. Kazılar; Bayan Ulgii vadisinin Ulaankhuns kısmında Olon-Güüriin-Gol, Unkheltseg, Dund Oigur Gol ve Tugus Khul bölgesinde toplam 42 kurgan ve 16 yeni arkeolojik

⁴⁹ E.Bunker, **a.g.e.**, s.78.

⁵⁰ S. S. Miniaev- L. M. Sakharovskaia, “Investigation of a Xiongnu Royal Complex in the Tsaram Valley” [Part 1], **The Silk Road**, 4/1, 2006, pp.47-51.

sitede⁵¹; ayrıca yine Bayan Ulgii vadisinde Ulaan- Davaa1, Olon-Güüriin-Göl 6,7 ve 10 olmak üzere dört farklı arkeolojik sitede yapılmıştır. Kazılar sonucunda Hun sanatına ait ahşap hayvan motifli at koşum takımları, keçe ve diğer tekstillerden kıyafetler, demir kamalar bulunmuştur. Buluntular, kültür ve sanat açısından Pazırık kurganları ile birebir örtüşmektedir⁵².

Bayan Ulgii bölgesindeki başka bir arkeolojik site ise Baga Türgen Dağı ve nehri bölgesindedir. Moğolistan'ın en batı sınırındaki Hoton ve Kurgan gölleri civarındaki bu bölgedeki arkeolojik alanlar ilk olarak 1968 yılında Moğol N. Seriodzhav tarafından keşfedilmiş ve 1999 yılında Rus-Amerikalı ve Moğol arkeologların "Altay" projesi olarak D. Tseveendorzh, V.D. Kubarev, E. Jabson'un önderliğinde bölgedeki Türk petroglifler ve bengü taşları incelenmiştir. 2004 yılında ise bu bölgede Pazırık kültür dönemine ait kurganlar bulunmuştur. Bayan Türgen, Miangan Knokhor ve Zagastai arkeolojik alanlarında toplam 62 kurgan ortaya çıkarılmıştır. Bu kazıları ise Moğol-Fransız arkeologlar Ts. Törbat, P.H. Giscard yönetmişlerdir. Kazılar sonucunda demir at gemleri, ahşap bıçak kılıfları, bronz kamalar, ahşap aplikeli kemer, kürk kaplı deri çanta ile tekstil ve ayakkabı parçaları bulunmuştur⁵³.

Noin Ula Kurganı: Moğolistan'da Selenge Nehri yakınındaki Noin Ula Dağları'nda Rus arkeolog Kozlov ve ekibi tarafından 1924-25 yıllarında kazılan Noin Ula kurganları M.Ö. II-I yüzyıllara tarihlendirilmektedirler⁵⁴. Selenge ve Hara nehirleri ile Noin-Ula Dağı üç kazı yeridirler (Sudzukte, Tzurumte, Gudjirte)⁵⁵. Bu bölgede 212 kurgan bulunmuştur. En önemlileri 1, 6, 12, 23 ve 25 numaralı kağan ve hatun kurganlarıdır. Buluntularda Pazırıkla örtüşen bir sanat stili vardır. Pazırıktan farklı

⁵¹ V.I., Molodin- D.Tseveendorzh- V.P. Myl'nikov, "V poiskakh pazyrykskikh kompleksov v Severo-Zapade Mongolii", **Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nykh territorii** 9, 2004, s.365-372.

⁵² H. Parzinger- V. I. Molodin- D. Tseveendorzh, "New Discoveries in Mongolian Altai: The Warrior Grave Of The Pazyryk Culture At Olon-Grüüniin-Gol 10", **Current Archaeological Research In Mongolia**, Germany, Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19t-23rd, 2007, 2009, s.203.

⁵³ T. Törbat- P.H. Giscard- D. Batsükh, "First Excavation of Pazyryk Kurgans In Mongolia Altai" **Current Archaeological Research In Mongolia**, Germany, Papers from the First International Conference on "Archaeological Research in Mongolia" held in Ulaanbaatar, August 19t-23rd, 2007, 2009, s.221.

⁵⁴ P.K. Kozlov, **Kratkie otçeti ekspeditsiy po issledovaniyu Mongolii v svyazi s Mongolo-Tibetskoy ekspeditsey**, Leningrad 1925, C.Trever, **Excavations In Northern Mongolia (1924-1925)**, Leningrad 1932.

⁵⁵ C. Trever, **a.g.e.**, s.9.

olarak Çin işçiliğini yansıtan ipek kumaşlar ve araba parçaları, yün kumaşlar, keçe ve seramikler, lake kaplar, ahşap kaplar ve Türk kültürü için son derece önemli tuğlar bulunmuştur. Bu bölgedeki yeni kazıları yine Rus ilimler akademisinde N. Polosmark sürdürmektedir⁵⁶.

Boroo Göl Şehri: Moğolistan'daki ilk Hun şehri kazısı⁵⁷ olan Boroo Göl Şehri ile ilgili ilk kazı çalışması 1990 yılında Tseveendorzh ve I. Erdelyi tarafından yapılmıştır⁵⁸. Şehrin seramikleri ile ilgili ilk çalışmayı ise Ts. Dorzhüren yapmıştır⁵⁹. Boroo Göl Şehri Moğolistan'da Noin Ula kurganlarının bulunduğu bölgenin 25 km. güneyinde (kuzeyide)⁶⁰ bulunmakta ve Ivolga Şehri'ne çok benzemektedir. D. Ramseyer, N. Pousaz ve T. Törbat'ın 2006 yılında, bu bölgede yaptıkları kazılar sonucunda büyük bir ihtimalle Boroo Göl ve onun bitişiğindeki bölgede büyük bir ihtimalle altın işçiliğinin yapıldığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca şehrin "kalıcı veya mevsimlik" olup olmadığı henüz kesinleşmemiştir. Bu şehrin içindeki bir ev M.Ö.320-200'e tarihlenirken, diğer bir ev M.S.80-250 yıllarına tarihlendirilmektedir. İkinci tarihlendirme Noin Ula kurganlarının tarihleriyle örtüştüğü için bu şehrin Noin Ula kurganlarının merkez şehri olabileceği düşünülmektedir⁶¹.

Terelzhiin Dörvölzhin (Gazar) Şehri: Bir diğer Hun şehri (sadece ileri sürülmektedir, henüz ispatlanmamıştır), Moğolistan sınırları içerisindeki Kherlen

⁵⁶ Noin Ula kurganlarının Suzukteh bölgesinde yer alan kurganları Polosmark'ın kazı alanlarıdır. Detaylı bilgi için bkz. N.V. Polosmak- E.S. Bogdanov- D. Tseveendorj, **Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia**, Vol. 34/2, 2008, pp.77-87; N.V. Polosmak, E.S. Bogdanov, D. Tseveendorj, and N. Erdene-Ochir, "Silver Horse harness Adornments From Suzukteh Burial Mounds 20 (Noin Ula, Mongolia)", **Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia**, Vol. 39/2, 2011, pp.46-54.

⁵⁷ D. Ramseyer- N. Pousaz- T. Törbant, "The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia", **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemmann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.231.

⁵⁸ I. Erdelyi, "The Settlements of the Xiongnu", Ed. B. Genito, **The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies**, Papers from the International Symposium held in Napels 9-12 November 1992, Istituto Universitario Orientale, Dipartimento di Studi Asiatici, Series Minor 44, Napoli 1994, pp.553-563.

⁵⁹ Ts. Dorzhüren, Umard Khünnü (Ertnei sudlalyn shinzhilgee), **Studia Archeologia Tomus 1**, Fasciculus 5, Ulaanbaatar 1961.

⁶⁰ Tezimiz esnasında yaptığımız kurganların haritalama çalışmaları sırasında Boroo Göl şehrinin, Noin Ula kurganlarının güneyinde değil, kuzeyinde bulunduğunu tespit etmiş bulunmaktayız.

⁶¹ D. C. Waugh, "Nomads and settlement: new perspectives in the Archaeology of Mongolia", **The Silk Road**, Vol. 8, 2010, pdf, s. 100; S. Solongo- T. Törbant, "The Chronology at the Boroo Settlement, Mongolia- Osl Dating of Xiongnu Pottery", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011 s.170.

Vadisinde bulunan, Terelzh Gölü kuzeyindeki, Terelzhiin Dörvölzhin şehridir. Bu şehirdeki ilk incelemeler Kh. Perlee tarafından yapılmış, daha sonra o ana kadar yapılan kazı sonuçları Rus arkeolog S.V. Danilov ⁶² tarafından 2004'da yayınlanmıştır. Yaklaşık 220m. kare şeklinde duvarlarla çevrili, kapıları olan şehirde "Han türü" çatı topuzlar bulunmuştur. Şehrin duvarlarının içinde dört yapı bulunmuş, en büyüğü 60x30m, yükseklik 2m. olarak tespit edilmiştir. Şehrin merkezinde yer alan en büyük yapı ile diğer alanların incelemesine devam edilmektedir⁶³.

Khövsgöl Aimag (Nehir) Mezarları: 2003 yılında Ulaan Tolgoi ve Uushgyn Övör mezar bölgeleri arasında 805 kilometrekarelik bir alanda yapılan kazılar sonucu Bronz Çağı'ndan itibaren İskit ve Hun dönemlerine ait mezarlar bulunmuştur. Kurganlarda hiçbir arkeolojik buluntunun tespit edilememesi, kazı ekibini bu kurganların hırsızlar tarafından soyulduğu düşüncesine sevk etmiştir⁶⁴.

Baian Bulag (Shouxiangcheng) Şehri: 2009 yılında St. Petersburg Müzesi- Institute of the Roerich of Family, Altay Devlet Üniversitesi ile Ulaanbaatar Devlet Üniversitesinin ortak projesi olarak A. Kvalev ve D. Erdenebaatar başkanlığında kazılan şehir, Han dönemine (M.Ö.I.yy.) aittir. Baian Bulug yerleşimi, Nomgon'un 26 km. güneyi ile, Khurkhiin Dağlarının güneyinde ve Borgongiin Gobi çölünün kuzeyinde yer almaktadır. Han döneminde Hun ile Han devleti arasında sınır kalesi görevini üstlenmiştir⁶⁵. Kazı alanından çeşitli seramik kaplar, demir bıçak, kesici aletler, ok uçları, kemer parçaları, at koşum takımı parçaları gibi madeni eşyalar çıkarılmıştır⁶⁶. Han dönemi imparatorlarından Wu-ti dönemine ait olduğu düşünülen

⁶² S. V. Danilov. **Goroda v kochevykh obshchestvakh Tsentral'noi Azii** [Cities in nomadic societies of Inner Asia], Ulan-Ude: Izd-vo. Buriatskogo nauchnogo tsentra SO RAN, 2004.

⁶³ S. V. Danilov, "Preliminary Results of the Investigations on a Xiongnu Settelement In Mongolia", **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.241-246.

⁶⁴ B. Frohlich- T. Amgalantög- J. Littleton, Bronz Age Burial Mounds in the Khövsgöl Aimag, Mongolia, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.112-113.

⁶⁵ A. Kovalev- D. Erdenebataar- S. Matrenin, "The Shouxiangcheng Fortress of the Western Han Period- Excavations at Baian Bulag, Nomgon Sum, Ömnögov Aimag, Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, , s.475, 507.

⁶⁶ A. Kovalev- D. Erdenebataar- S. Matrenin, **a.g.m.**, s.493.

bu kalenin yüksek surlara sahip olması askeri bir garnizon olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir⁶⁷.

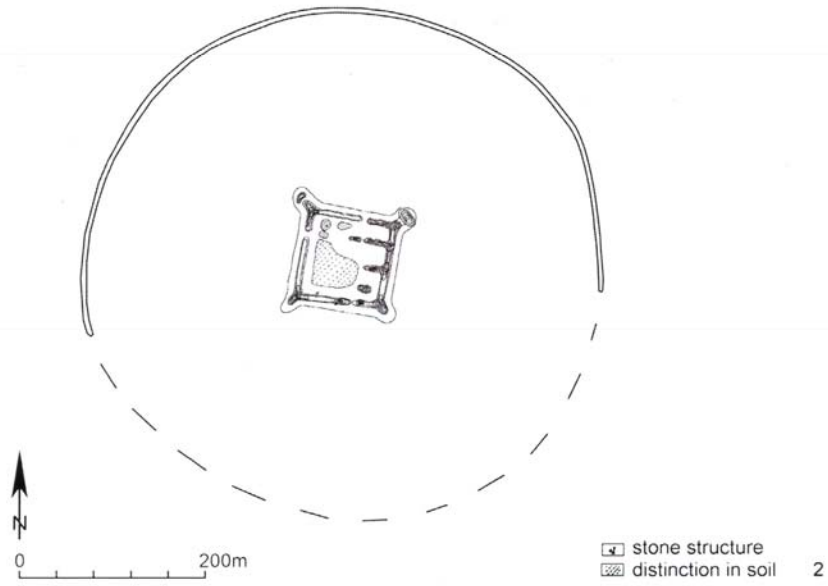
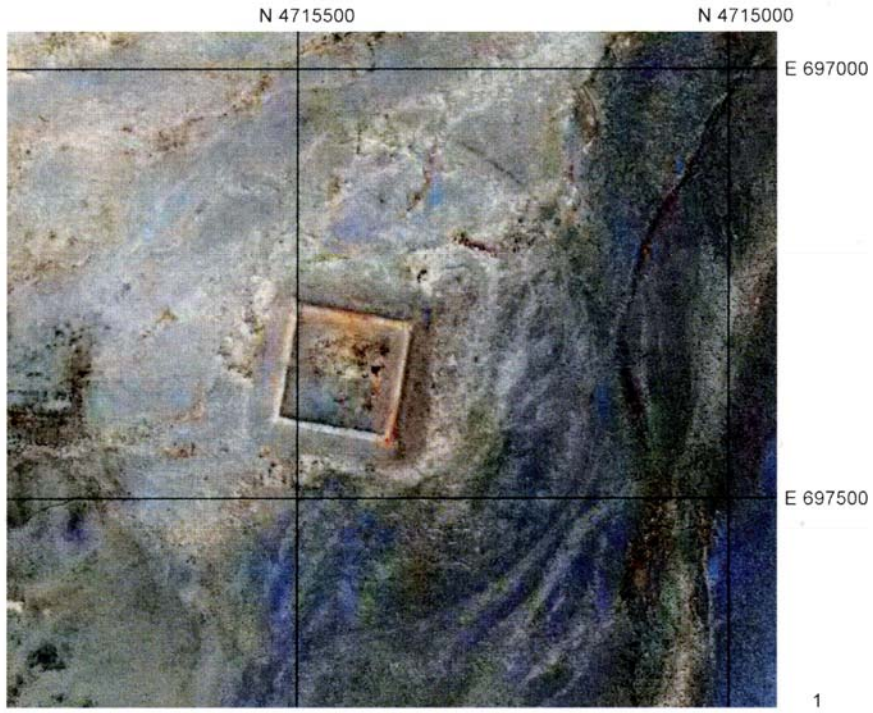
Mangasyn Khuree Surlu Arkeolojik Alanı: Moğolistan-Çin sınırına 10 km. uzaklıkta, Moğolistan'da, kuzeybatı Galbyn Gobi'de Gurvan Zeerdiin Agui Khanbogd ile Ömnögöv bölgesinde bulunmaktadır. Surlarla çevrili bu alan 2005 yılında ilk kez D. Garamzhav başkanlığındaki heyet tarafından incelenmiştir. "Canavar Dairesi"⁶⁸ şeklinde de adlandırılan bu surlarla kaplı bölge; Rus arkeolog Perlee'nin araştırdığı ünlü şehirdir. Perlee bu şehirden çıkarılan arkeolojik buluntuların Han döneminde Hun-Han ticari ilişkilerini gösterdiğini ve bu şehrin bir sınır şehri olduğunu belirtmektedir⁶⁹. Sınırın Han tarafındaki şehri ise **Baian Bulag (Shouxiangcheng) Şehri** idi⁷⁰.

⁶⁷ A. Kovalev- D. Erdenebataar- S. Matrenin, **a.g.m.**, s. 508.

⁶⁸ C. Amartövshin- Z. Gantula- D. Garamzhav, "On the Walled Site of Mangasyn Khuree in Galbyn Gobi", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011 , s.509.

⁶⁹ Khuduugiin Perlee, **Mongolard ulsyn ert, dundad üenin khot suuriny tovchoon**, Ulaanbaatar 1961, s.24-25.

⁷⁰ C. Amartövshin- Z. Gantula- D. Garamzhav, **On the Walled Site of Mangasyn Khuree in Galbyn Gobi**, s.513.

Fotoğraf 1: Mangasyn Khuree Kare Planlı Şehri Uydu ve Çizim Planı, (Brosseder 2011).

Tamiryn Ulaan Khoshuu Şehri: Tamir ve Orhun nehirlerinin birleştiği noktanın batı tarafında bulunan bir diğer Hun şehri ise Tamiryn Ulaan Khoshuu'dur (**Resim 1**). Terelzhiin Dörvölzhin şehri gibi bu şehirde henüz Hun şehri olduğu

kesinleşmemişse de Hun şehri olma ihtimali çok yüksektir. İki şehrin planları birbirine çok benzemektedir⁷¹.

Fotoğraf 2: Tamiryın Ulaan Khoshuu Yapısı gösteren NE görünümü Yerleşim Alanı, (Waugh 2005).

Tula Nehri (Tyynron Nehir) Buluntuları: Orhon Nehri kıyılarına yakın olan bu bölgeden çıkarılan, ipekli kumaşlar, at koşum takımları, Avrupa Hun kurganlarından çıkarılanlarla çok benzerlik göstermektedir⁷².

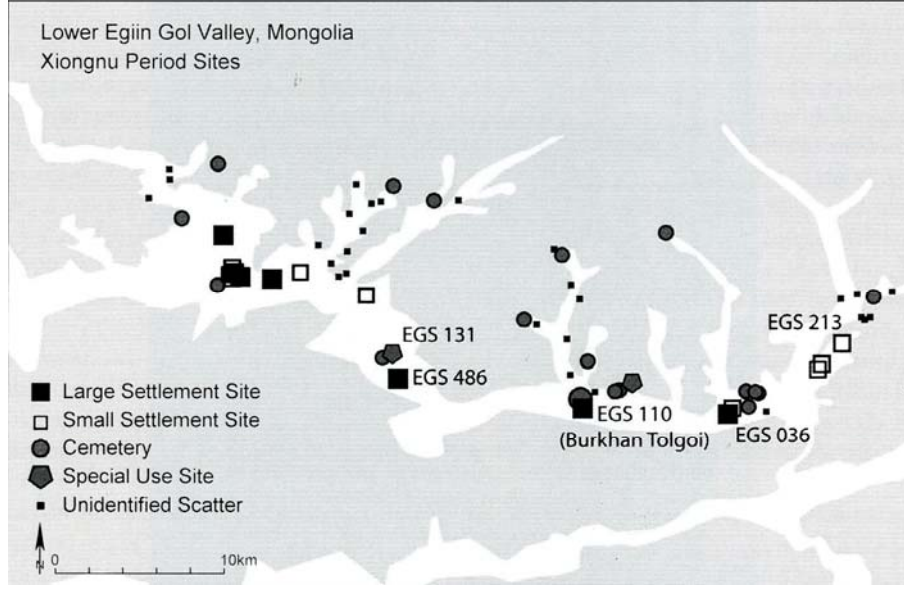
Fotoğraf 3: Kare planlı mezarlık, Orhun Vadisi, Khulhiin am, (Ayudai Ochir ve ekibi, 2005).

Eğın Nehri Vadisi: Moğolistan'da Orhun Vadisi'nin içerisinde bulunan bu vadi, Hunların merkez otağlarını kurdukları, ticari ve politik ilişkilerini yönettikleri tahmin

⁷¹ Waugh, a.g.m., s.100.

⁷² G.J. Borovka, Arh. Obsl. Severnaya Mongoliya, II, L, 1927.

edilen bir bölgedir. Bu yerleşim alanı şehir görünümünde değilse de bir merkez olduğuna şüphe yoktur⁷³.

Harita 7a: Moğolistan Eğin Nehir bölgesindeki Hun Kurgan ve Şehirleri, (Bemmann 2010).

Fotoğraf 4: Dörvölzhin Gazar Şehri Planı (Duurling Nars, Bor Bulag mezarları yakınları), (Brosseder 2011).

⁷³ J. Bemman, "Was The Center of The Xiongnu Empire In The Orkhon Valley", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.441-462.

Gol Mod I, II Kurganları: Borosseder ve J.-P. Desroches Gol Mod'da kazılara 2004 yılında başlamışlardır. Her iki alanda toplam 400 kurgan bulunmuştur. Kazılarda içlerinde iki tekerlekli araba, altın ve bronzdan yapılmış at koşum takımları ile altın işlemeli giysi parçalarının bulunduğu mezar odaları keşfedilmiştir. **Gol Mod I, Gol Mod II** kurganlarından çıkarılan buluntuların ışığında bu kurganların “Tegin Kurganları” oldukları kesinlik kazanmıştır. Bu kurganlar ile yine bir “Tegin Kurganı” olan, Noin Ula kurganlarının birbirlerine yakınlıkları ve tipolojilerinin benzerlikleri buldukları Arkhangai aimag (nehir) bölgesinin bir “Tegin Bölgesi” olduğunu göstermektedir⁷⁴. Kazılardan sonra çalışmalarını Avrupa Hunları ile Attila Dönemi'ne odaklayan Brosseder, 2007 yılına kadar devam eden kazılar sonucunda ilim aleminde daha önce ispat edilen Hunların Avrupa Hunlarının ataları oldukları sonucuna tekrar ulaşmıştır⁷⁵.

Duurling Nars ve Bor Bulag Mezarları: Doğu Moğolistan'da, Khentii aimag (nehri) bölgesinde bulunan mezarlar, büyüklükleri ile diğer “Tegin Kurganları”ndan daha küçük ölçüdedirler. Duurling Nars'ta 100, Bor Bulag mezar bölgesinde 60 adet kurgan tespit edilmiştir. Buluntular arasında yine at koşum takımları, kurban edilmiş atlar, lake kaplar, madeni eşyalar ile seramik kaplar yer almaktadır⁷⁶.

Khudgiin Tolgoi Kurganları: Moğolistan'da, Arkhangai Nehri ile Battsengel bölgesinde bulunan ve sayıları 300'den fazla olan Khudgiin kurganları, Moğol İlimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü, Ulusal Kore Müzesi ve Ulusal Moğol Tarih Müzesi tarafından ortak bir proje ile 2001 yılında kazılmıştır. Kurganlardan; demir yüzük, boncuklar, madeni- seramik ve lake kaplar, ahşap tabutlar, bıçak ve ok uçları (ahşap ve demir) çıkarılmıştır. Kurganlar M.Ö. 80-60 arasına tarihlenmektedir⁷⁷.

Takhiltyn Knotgor Kurganları: Moğol-Amerikan Hovd Arkeoloji Projesi olarak 2007 yılında Moğolistan'ın en batısında Altay Dağları eteklerindeki Zavkhan bölgesinde, Khovd Nehrinde yapılan kazılar sonucunda bu “Tegin Kurganları” bulunmuştur. Aslında bölge ilk olarak 1961 yılında Volkov- Dorzhsüren tarafından

⁷⁴ U. Borodesseder, **Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials**, s.248.

⁷⁵ Boresseder, “Zur Archaeologie der Xiongnu”, **HunnenAttila und Die Hunnen**, Stuttgart, Historischen Museum der Pfalz Speyer, 2007, s.62-72.

⁷⁶ U. Borodesseder, **Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials**, s.251, 266.

⁷⁷ H. W. Yun, “The Xiongnu Tombs at Khudgiin Tolgoi in Mongolia”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.281-299.

kazılmış ve bölgede iki büyük kurgan bulunmuştur. Kare şeklindeki bu kurganlar şekil itibari ile Gol Mod kurganlarına benzemektedirler⁷⁸.

Moğolistan'da yukarıda sınıflandırılmış olan kurganların haricinde, bazen kurgan bölgelerine yakın, bazen kurgan bölgelerinden farklı yerlerde Hun şehirlerinin arkeolojik alanları da bulunmuştur. Bu arkeolojik çalışmalar 1800'lerin sonlarından günümüze kadar devam etmektedir. Kiselev⁷⁹, Radlov⁸⁰, Perlee⁸¹ gibi Rus ve Moğol Türkolog ve arkeologların başlattıkları çalışmalara Khudiakov ve Tseveendorzh⁸², Molodin⁸³ gibi Rus, Amerikalı, Fransız ve Alman arkeologlardan oluşan uluslararası ortak projelerle devam edilmektedir.

Moğolistan'daki arkeolojik buluntuları son yıllarda araştıran en önemli uluslararası projeler aşağıda listelenmiştir:

1. Moğol-Çin Arkeoloji projesi olarak Moğolistan'daki arkeolojik sit alanları Moğolistan Devlet Müzesi, Uluslararası Göçebe Medeniyetlerini Araştırma Enstitüsü ve İç Moğolistan Kültürel ve Arkeolojik Kalıntıları Araştırma Enstitüsü adına; 2005-2008 yıllarında 3000km'lik alan gezilmiş ve kare planlı mezar alanları seçilerek incelenmiştir. Prof. Dr. Ayudai Ochir, Batsuuri Ankhbayar, Tserendory Odbaatar tarafından yürütülen proje sonucunda Moğolistan'daki birçok yerleşim ve mezar alanlarının Hun döneminden başladığı ve aynı katmanda Uygurlara kadar devam ettiği tespit edilmiştir⁸⁴.

2. Alman Federal Eğitim ve Araştırma Bakanlığı himayesinde, Bonn Üniversitesi Ön ve Erken Asya Tarihi Arkeoloji Bölümünün başkanlığında çok-disiplinli bir projeye, Orhun Vadisi'nde Temmuz 2008'de başlayan ve Haziran

⁷⁸ Bryan K. Miller- Zhamsranzhav Baiarsaikhan-Judith Logan, "Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai", **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemmann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s.300-314.

⁷⁹ Sergei V. Kiselev. "Drevnie Goroda Mongolii" [Ancient cities of Mongolia]. **Sovetskaia Arkheologiia** 1957/2, s.97-101.

⁸⁰ W. Radloff, **Sibirya'dan I**, 1954.

⁸¹ Kh. Perlee, "K istorii drevnikh gorodov i poselenii v Mongolii" [On the history of ancient cities and settlements in Mongolia]. **Sovetskaia Arkheologiia**, C.3, 1957, s.43-53.

⁸² I.S. Khudiakov- D. Tseveendorzh. "Keramika Ordu-Balyka" [Ceramics of Ordu-Balyk], **Arkheologiia Severnoi Azii**, Novosibirsk: Izd-vo. "Nauka," Sibirskoe otd., 1982. s.85-94.

⁸³ H. Parzinger- V. I. Molodin- D. Tseveendorzh, **New Discoveries in Mongolian Altai: The Warrior Grave Of The Pazyryk Culture At Olon-Grüüniin-Gol 10**, s.203.

⁸⁴ A., Ochir- T. Odbaatar- B. Ankhbayar- L. Erdenebold, "Ancient Uighur Mausolea Discovered in Mongolia", **The Silk Road**, Vol. 8, 2010, s.16-26.

2011'e kadar süren "Bozkırda Jeoarkeoloji – Orta Moğolistan, Orhun Vadisi'nde Kültürel Tabiat Alanlarının Rekonstrüksiyonu" projesi yapılmıştır. Prof. Jan Bemmann ve Prof. Dr. Ursula Borosseder tarafından yürütülen projede Orhun bölgesini prehistorik dönemden Mançu dönemine kadar katman katman incelenmiş ve çok sayıda farklı arkeolojik eserler bulunmuştur⁸⁵.

3. Uluslararası Orta-Asya expedition adı altında St. Petersburg Müzesi-Institute of the Roerich of Family, Altay Devlet Üniversitesi, Ulaanbaatar Devlet Üniversitesilerinin ortak projesi olarak A. Kvalev ve D. Erdenebaatar başkanlığında 2009 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu proje kapsamında Baian Bulag arkeolojik kazı alanı (Nomgon, Ömnögov), Moğolistan'da kazılmıştır⁸⁶.

"Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası" için bkz. **Harita 7 (H 7)** (Sazak, 2013).

2.2.1.3. Çin Halk Cumhuriyetindeki Hun Kurganları:

2.2.1.3.1. Kuzey Çin Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri

Erken Hun dönemine ait en önemli eserler, Rusya Federasyonu sınırları dışında İç Moğolistan ve Çin Halk Cumhuriyetinde bulunmuştur. Ancak bu coğrafya gerek siyasî nedenler, gerekse yayınların Çin dilinde yazılmış olmaları sebebiyle Türk âlimleri tarafından Rusya'ya nazaran daha az incelenen bir bölge olmuştur. Bilindiği üzere erken Hun dönemi ticarî, siyasî ve kültürel bakiyeler Çin seddi surları ile, Kuzey Çin topraklarında uzun yıllar korunmuşlardır. M. Erdly'in 1980'li yıllarda Kuzey Çin'den Doğu Avrupa'da Tuna Nehri'ne kadar çok geniş bir coğrafyada Hun kazanları ile ilgili bizzat yaptığı saha çalışmaları sırasında topladığı buluntular ve faydalandığı Çinli arkeologların kazı raporları bu bölgede (kuzey Çin

85

Detaylı

bilgi

için

bkz;

http://www.vfgarch.uni-bonn.de/downloads/jb_geoarchaeology_in_der_steppe.pdf/at_download/file
<http://www.vfgarch.uni-bonn.de/downloads/bemmann-zentrum-der-steppenreiche.pdf> (Ocak 2013)

⁸⁶ A. Kovalev- D. Erdenebaatar- S. Matrenin- I. Grebennikov, "The Shouxiangcheng Fortress of the Western Han Period- Excavations at Baian Bulag, Nomgon Sum, Ömnögov Aimag, Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s.475-508.

ve İç Moğolistan) Hun bakiyelerinin M.Ö.VIII-VI.yy'dan M.S.V-VI. y.y.'a kadar yaşadıklarını ispatlamıştır⁸⁷.

Erdly ayrıca arkeolojik kazanlar ile Di Cosmo'nun siyasî tarihte tarif ettiği coğrafyayı kıyaslamış ve bizim bu bölümde incelediğimiz arkeolojik bölgelerin koordinatlarına ulaşmıştır. Bu karşılaştırmaya göre Hunlar Çin kaynağı Shi-Ji'de Chu-na ve Pu/Fu-shih şeklinde geçen yerin bugünkü Ning-hsia, Shansi'nin kuzeyinde Shensi, Hopei ve Liao-ning'in tamamıdır⁸⁸.

Kuzey Çin'de yapılan arkeolojik çalışmaların bazıları şu şekildedir:

Daodunzi Mezarları: Doğu Türkistan'ın Ningxia Özerk bölgesindeki, Tongxin Şehri'nde bulunan bu kurganlar, M.Ö.II- I. yüzyıla tarihlendirilmektedirler⁸⁹. Baykal Gölü güney bölgesindeki İvolga Şehri Hun kurganları ile çok benzerlik göstermektedir. Kurganlarda elde edilen Seramik ve lake kaplar, Bronz kemer tokaları ejder, arabalı süvari motifleri itibari ile Hun sanatı açısından önemlidirler⁹⁰.

K'o-sheng Chuang Mezarlığı: Bu mezarlık Sha'an-hsi eyaletinde, Hsi-an Şehri'nin, Ch'ang-an kasabasında bulunmakta ve M.Ö.II. yüzyıla tarihlenmektedir.

Lijataozi Mezarlığı: Lijataozi mezarları Tongxin Şehri'nde Ningxia Özerk bölgesinde bulunmaktadır. 1983-85 yıllarında yapılan kazılardan önce mezar alanı tahrip edilmiş olduğundan, iyi korunan sadece 5 kurgan incelenebilmiştir. Mezarlarda lake ve seramik kaplar, bronz iki tekerlekli araba parçaları, deniz kabukları ile kılıçlar bulunmuştur. Bu kurganlar Daodunzi bölgesi buluntuları ile benzerlik göstermektedirler⁹¹.

Nan-wan Mezarlığı: Bu mezarlık Doğu Türkistan'ın, Barköl Kasabasının doğusunda 1981 yılında yapılan kazı çalışmaları sırasında 100'ün üzerinde kurgan bulunması ile ortaya çıkarılmıştır.

⁸⁷ M. Erdly, "Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları", **Eski Milletlerin Arkeolojik Kültürlerine Dair Uluslararası Akademik Konferansı**, Çev. H. Şirin, İç Moğolistan 1992, s.281.

⁸⁸ Erdly, **a.g.m.**, s.282.

⁸⁹ Bunker, **Ancient Bronzes**, s.78; Pang Ling, "A Summary of Xiongnu Sites Within the Northern Periphery of China", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.463.

⁹⁰ Bunker, **a.g.e.**, s.81.

⁹¹ P. Ling, **A Summary**, s.468-69.

Pu-tung Vadisi Mezarları: 1980 yılında Ordos Yaylası'nda İ-meg Tung-hsing Şehri'nin 20 km güney batısında 9 adet kurganın yer aldığı bu mezarlık bulunmuştur.

Shangsunjiazhai Mezarlığı: Ch'ing-hai (Qinghai) eyaletinde bulunan Shangsunjiazhai mezar alanında 182 adet kurgan bulunmuştur. 1977 yılında kazılan mezarlar, M.S.II- III. y.y.'a tarihlendirilmektedirler⁹².

Shen-mu Ta-pao-tang Mezarlığı: Sha'an-hsi Eyaletindeki Shen-mu Şehri Ta-pao-tang Mezarlığı eski şehir harabelerinin yakınında yer almakta ve içerisinde 26 adet kurgan barındırmaktadır.

Ta-pao-tang Eski Şehir Harabeleri: 1990 yılında keşfedilen bu şehir Çin'in hâkimiyetine girmiş Hunların şehridir.

Keshengzhuang Mezarlığı: Sh'an-hi Eyaletinde, Xi'an Şehrin'de Kenhengzhuang kasabasında bulunmuştur. Han İmparatorluğu'nun başkentinin bölgesindedir. Mezarlarda bulunan "wuzhu" paraları nedeniyle mezarlar M.Ö. III- II. y. y.'a tarihlendirilmektedir⁹³. Ejderbaşı Yaylası'nda bulunan bu bölgede 120 adet kurgan bulunmuştur. Kemer tokalarındaki motifleri ile (iki süvarinin birbirine sarılması sahnesi gibi) dikkat çekmektedir⁹⁴.

Shou Kasabası Ch'in-Han Mezarlığı: Shan-hsi Eyaletinde Shou Kasabasında kuzey karargâhı durumundaki bu şehir, Hunlar tarafından yedi kez ele geçirilmiştir. Bu mezarda Hunlara ait çok fazla eser bulunmuştur.

Xichagou (Hsi-ch'a) Vadisi Mezarlığı: Liao-ning Eyaletindeki Hsi-feng kasabasında Lo-shan-hsang köyünde bulunan kurganlardan 63 tanesi incelenmiştir. Buluntular Tung-pei Müzesinde sergilenmektedir. Kurganlardan çıkarılan ban liang" ve "wu zhu" paraları sebebiyle buluntuların dönemi M.Ö. 175-74 yüzyıllar olarak tarihlendirilmektedir⁹⁵. Elinde doğan ile avlanan avcı motifli kemer tokaları, M.Ö. II. yüzyıldan beri günümüzde halen süre gelen doğan ile av sahnesinin en güzel örneklerindedir. Tezimizin "Türk Motif ve Semboller" tablosunda (**Tablo 1**) kartal motifi bölümünde M.Ö. II yüzyıldan günümüze yansıyan bu motif, "avcı-doğancı motifi" olarak görülmektedir.

⁹² Bunker, *Acient Bronzs*, s.84-85.

⁹³ Bunker, *Acient Bronzs*, s.78.

⁹⁴ P. Ling, *A Summary*, s.466.

⁹⁵ *A.g.e.*, s.79.

Dabaodang Mezarlığı: Dabaodang Mezarlığı, Shaanxi bölgesinde Shenmu Şehrinde bir kale şehir halinde bulunmuştur. M.Ö.III. yüzyıla tarihlenmektedir⁹⁶. Mezarlığın duvarlarından birinde geriye dönük ok atarak avlanan süvarinin tasvir edildiği bir taş fresk bulunmuştur⁹⁷. Bu mezarlarda hayvan kemiği bulunamamış, seramik, lake kablaklar, demir- bronz bıçaklar, boncuk ve küpeler, “wu zhu” paraları ile bronz kemer tokaları bulunmuştur. Buluntular İvolga Şehri ile benzerlikler göstermektedir⁹⁸. Bu bölgeden çıkarılan kemer tokası motifleri tezimizin en önemli malzemeleri arasında yer almaktadırlar. “Kuzey Çin Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” için bkz. **Harita 8 (H 8)** (Sazak 2014)

2.2.1.3.2. İç Moğolistan Bölgesinde Yer Alan Hun Kurgan ve Şehirleri

İç Moğolistan’da bulunan Çinli olmayan kavimlere ait arkeolojik bölgeleri tarihlendirmek çok kolay değildir. Tarihlendirmenin bir yöntemi; mezarlarda bulunan Çin’de yapılmış eşyaların döneminden yola çıkarak kurganın döneminin belirlenmesidir. Diğer yöntem ise radyo karbon testidir, ancak bunun doğruluğu %68’dir. Bu şekilde tarihlendirilen üç Hun arkeolojik alanı Taohongbala bölgesinde bulunurken, diğer iki alan Maoqinggou ve en eski (M.Ö.300-221) buluntuların çıkarıldığı Xigouban bölgesinde bulunmaktadır⁹⁹.

Maoqinggou Mezarlığı: İç Moğolistan’daki Liancheng eyaletinde, 79 mezar bulunmuştur. Defnedilenlerin yüzleri çoğunlukla doğuya bakmaktadır. Atların da gömülü olduğu çukurlar vardır. Bu mezarlardan silahlar, seramik kaplar, bronzdan yapılmış kısa bıçaklar, kemer tokaları ile çift kuş süslemeleri çıkarılmıştır. Alt bölgesinde düzensiz çizgiler olan dairesel kemer tokaları bu mezarlık ile Taohongbala ve Xigouban’da bulunmuştur¹⁰⁰. Bu mezardan çıkarılan seramikler, Daodunzi, Yinniugou, Shaogou, Guoxianyaozi, Wangong, Zhalaينوer gibi diğer

⁹⁶ Ling, **a.g.m.**, s.472.

⁹⁷ U. Brosseder- B.K.Miller, Reiterkrieger der Xiongnu, **Steppenkrieger**, Ed. Jan Bemann, Bonn, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, 2013, s.116.

⁹⁸ Ling, **a.g.m.**, s.463-64.

⁹⁹ Psarras, **Exploring the North: Non-Chinese Cultures of the Late Warring States and Han**, s.4-5.

¹⁰⁰ Psarras, **a.g.m.**, s.6-18.

Hun arkeolojik bölgelerinden çıkartılan seramikler ile benzerlikler göstermektedirler¹⁰¹.

Guoxianyaozi Mezarlığı: İç Moğolistan'daki Liangcheng eyaletinde, 31 mezar olarak bulunmuştur. 19 tanesi kazılmıştır. Mezarlar M.Ö.VII-V. yüzyıl arasında üç ayrı döneme tarihlenmektedirler.

Pingyang (Pingshan) Mezarlığı: Güneybatı Heilongjiang'da, Tailai Eyaleti (Hebei Bölgesi)'nde bulunan Pingyang'da birbirinden 5 km. uzaklıkta iki mezar yeri bulunmuştur: Zuanchang (Zhongshan) ve Zhandou. İki mezar yerine ilişkin kazı raporunda mezarların dönemi M.Ö.V.-III. yüzyıl olarak tarihlendirilmiştir. Pingyang mezarlığında Sien-pi ve Hun dönemi eserleri ile benzerlik gösteren eşyaların bulunduğu mezarlarda, bozkır yaşamına uygun şekilde silahlar (kısa kılıçlar, bıçaklar ve ok uçları) bulunmuştur. İlginç bir diğer nokta ise, hayvan şekilli süs plakalarının sadece göçebelerle ilgili eşya içeren mezarlarda bulunmuş olmasıdır¹⁰². Xiyuan, Taohongbala, Yulongtai, Güney Ningxia, Yuhuangmiao, Xiaobaiyang, Yinniugou mezarlıkları gerek seramikleri, gerekse Ordos bronzları gibi hayvan üslûbu taşımaları sebebiyle Hun dönemine atfedilmektedirler¹⁰³.

Xigouban Mezarlığı: Xigouban mezarları Ordos Yaylası'nda Dayingpan kasabasında Cungan sınırında İç Moğolistan bölgesinde bulunmaktadır.1979-80 yıllarında yapılan kazılarda 12 kurgan tespit edilmiştir¹⁰⁴.

Sarı Nehrin yakınındaki bu kurgan buluntularından, Han dönemine ait ayna ve "wu-zhu" paraları çıkarılmış ve bu yüzden de bu kurganlar M.Ö.III. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmişlerdir¹⁰⁵. Yeşim taşından yapılmış eğri şekilli süslemeler, motif ve üslûp olarak Taştık kültürüne bağlanmaktadır. Bu mezarlardaki eserler Hun sanatının görüldüğü doruk noktalarından biridir¹⁰⁶.

Budonggou Mezarları: İç Moğolistan'da Ordos şehrinde bulunan bu mezarlar, M.Ö.I- M.S.I. yüzyıla tarihlendirilmektedirler. Bu kurganlar Ivolga ve Il'mova ile benzerlik göstermektedirler. Bronz ayna, bıçak, seramik kaplar, cam kaplar, kemer

¹⁰¹ A.g.m., s.10-11.

¹⁰² Psarras, a.g.m., s.29-33.

¹⁰³ A.g.m., s.23-63.

¹⁰⁴ E.Bunker, *Ancient Bronzes*, s.83.

¹⁰⁵ A.g.e., s.78.

¹⁰⁶ Ling, *A Summary*, s.469-70.

tokaları, yay ve oklar bulunmuştur¹⁰⁷. Kurganlardan çıkarılan bronz eserler “Ordos Üslûbu”nu yansıtmakla beraber tezimiz için özellikle kemer toka motifleri önemlidir. Seramik kaplar üç ayaklı kazanlar diğer önemli buluntulardır. Güney Hunlarına atfedilmektedirler¹⁰⁸.

Aluchaideng Mezarlığı: İç Moğolistan’ın Hangjin bölgesinde bulunan Aluchaideng mezarlığından Hun dönemine ait 218 eser çıkarılmıştır. Altın ve bronz eserlerin ağırlığı 4 kg.’dır. Kurganlardan çıkarılan eserlerin altın olmaları yanında kullanılan işçiliğin mükemmel olması bu kurganların Kağan ve Hatun’a ait olduğunu göstermektedir. Kağanın kutlamalarda kullandığı bir tabakta “shao fu” yazılı ibare bulunmuştur¹⁰⁹. Bu kurgandaki altın eserlerin hepsi Hun sanatı, motifi ve sembolleri açısından son derece önem arz etmektedirler¹¹⁰. “İç Moğolistan Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” için bkz. **Harita 9 (H 9)** (Sazak 2014).

2.2.1.4. Kazakistan’daki Hun Kurgan ve Şehirleri:

Kazakistan bölgesi Hunların batıya geçiş yollarının tam ortasındaki merkez konumundadır. Hunlar, Tuva- Munisinsk ve Altay’dan, Tanrı Dağlarına geçmişler; Tanrı Dağlarında tam bir kültür birliği¹¹¹ sağladıktan sonra batıya, Hazar ve Kafkaslar üzerinden İdil Nehrin’e gelmişlerdir.

Doğu Kazakistan’da M.Ö.V-IV.yüzyıllarına ait Hun dönemi buluntularından Katanda, Pazırık kurganlarına çok yakın özellikler göstermektedir. Sarı-Kol, Çingiz-Tau, Berkkar Kurganları bu bölgedeki diğer önemli Hun dönemi kurganlarıdır¹¹². İskit kültürü Batı, Güney Kazakistan kültürünün oluşumunda önemli bir rol

¹⁰⁷ Bunker, **a.g.e.**, s.78.

¹⁰⁸ Ling, **A Summary**, s.467-68.

¹⁰⁹ N.N. Kradin, “Stateless Empire: Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s.82.

¹¹⁰ Bunker, **Ancient Bronzes**, s.49-50.

¹¹¹ B. Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, s.75.

¹¹² S.S.Çernikov, “Vostočno Kazahstanskaya ekspeditsiya”, **KSİİMK**, S.37, s.144-150.

üstlenmiştir¹¹³. Bu bölgede Talas Şehrinin Hun kağanı Çi-Çi'nin ordugâhı olduğu ve Batı Türkistan'a bu güzergâhtan ulaşıldığı düşünülmektedir¹¹⁴.

Kızart Kurganları: Kızart kurganları Tanrı ve Altay dağlarının arasındaki vadi yamacında bulunan 12 kurgandan oluşmaktadır. Hun sanatının izlerini taşıyan bu kurganlar, Ögel tarafından Hun dönemine ait olarak kabul edilmektedirler¹¹⁵.

Kırçın Kurganları: Bu kurganlar Tanrı Dağlarının orta kısmında Issık Göl'ün kıyısında bulunmaktadır.

Kazakistan, Altay ve Tanrı Dağlarının geçiş bölgesinde olduğu için iki önemli güzergâha sahip olmuştur: Çulim-Barnaul-Tomsk ile Semipalatinks-Omsk-Tobolsk. Her iki güzergâhta da Hun ve Gök-Türk bakiyeleri bulunmuştur. Bu bölge Güney Rusya ve İdil ile bağlantıyı sağlayan bölgedir.

Esik Kurganı: Kazakistan'da Issık Göl'ün kuzeyinde Almaatı'nın 50km. uzağındaki Issık kasabasında bulunan Esik kurganı 1969-70 yıllarında K. A. Akisev tarafından keşfedilmiştir. M.Ö. V. yüzyıla tarihlenen Esik Kurganından¹¹⁶ 4000'e yakın altın eser çıkarılmıştır. Muhteşem işçiliğe sahip çok sayıda altın eserlerden oluşan Esik kurganının bir Kağan veya Tegin kurganı olduğu tahmin edilmektedir¹¹⁷. Ayrıca Esik kurganındaki eserlerin motif ve üslûp olarak Pazırık, Noin Ula, Şibe, Tuekta, Berel gibi Hun kurganları ile benzerlik göstermesi de Esik Tegininin bir "Hun Tegin'i" olarak görülmesine sebep olmuştur¹¹⁸.

Kegen Kurganları: Kazakistan'ın Almaatı Şehrinin doğusunda Kegen köyünde toplam 1000 adet kurgan bulunmuştur. Arkeolog Z. Samashev ve R. Zhumatayev'in verdiği bildiriye göre bu kurganlardan 10 tanesi Hun dönemine aittir. Kazı alanındaki çalışmalar halen devam etmektedir¹¹⁹.

Kentol Bölgesi: Bölgedeki en önemli mezar **Katakomb Mezarı**'dır. Doğu Avrupa'da Hunlar gelmeden önce hiç tanınmayan "reflex yayı" başka bir deyişle

¹¹³ Ögel, **a.g.e.**, s.77.

¹¹⁴ J.J.M. de Groot, **The Hunnen der Vorchristlichen Zeit**, s.232.

¹¹⁵ Ögel, **a.g.e.**, s.75.

¹¹⁶ Kazı ile detaylı bilgi için bkz. K. A. Akisev, **Kurgan Issik**, Moskova: Iskustvo, 1978.

¹¹⁷ N. Diyarbekirli, **Eski Türklerde Kültür ve Sanat**, s.851.

¹¹⁸ Diyarbekirli, **a.g.m.**, s.853.

¹¹⁹ Zaninolla Samashev, Rinat Zhumatayev, "Yedi Su Bölgesi Petrogliflerinin Anlamı Üzerine Bir Değerlendirme", VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-4 Ekim 2013, İstanbul.

“Türk yayı”nın ilk görüldüğü Hun mezarlarıdır. Bu tip “Türk yayı” Moğolistan’daki Hun kurganlarında da bulunmuştur¹²⁰.

Kara-Ağaç: Kazakistan’ın merkezinde, Akmolinsk’in güneyinde yer alan Kara-Ağaç¹²¹, arkeolojik buluntuları Avrupa sanatı için son derece önem taşımaktadırlar. Bu buluntular arasındaki altın maden işçiliği eserleri Hun maden sanatının Avrupa’ya ulaşmadan önce Yayık sonra Doğu Sibirya’dan geçerek geldiğinin bir göstergesi niteliğindedirler¹²². “Kazakistan Bölgesi Avrupa Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” için bkz. **Harita 10 (H10)** (Sazak 2014).

2.2.1.5. Batı Türkistan Hun Kurgan ve Şehirleri

Altayları merkez kabul ettiğimizden, önce Altay ve doğuya doğru Rusya, Moğolistan, Kazakistan ve Çin’deki Hun bakiyelerinin en önemlilerini vermeye çalıştık şimdi de Altaylardan tekrar batıya doğru giderek Hun bakiyelerinin yerlerini kısaca vermeye çalışalım.

Fergana Vadisi Bölgesi: Çon-Alay bölgesinde bulunan **Daraut Kurganı** (Ordos, Çin buluntuları ile benzerlik gösterir) M.Ö.IV- M.Ö.I yüzyıla tarihlenmektedir. Bunlar A. Stein tarafından incelenmiştir¹²³.

Harezmi Bölgesi: Harezmi bölgesinde bulunan eserler ile bu bölgenin Hunlara ait olup olmadığı halen arkeologlar tarafından tartışılmaktadır. Rus arkeologların çoğu M.Ö. IV-I. yüzyılları bu bölgeyi Helenistik ve Kuşan çağları şeklinde tanımlamaktadırlar. S.P. Tolsov’a göre, bulunan eserler Hunlara ait olmasa da Hun etkisi taşımaktadırlar¹²⁴. B. Ögel ise dönem itibarıyla Hun dönemi olduğunu sonrasında da Hunlardan kaçan Sogdluların Batı Türkistan’ın etnik ve kültürel yapısını değiştirdiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla bu bölgeler kuvvetle

¹²⁰ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.142-143.

¹²¹ J. Otto Maenchen-Halfen, **The World of TheHunsStudies in TheirHistoryandCulture**, Berkeley University of California Press, 1973, s.303-304.

¹²² Ali Ahmetbeyoğlu, **Tarih Boyunca Türkler’de Altın**, Yay. Haz. Y. Öztekin ve diğerleri, İstanbul, İstanbul Altın Borsası Yayınları, 2002, s.23.

¹²³ Ögel, **İslamiyetten Önce**, s.79.

¹²⁴ Harezmi kazıları ile ilgili detaylı bilgi için bkz., S. P. Tolstova, “Khorezmskai”, **Arkheologo-etnograficheskaia Eskpeditisiia (1937)**, Moskova: Izd-vo Akademi Nouk, SSSR 1959.

muhtemelen Hunlara aittir. **Kalalı-Kır** (M.Ö.V-III.y.y.), **Angka-Kale** (M.Ö.III-II, M.S. I. y.y.) Harezmi'deki iki önemli arkeolojik bölgedir¹²⁵.

Batı Türkistan Bölgesi: Bu bölgedeki en önemli arkeolojik merkez Kubadiye'dir. Üst üste dört farklı arkeolojik katmanın bulunduğu bu merkez, Hun özellikleri göstermektedir. Kubadiye arkeolojik alanı M.Ö.III-II.-M.S.I.yy'a tarihlendirilmektedir¹²⁶.

Horasan Bölgesi: Hun arkeolojik buluntuları ile benzerlikler gösteren diğer merkezler ise Kum-Tepe (M.Ö. III-II.- M.S.I), Toprak-Kale (M.S.III.), Altın-Asar (M.Ö.III.), Namazgâh- Tepe (M.Ö.III)'dir¹²⁷.

Talas Bölgesi: Bu bölgede 1926 yılında Rus arkeolog Bernshtam kazı yapmış ve M.Ö. I. yüzyılda Asya Hunlarının Avrupa'ya, doğru yayılmadan önce burada olduklarını tespit etmiştir. Kenkol Nehri kıyısında **Kenkol Kurganları** adı ile anılan 10 kurgan kazan Bernshtam, Hun bölgesinin Moğolistan ve Ordos ile bağlantısını buluntulardan ortaya koymuştur¹²⁸. Bu kurganlardan çıkarılan ipek kumaşlar Noin Ula kurganlarından çıkarılanlarla büyük benzerlik göstermektedir¹²⁹.

Borovogo Gölü Bölgesi: Avrupa Hunlarının Asya'dan, doğudan önce İdil Nehri havzasına, daha sonra Kafkaslara geçişini gösteren önemli bir bölgedir. Bu bölgeden çıkarılan altın plakalar balık pulu şeklinde ve inci kakmalı ve kaş tekniği ile tezyin edilmişlerdir. Bu plakaların işçilik ve tezyin olarak aynıları Avrupa Hunlarının Macaristan'daki kurganlarında da bulunmuştur. Bu plakalar bu sebeple Asya ve Avrupa Hun sanatının devamlılık ve karakteristik özelliklerinin ispatı sayılmaktadırlar¹³⁰. "Batı Türkistan Hun Kurganları ve Şehirleri Haritası" için bkz.

Harita 11 (H 11) (Sazak 2013).

¹²⁵ Ögel, **İslamiyetten Önce**, s.81-82.

¹²⁶ Ögel, **a.g.e.**, s.82

¹²⁷ **A.g.e.**, s.82.

¹²⁸ J.O. Maenchen-Halfen'in, **The World of the Huns**, s. 367-368.

¹²⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.94.

¹³⁰ Ahmetbeyoğlu, **Tarih Boyunca Türkler'de Altın**, s.21.

2.2.2. Avrupa Hunlarına Ait Kurgan ve Şehirler

Avrupa Hunları, Asya Hunlarının batıdaki varisleridirler¹³¹. Altay ve Baykal Gölü güneyindeki kurganlarda Asya Hunlarının yanı sıra Moğol boylarına ait kurganlar da bulunduğu için Altheim bu bölgedeki Hunları Hiung-nu, Avrupa'daki Hunları ise sadece Hun olarak adlandırmıştır¹³². Bugün Avrupa Hunlarının izlerini hangi arkeolojik bölgelerden sürebiliriz? Altheim ve Haussig, Avrupa Hunlarının sınırlarını doğuda İdil, batıda Ren Nehirleri arasında göstermektedirler¹³³. Avrupa Hunlarının köklerini doğu bozkırlarında Tanrı Dağları ile Orta Avrupa arasında aramak gerekmektedir¹³⁴. Bu bölgeleri araştıran ilim adamları kimlerdir ve hangi tip buluntuları bulmuşlardır? Bu soruların cevapları da Asya Hunların da olduğu gibi kurgan buluntularından ve arkeolojik sit kazı raporlarından öğrenilebilmektedir. Aşağıda Avrupa Hunlarının buluntularının çıkarıldığı arkeolojik bölgeler ve bu konu ile ilgili yapılmış bazı çalışmalar incelenmektedir. Avrupa Hunları ve diğer Türk boylarının yaşadığı Doğu Avrupa coğrafyasında yapılmış pek çok Rusça, Almanca ve Fransızca çalışma bulunmakla birlikte, tezimizin konusu olan Avrupa Hunları ile ilgili en geniş arkeolojik çalışmayı J. Werner yapmıştır. Werner arkeolojik buluntulardan Avrupa Hunlarının kültür hayatlarını anlayama çalışmış ve ardından gelen diğer ilim adamlarına da ana kaynak olmuştur¹³⁵. Avrupa Hunları ile ilgili diğer önemli kaynak ise Maenchen-Halfen'in "The World of Huns" adlı eseridir¹³⁶. Avrupa Hunlarının arkeolojik bakıyeleri ile ilgili Rus ilim adamı İ.P. Zaseskaya'nın da pek çok çalışması bulunmaktadır¹³⁷.

Avrupa Hunlarının arkeolojik bakıyeleri **İdil, Dinyeper ve Tuna nehir bölgelerinde** bulunmuştur. Doğu Kazakistan ve Moldavya Cumhuriyeti arasındaki

¹³¹ Altheim- H.W. Haussig, **The Hunnen in Osteuropa**, s.31.

¹³² Altheim- Haussig, **a.g.e.**, s. 32.

¹³³ **A.g.e.**, s. 31.

¹³⁴ **A.g.e.**, s.32.

¹³⁵ J.Werner, **Beitraege Zur Archaeologie des Attila-Reiches**, Abhandlungen der Bayerischen Akademie des Wissenschaften, Phil.- Hist. Klasse N. F. Heft 38A und 38B. Verlag der Bayerischen Akademie des Wissenschaften in Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung, München 1956.

¹³⁶ J.O. Maenchen-Halfen'in, **The World of the Huns**.

¹³⁷ Bu çalışmalar İ.Ü. Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında Avrupa Hunlarının arkeolojik bakıyelerinin Rus kaynaklarına dayanılarak yapılan doktora tez çalışmasında incelenmektedir. и.п.засеская украшения гуннской эпохи 1973; кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху, 1994.

bölgede 25 Hun mezarı; Tuna Nehri ve Alpler arasındaki bölgede ise 10 adet Hun arkeolojik kazı bölgesi bulunmaktadır. Buluntular arasında en önemli eserler bulunduğu bölgeye göre “Törtel Kazanı” gibi adlarla anılan bronz, bakır kazanlardır. Bu kazanların kökeninin Aysa Hunlarına dayandığı, Asya Hunlarının buluntularından çıkarılan kazanlardan anlaşılmaktadır¹³⁸.

Avrupa Hunlarının arkeolojik buluntularının en ilginç bugünkü Suriye sınırları içerisinde yer alan “Dura-Europo” adlı bölgeden çıkarılan bir bronz kemer tokasıdır. Bu kemer tokasının üzerinde delikli bir süs bitkisi ile hayvan mücadele sahnesi motifleri bulunmaktadır. Bu kemer tokası daha sonraki Avar sanatına da öncü model olmuştur¹³⁹.

Avrupa Hunlarına ait arkeolojik buluntular genel olarak M.S.IV-V. yüzyıla aittir. Bu sebeple aşağıda incelenen bölgelerdeki buluntular için ayrıca tarih belirtilmemiştir.

2.2. 2.1. İdil- Kafkas Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri

İdil Bölgesi: Yukarı ve Aşağı İdil olarak ikiye ayrılan bu bölge A. Aföldi ve A. M. Tallgren tarafından incelenmiştir. Saratov civarındaki **Şipovo kurganları** Hun sanatı için önemlidirler. Macaristan’daki Hun sanatının kökleri buraya dayanmaktadır. Bu kurgandan çıkarılan altın takılar ve üç köşeli ok uçları karakteristik Hun sanatını ve işçiliğini yansıtmaktadır. İdil Nehri havzasında Pokrovsk bölgesi **Kamuşın, Beryozovka, Nijne- Dobrinko Kurganları** da önemlidir. Beryozovkaya kurganından çıkarılan Hun börtü Hun sanatının başlıca eserlerindedir. Bronz üzerine altın kaplama olan bu börtü Povrovk Müzesinde sergilenmektedir¹⁴⁰.

Don Havzası: Aşağı İdil bölgesindeki bu vadi, Avrupa’nın en önemli nehirlerinden Denyeper vadisindedir. Burada bulunan **Sulino Kurganı** en önemli Hun kurganıdır. Kurganı Macar Posta incelemiştir. Buluntular arasında altın plakalar yer almaktadır.

¹³⁸ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.137.

¹³⁹ Altheim- Haussig, **a.g.e.**, s.50.

¹⁴⁰ Ahmetbeyoğlu, **Tarih Boyunca Türkler’de Altın**, s.21-22.

Kafkas Bölgesi: Kırım ve Kreç'te önemli buluntu yerleri Ter, Digoria, Nijne-Ruça, Vladikafkasya'dır¹⁴¹. Günümüzde Ukrayna sınırları içinde yer alan Makartet Mezarı, Avrupa Hunlarına ait bir başka önemli mezardır. Buluntular arasında iki uzun kılıç, bakır kazan parçaları, altın elbise süsleri, yılan motifli altın kaplama kayış (kemer) uçları, ok uçları, hayvan motifli bilezik ve yüzükler bulunmaktadır. Hayvan motiflerinden cırcır böceği motifi Hun buluntuları arasında sıklıkla görülmektedir¹⁴². **Maldov** (Ukrayna-Moldovya sınırında)'da bulunan **Buhanei Mezarı**'ndan Kerc börküne (tac) benzer börk bulunmuştur¹⁴³. Bu tip börkler Avrupa Hun sanatının en bilinen ve Hunlarla özdeşleşmiş eserleridir. Bu börkler daha sonra tüm Avrupa Hanedan ailelerinin taçlarına proto tip olmuştur. Moldovya'daki bir diğer Hun mezarı **Shestachi Mezarı**'dır¹⁴⁴.

Dinyeper Vadisi: En önemli buluntu yeri **Novogrigoryevka**'dır. Bölgeyi Alföldi incelemiştir. İdil ve Kafkas bölgeleri arasında bu vadi bağlantı kurmaktadır. Macaristan'daki Hun sanatının önemli örnekleri bu kurgandan çıkarılmıştır¹⁴⁵. "İdil-Kafkas Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası" için bkz. **Harita 12 (H12)** (Sazak 2014).

2. 2.2.2. Orta-Doğu Avrupa Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri

Büyük Hun hükümdarı Attila 420-453 yılları arasında bugünkü Macaristan sınırları içerisinde bulunan Tuna bölgesi ile Avusturya sınırlarında yer alan Balatın Gölü civarında yaşamıştır. Bu bölgedeki en önemli arkeolojik araştırmalar J. Werner tarafından yapılmış ve 1956 yılında yayınlanmıştır¹⁴⁶. Tuna Nehri civarında bir tegin kurganından çıkarıldığı ve daha sonra 449 yılında Kraliçe Kreka'nın sarayında kullanıldığı düşünülen bir gümüş tabak ile halının Attila'ya ait olabileceği Priskos'un verdiği bilgilerden hareketle iddia edilmektedir¹⁴⁷.

¹⁴¹ Ögel, **İslamiyetten Önce**, s.101.

¹⁴² Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.146-147.

¹⁴³ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.141.

¹⁴⁴ Halfen, **a.g.e.**, s.315.

¹⁴⁵ Ögel, **a.g.e.**, s.101-102, Ahmetbeyoğlu, **Tarih Boyunca Türkler'de Altın**, s.23.

¹⁴⁶ Altheim, **Geschichte der Hunnen**, Fünfter Band, s. 265, 267, 270.

¹⁴⁷ Altheim, **a.g.e.**, s.269.

Macaristan Bölgesi: Macaristan bölgesi Avrupa Hunları arkeolojik buluntuları için belki de en önemli bölgedir. Aşağıda bu bölgedeki başlıca buluntu yerleri incelenmiştir.

Szeged Nagyszekoss: Szeged’de¹⁴⁸ “Nagyszekoss” adlı bağlık bölgede (şimdiki Röske sınırı içindedir) Hun dönemine ait bir Tegin kurganından çıkarılan 200 parça altın eşya 1926’da ilk olarak Szeged Müzesine getirilmiştir. Ancak daha öncesinde muhtelif zamanlarda aynı bölgeden çıkarılan kıymetli altın eşyalar halk tarafından yağmalanmıştır¹⁴⁹. Szeged Müzesindeki 200 parça altın eşya Türk kuyumculuk sanatının en iyi işçiliğinin sergilendiği misalleri ihtiva etmektedir. Bu mezardan çıkarılan en muhteşem eser 470 gr. ağırlığındaki altın kolyedir. Altın kolyeler, Doğu Kazakistan’dan Tuna’ya kadar Hun arkeolojik bölgelerinde görülmektedir¹⁵⁰. Hun kazanlarının çoğunun bulunduğu Romanya düzlüklerinde bulunan Nagyszekos mezardan bu kazanların en görkemlisi (1 metre yükseklik, 40-50 kg. ağırlığında) bulunmuştur¹⁵¹.

Pecs Üszöpuszta Mezarı: 70 cm. derinlikte, geniş bir alanı kaplayan bu arkeolojik kazı bölgesinde, 66 parça altın eser bulunmuştur. Bu eserlerin Hun askeri teçhizatının tamamını karşılayacak çeşide sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu eserler içinde en dikkat çekici olanı 30 parçalık at koşum takımlarıdır. At koşum takımlarının uçları ile kemer uçları aynıdır. Bu kemer uçlarında yılan motifli ve değerli taşlarla süslü olanları Avrupa Hun sanatının en iyi örneklerini oluşturmaktadır. Pecs buluntularında ayrıca altınla kaplanmış okluk, demir ok uçları, taşlarla süslü kılıç kını, çok nadir tipte kılıçlar bulunmuştur¹⁵².

Csorna Mezarı: Ob ile Baltık Denizi arasındaki bölgede, en batıda Csorna mezarları bulunmuştur¹⁵³. Batı Macaristan’daki bu mezardan çıkarılan en ilginç eser, mezarda tek olarak bulunan bir hatunun başındaki altın taçtır.

¹⁴⁸ Szeged şehri Macaristan’da tarih boyunca önemli bir şehir olmuştur Hun döneminden başlayarak Macar tarihi boyunca burada yerleşim bulunmaktadır, F. Eckhart, **Macaristan Tarihi**, Çev. İ. Kafesoğlu, Ankara, TTK. Yay., 1949, s.68, s.121.

¹⁴⁹ N. Fettich, **Hunlar Zamanına Ait Olup**, s.1.

¹⁵⁰ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.146.

¹⁵¹ **A.g.e.**, s.139.

¹⁵² **A.g.e.**, s.144-145.

¹⁵³ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.142.

Törtel: Pest şehrinde yer alan bu arkeolojik alandan “Hun Kazanları”nın en iyi örnekleri bulunmuştur¹⁵⁴.

Avrupa Hunlarına ait Macaristan’daki diğer önemli eserler **Högyesz Mezarı** (Kapos vadisinde), **Kurdcsíbrak** (Högyesz ve Regöly arasında, Kapos nehri, Tolna şehrinde ¹⁵⁵), **Bantapuszta** (Varpalota yakınında, Veszprem Şehrinde) ¹⁵⁶ , **Dunaujvaros** (Feher Şehrinde)¹⁵⁷ dur.

Avusturya Bölgesi:

Untersiebenbrunn Mezarı: Bu mezarda bulunan en ilginç eser, elbiseleri tutturmak taktıkları altın iğnelerdir.

Semmering Mezarı: Viya Şehrinde bulunan bu mezar, “Türk Yayı” bulundurması açısından önemlidir¹⁵⁸.

Polonya Bölgesi:

Silezya Jedrzychowice (Höckricht) Kazı Bölgesi: 1831’de ilk kazılan Avrupa Hun arkeolojik bölgesidir. Bölgede kırmızı değerli taşlarla süslü altın levha, bakır kazan, altın tokalar, altın kemer uçları, bulunmuştur¹⁵⁹.

Çekoslovakya Bölgesinde Opava (Troppau) yakınlarında bulunan **Benesov Mezarı**¹⁶⁰, Avrupa Hunlarına ait önemli bir arkeolojik alandır.

Romanya Bölgesi: Romanya’daki önemli Avrupa Hun arkeolojik alanları; **Desa** arkeolojik alanı Calafat ayrımında , Craiova bölgesi, Oltenia’da ¹⁶¹ ; **Hotarani** arkeolojik alanı Vinju Mare ayrımında , Craiova, Oltenia’da¹⁶² bulunmaktadır.

Nagy Szent Miklos Hazinesi: J. Strzygowski’nin de belirttiği gibi, doğudaki yani Moğolistan ve Baykal’daki Hun kurganlarından çıkarılan buluntuların sanat açısından incelenmesi aslında Batı’da bulunan (Macaristan-Romanya sınırında) ve tarih olarak Hunlardan daha sonraki döneme ait olan Nagy Szent Miklos hazinesi

¹⁵⁴ Halfen, **The World of the Huns**, s.309.

¹⁵⁵ Halfen, **a.g.e.** s.309.

¹⁵⁶ **A.g.e.**, s.310.

¹⁵⁷ **A.g.e.**, s.310.

¹⁵⁸ Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, s.143.

¹⁵⁹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.** s.139. Bu bölge Halfen’e göre **Oawa** olarak tanımlanmakta ve yukarı Silesia ayrımında bulunmaktadır, Halfen, **The World of the Huns**, s.304.

¹⁶⁰ Halfen, **a.g.e.**, s.304.

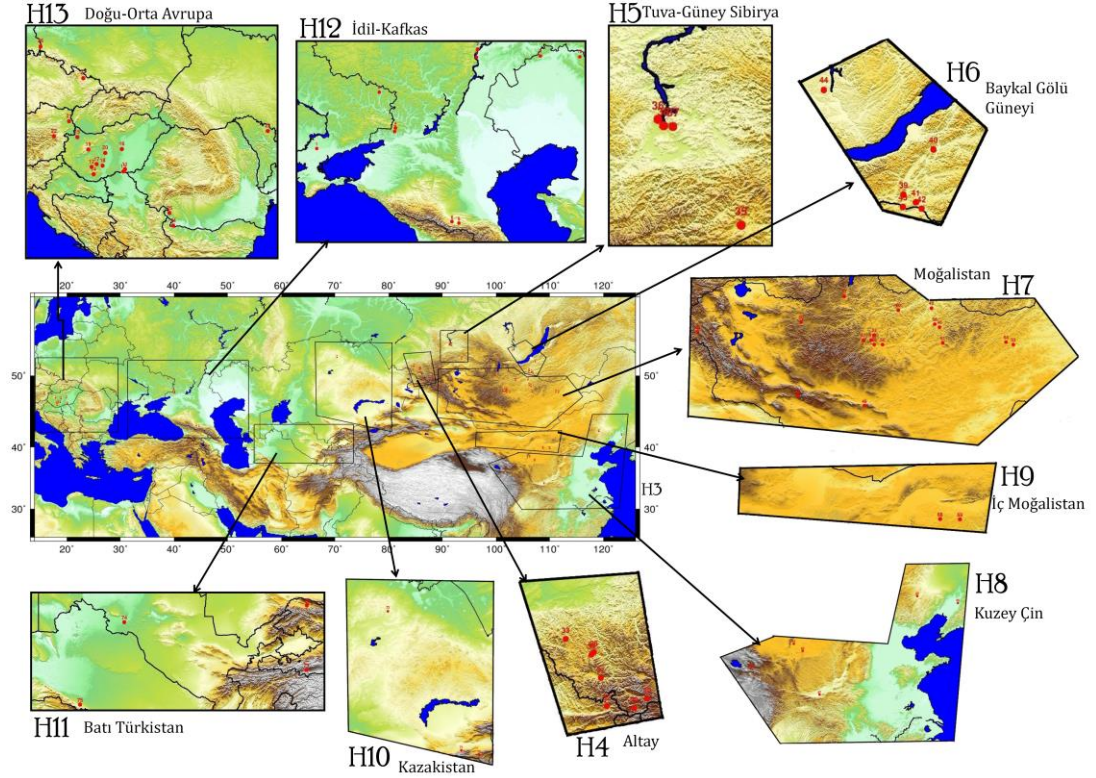
¹⁶¹ **A.g.e.**, s.310.

¹⁶² **A.g.e.**, s.310.

üzerindeki motiflerin de aydınlanmasını sağlayacaktır¹⁶³. Bu sebeple Nagy Szent Miklos Hun dönemine ait bir arkeolojik alan olmamasına rağmen motiflerinin sembolize ettiği anlam Hun döneminde de aynen görülmektedir. Tezimizim “Türk Motifler ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansıması” bölümünde (Bölüm 3) detaylı olarak incelen bu konu Nagy Szent Miklos’u arkeoloji bölümüne dahil etmemizi gerekli kılmıştır. “Orta- Doğu Avrupa Bölgesi Hun Kurgan ve Şehirleri Haritası” için bkz. **Harita 13 (H13)** (Sazak 2014).

¹⁶³ J. Strzygowski-H. Glück- F. Köprülü, **Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi**, s.57.

Hun Kurgan ve Şehirlerinin Tarihte ve Coğrafyada Koordinat Haritası^(Sazak2014)

Harita 3: Hun Kurgan ve Şehirleri Tarihte ve Coğrafyada Koordinasyon Haritası (10 Bölge) (Sazak 2014).

Tablo2:
Hun Kurgan ve Şehirleri
Tarihte ve Coğrafyada Koordinasyon Veri Tablosu (Sazak 2014)

Sıra No	RURGAN ADI	Ülkesi	Enlem (°-derece)	Boylam (°-derece)	Alan	Enlem	Boylam	Koordinasyon (Yak)	ÖLÇÜSÜ	Yaklaşık	Sıra No	RURGAN ADI	Ülkesi	Enlem (°-derece)	Boylam (°-derece)	Alan	Enlem	Boylam	Koordinasyon (Yak)	ÖLÇÜSÜ	Yaklaşık																				
1	Çiçik	Ukrayna	46 52 28	24 26 7	34,072	46,874	M.Ö. 300-200	İdi-Kafkas Bölgesi	18	39	Taly-Nehri/Yağdı	Mojolistan	47 52 12	206 43 27	196,759	49,870	M.Ö.M.S.A.Yıyıl	Mojolistan	19	5	Çiçik	Ukrayna	46 52 28	24 26 7	34,072	46,874	M.Ö. 300-200	İdi-Kafkas Bölgesi	18	39	Taly-Nehri/Yağdı	Mojolistan	47 52 12	206 43 27	196,759	49,870	M.Ö.M.S.A.Yıyıl	Mojolistan	19		
2	Taşka	Altay	50 50 25	85 53 0	85,883	50,843	M.Ö.V.V.Yıyıl	Altay	32	40	Kapın	Kazakistan	43 1 3	79 13 32	79,228	43,018	M.Ö.M.S.A.Yıyıl	Kazakistan	18	8	Misirik	Ukrayna	53 42 28	91 42 35	91,797	53,202	M.Ö.V.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	Denot	Kirgizistan	39 32 47	72 11 17	72,183	39,564	M.Ö.V.V.Yıyıl	Bab-Türkistan	19		
3	Archan	Tava	52 3 42	91 35 54	91,583	52,804	M.Ö.V.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	Erik	Kazakistan	43 20 25	77 29 1	77,436	43,343	M.Ö.V.V.Yıyıl	Kazakistan	18	8	5	Pazık	Altay	49 14 26	88 5 6	88,157	49,157	M.Ö.V.V.Yıyıl	Altay	32	40	Kapın	Kazakistan	43 1 3	79 13 32	79,228	43,018	M.Ö.M.S.A.Yıyıl	Kazakistan	18	
4	Urek	Ronye	49 18 26	87 35 40	87,394	49,302	M.Ö.V.Yıyıl	Altay	32	40	41	Öbek	Kazakistan	43 20 25	77 29 1	77,436	43,343	M.Ö.V.V.Yıyıl	Kazakistan	18	8	6	Katanda	Altay	50 8 47	86 10 47	86,197	50,564	M.Ö.M.H.Yıyıl	Altay	32	40	Kapın	Kazakistan	43 1 3	79 13 32	79,228	43,018	M.Ö.M.S.A.Yıyıl	Kazakistan	18
5	Pazık	Altay	49 14 26	88 5 6	88,157	49,157	M.Ö.V.V.Yıyıl	Altay	32	40	42	Denot	Kirgizistan	39 32 47	72 11 17	72,183	39,564	M.Ö.V.V.Yıyıl	Bab-Türkistan	19	5	7	Teyipil	Tava	53 49 18	91 17 44	91,256	53,827	M.Ö.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	Denot	Kirgizistan	39 32 47	72 11 17	72,183	39,564	M.Ö.V.V.Yıyıl	Bab-Türkistan	19
6	Katanda	Altay	50 8 47	86 10 47	86,197	50,564	M.Ö.M.H.Yıyıl	Altay	32	40	43	Angla	Özbekistan	41 44 13	61 10 15	61,179	41,736	M.Ö.M.H.M.S.A.Yıyıl	Bab-Türkistan	19	5	8	Misirik	Ukrayna	53 42 28	91 42 35	91,797	53,202	M.Ö.V.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	Denot	Kirgizistan	39 32 47	72 11 17	72,183	39,564	M.Ö.V.V.Yıyıl	Bab-Türkistan	19
7	Teyipil	Tava	53 49 18	91 17 44	91,256	53,827	M.Ö.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	44	Steyed	Micaristan	46 16 39	20 7 37	20,224	46,275	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	9	Dereşay	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
8	Misirik	Ukrayna	53 42 28	91 42 35	91,797	53,202	M.Ö.V.V.Yıyıl	Tava (Güney Şiray)	30	42	45	Allıllın KARAFİGH MENEZİ	Micaristan	46 22 51	18 6 7	18,019	46,388	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	10	Çeremkovo	Mojolistan	51 44 25	107 17 48	107,268	51,243	M.Ö.V.H.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
9	Dereşay	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	46	Sarutay (Yozay)	Buena-Nevada	51 33 8	45 39 40	45,991	51,522	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	11	İmova Pad	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
10	Çeremkovo	Mojolistan	51 44 25	107 17 48	107,268	51,243	M.Ö.V.H.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	47	Polevok	Mordovya	53 10 42	45 55 54	45,917	53,100	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	12	Durey	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
11	İmova Pad	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	48	Vilafıkayya	Orduya	43 4 17	44 39 27	44,675	43,074	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	13	Taarann	Mojolistan	50 20 44	106 7 43	106,136	50,366	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
12	Durey	Mojolistan	50 17 57	106 50 13	106,882	50,292	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	49	Digiray	Orduya-Altay	43 9 6	44 9 32	44,589	43,157	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	14	Darkhan	Mojolistan	49 28 19	105 56 49	105,949	49,479	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Mojolistan	35	52	Azay(Namazgıtepe)	Türmenistan	37 54 11	58 29 53	58,681	37,903	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Bab-Türkistan	19
13	Taarann	Mojolistan	50 20 44	106 7 43	106,136	50,366	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	50	Novogıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	15	Kıyafulan	Çin	42 21 11	119 9 47	119,181	42,811	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	Rıçıkçı(Nagayevko)	Micaristan	46 11 15	20 1 52	20,811	46,305	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
14	Darkhan	Mojolistan	49 28 19	105 56 49	105,949	49,479	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Mojolistan	35	52	51	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	16	Çeremkovo	Mojolistan	51 44 25	107 17 48	107,268	51,243	M.Ö.V.H.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	Sulga	Romanya	47 52 46	40 5 42	40,959	47,974	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
15	Kıyafulan	Çin	42 21 11	119 9 47	119,181	42,811	M.Ö.B.-M.S.L.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	52	Azay(Namazgıtepe)	Türmenistan	37 54 11	58 29 53	58,681	37,903	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Bab-Türkistan	19	9	17	Dardeni	Çin	37 17 25	107 10 42	107,191	37,959	M.Ö.B.-Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	Pez (Uzongocay)	Micaristan	46 4 21	13 13 57	13,235	46,875	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
16	Çeremkovo	Mojolistan	51 44 25	107 17 48	107,268	51,243	M.Ö.V.H.Yıyıl	Baykal GÖLİ Güneyi	34	48	53	Rıçıkçı(Nagayevko)	Micaristan	46 11 15	20 1 52	20,811	46,305	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	18	Hangin (Aurhalbeg)	Mojolistan	39 50 5	108 44 1	108,136	39,847	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Çin Mojolistan	37	54	Pez (Uzongocay)	Micaristan	46 4 21	13 13 57	13,235	46,875	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
17	Dardeni	Çin	37 17 25	107 10 42	107,191	37,959	M.Ö.B.-Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	54	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10	10	19	Dangsheng (Dangsheng)	Çin	39 49 20	109 57 48	109,919	39,859	M.Ö.L.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
18	Hangin (Aurhalbeg)	Mojolistan	39 50 5	108 44 1	108,136	39,847	M.Ö.M.S.L.Yıyıl	Çin Mojolistan	37	54	55	Coona	Micaristan	47 36 15	17 14 46	17,461	47,697	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	20	Hangjia (Jiajiayuan)	Çin	38 12 44	106 16 8	106,258	38,566	M.Ö.V.H.Yıyıl	Çin Mojolistan	36	53	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
19	Dangsheng (Dangsheng)	Çin	39 49 20	109 57 48	109,919	39,859	M.Ö.L.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	56	Tırlıl	Micaristan	47 7 12	19 35 57	19,635	47,100	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	21	Lianming (Lichang)	Çin Mojolistan	42 49 11	123 29 49	123,369	42,897	M.Ö.L.M.S.L.Yıyıl	Çin Mojolistan	36	53	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
20	Hangjia (Jiajiayuan)	Çin	38 12 44	106 16 8	106,258	38,566	M.Ö.V.H.Yıyıl	Çin Mojolistan	36	53	57	Hıgıyev	Micaristan	46 29 38	24 46	24,428	46,893	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	22	Qiyulal (Shangjiazhu)	Çin	36 36 42	101 46 47	101,797	36,625	M.S.B.H.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
21	Lianming (Lichang)	Çin Mojolistan	42 49 11	123 29 49	123,369	42,897	M.Ö.L.M.S.L.Yıyıl	Çin Mojolistan	36	53	58	Vesepıev (Bentayev)	Micaristan	47 6 10	17 54 34	17,964	47,108	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	23	Shanxi (Kuangshang)	Çin	34 15 13	108 56 29	108,942	34,253	M.Ö.H.-H.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	Neveıryevka	Özbekistan	47 42 25	40 2 30	40,487	47,268	M.Ö.M.S.V.V.(?) Yıyıl	İdi-Kafkas Bölgesi	10
22	Qiyulal (Shangjiazhu)	Çin	36 36 42	101 46 47	101,797	36,625	M.S.B.H.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	59	Donajıev	Micaristan	46 57 38	18 56 7	18,953	46,906	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	24	Noın Ula	Mojolistan	48 36 36	106 10 10	106,136	48,610	M.S.H.-H.Yıyıl	Mojolistan	35	62	Taleh(Katakomb)	Kazakistan	42 29 56	72 12 53	72,147	42,489	M.Ö.L.Yıyıl	Bab-Türkistan	19
23	Shanxi (Kuangshang)	Çin	34 15 13	108 56 29	108,942	34,253	M.Ö.H.-H.Yıyıl	Kazayn Çin	36	53	60	Donajıev	Micaristan	46 57 38	18 56 7	18,953	46,906	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11	11	25	God Modı	Mojolistan	48 0 0	101 12 11	101,201	48,000	M.Ö.H.Yıyıl	Mojolistan	35	63	Utesıevberunı	Azerbaycan	48 15 21	16 44 42	16,450	48,358	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
24	Noın Ula	Mojolistan	48 36 36	106 10 10	106,136	48,610	M.S.H.-H.Yıyıl	Mojolistan	35	62	61	Makarıt	Ukrayna	49 34 43	38 55 37	38,939	49,576	M.Ö.L.M.S.V.V.(?) Yıyıl	Kafkas-İdi Bölgesi	10	10	26	Tevsh Uul	Mojolistan	44 50 53	101 16 1	101,269	44,881	M.Ö.P.-M.S.L.Yıyıl	Mojolistan	35	64	Semmelıg	Azerbaycan	47 38 16	15 49 40	15,800	47,463	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
25	God Modı	Mojolistan	48 0 0	101 12 11	101,201	48,000	M.Ö.H.Yıyıl	Mojolistan	35	62	62	Taleh(Katakomb)	Kazakistan	42 29 56	72 12 53	72,147	42,489	M.Ö.L.Yıyıl	Bab-Türkistan	19	9	27	Kergı Hodı	Mojolistan	45 20 34	96 38 36	96,663	45,308	M.Ö.L.-M.S.L.Yıyıl	Mojolistan	35	65	Shevtalı	Moldova	47 51 39	28 45 34	28,539	47,688	M.S.V.V.(?) Yıyıl	Orta-Doğu Avrupa	11
26	Tevsh Uul	Mojolistan	44 50 53	101 16 1	101,269																																				

BÖLÜM 3

TÜRK MOTİF VE SEMBOLLERİNİN SANATA VE HAYATA YANSIMASI

3.1.İlmi Çerçeve

Z. V. Togan'ın *Tarihte Usul* adlı eserinde “ *insanların hayatında ihatası müşkil meselelerin biri de tarihte gelip geçen insanların, milletlerin ve şahısların ruhiyatı, onların hissiyatını ve fikirlerini, dilek ve isteklerini, onların muhitini anlayabilmektir. Yalnız tarihte olup geçmiş zamanlar için değil muasır insanların, milletlerin ve hatta şahısların ruhiyatını, hissiyatını bile kendi ruhiyatımız ve sezişlerimize göre anlamak, idrak ve ihata etmek müşküldür. Mamefih insanların düşünüş ve anlayış tarzları, ruhi hususiyetleri ne kadar muhtelif, ihatası müşkül ve mu'dil olursa olsun, bütün insanların, milletlerin ve şahısların düşünüş ve anlayış tarzları arasında bir müşabeheht vardır. Zamanımızın psikoloji alimleri bu müşabeheti göz önünde tutarak arasındaki farkları ciddiyetle öğrenmişler, onların neden neş'et ettikleri keyfiyetini tetkik etmişler ve bu müşkilatı bertaraf etmenin bir yolunu bulmuşlardır. Bunu tarih usulü mütehassısları da muhtelif zamanların ve muhtelif eserlerini anlayabilmek için kendi sahalarına tatbik etmişlerdir*”¹ şeklinde ifade ettiği tarih usûlü tarafımızca yapılan çalışmaların sonucunda tezimizin ilmi çerçevesini çizmek için en uygun yöntem olarak benimsenmiştir.

Togan'ın yukarıda açıkça belirttiği gibi tezimizin konusu olan Türk motif ve sembollerinin sanata ve hayata yansımalarının ruhi temelleri idrak edilmesi son derece zor bir konudur. İncelenen motif ve sembollerde Togan'ın da dile getirdiği gibi insanlığın, milletlerin ve şahısların düşünüş (**conscouis: bilinç**), algılama (**perception**), ruhi (**unconscouis: bilinçaltı**) özellikleri arasında bir benzeşim (alış-veriş) vardır. Yine Togan'ın da işaret ettiği gibi psikoloji ilmi bu zor durumu geliştirdiği analiz yöntemleri ile aşmayı başarmıştır. Tezimizdeki bu zorluk Togan'ın işaret ettiği gibi İdrak Psikolojisi (Cognitive Psychology) ve yan dalları olan İdrak Antropoljisi (Cognitive Antropolgy) ile İdrak Arkeolojisi (Cognitive Archaeology) ilim dallarının yardımları ile çözülmeye çalışılmıştır.

¹ Zeki Velidî Togan, *Tarihte Usul*, 2. bs., İÜEF Yay., İstanbul 1969, s.33.

Motif ve sembollerin kaynağı olan insan zihninin tarih içerisinde gelişimi önce sembol sonra dil kullanılmak sureti ile zuhur etmiştir. İnsan karmaşık duygu ve düşünceleri zihinden zihne, kalpten kalbe iletmenin en güzel yolunun konuyu hikaye etmek olduğunu keşfetmiştir.

İnsan **hikaye anlatan** bir varlıktır ve zihni hikaye için biçimlenmiştir; dolayısıyla bir hikaye tarafından biçimlendirilebilir². Yaratılıştan beri zihinleri en çok meşgul eden konu hayatta kalma mücadelesi ve sonrasında hayata anlam verme çabası olmuştur. Bu amansız savaşın getirdiği deneyimler bireylerin ve toplumların muhakeme birikimini sağlamıştır. Son derece zor elde edilen kazanımlar tekâmülün gereği olarak saklanmalıdır ve böylesine karmaşık manaları saklayabilecek en iyi iletişim aracı da yine insan zihnidir.

Dil düşüncenin sesli sembolleri³ olarak insan tarafından kullanılmaya başladığından itibaren bu mücadeleye dair bilgi ve deneyimleri gelecek nesillere iletilmesini sağlamıştır. Aslında dilden daha önce gelen bir başka yardımcı ise görsel sembollerdir (motiflerdir). Görsel semboller taşıdıkları mana açısından kelimelerin sınırlarını aşarak sözlerin yetersiz kaldığı anlamları karşıya taşıyabilirler⁴. Dilin uzanamadığı alanda **motifler**⁵ ve **semboller**⁶ devreye girerek değişen insan tavırlarını, değişen durumlara göre doğru mecraya oturtacak mesajların iletişimini kurabilirler.

Tarih boyunca anlatılan hikayelerde karşılaşılan zorluklar ve bu zorlukların nasıl aşıldığı bir kahraman vasıtası ile gösterilmiştir. Nesiller boyu aktararak günümüze ulaşan destanlar binlerce yıldır insanların zihinlerini biçimlendirmişler, onlara yön göstererek medeniyetlerin gelişmesine zemin hazırlamışlardır.

² Jonathan Gottschall, **The Storytelling Animal How Stories Makes Us Human**, New York, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2012, s.56.

³ Mari Womack, **Symbols and Meaning A Concise Introduction**, CA , Altamaira Press, 2005, s.30.

⁴ Womack, **a.g.e.**, s.30.

⁵ Motifler, mitleşmiş fiziki hayatın allegorileri'dir; Carl Gustav Jung, **The Archetypes and the Collective Unconscious**, trans. by R. F. C. Hull, Ed. H. Read, 10th Edition, U.S.A., Princeton University Press/ Bollingen, 1990, s.154. Allegorie, herhangi bir şeyi başka bir sembolle ifade etme san'atıdır; B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, 2 cilt, 5.bs., Ankara,TTK Basımevi, 2010, s.50. Bir toplumun mitolojisinde, destanında sık sık tekrarlanan süsleyici öge motiftir.

⁶ Sembol, her şeyden önce bir iletişim aracıdır. Genel olarak birçok manası olan görseller, sözcükler ve davranışlar sembollerdir. Sözcüklerle söylenemeyecek kadar karmaşık kavramların iletişimi sembollerle yapılır; Womack, **Symbols and Meaning A Concise Introduction**, s.1. Motifin arkasındaki mana semboldür. Motif mitlerinin görünen sureti, sembol ise mitlerin motifler aracılığıyla rumuz haline dönüşmüş anlamlarıdır. Örneğin, Türk destanlarında sık sık tekrarlanan Hayat Ağacı bir motiftir. İfade ettiği anlam ise sembolize ettiği manadır.

Hikayeler evrensel şekilde, insanlığın karşılaştığı büyük mücadelelere odaklanırlar. Geçmiş nesillerin anlattığı hikayeler ve hikayelerin içinde kullanılan semboller gelecek nesillerin zihinlerini psikolojik olarak biçimlendirirler. Bu hikayeler insanların sosyal yaşamın yeteneklerini pratik yapmak için kullandıkları alanlardır⁷. Örneğin pilotların uçak simülasyonları, onlara uçmadan önce uçuş anını (duygu ve fiziki olarak) deneyimleme fırsatı verir. Hikayeler de toplumlar için bir uçak simülasyonu gibi hayatta karşılaşılan engelleri deneyimleme imkanı sağlar.

Hikayelerde simüle edilen durumlar ve kişiler dinleyicinin zihninde tohumlar eker. Bu tohumlamaların en önemli araçlarından biri kullanılan semboller ve işaretlerdir. İşaretler taşıdıkları mana açısından sınırları olmasına rağmen semboller neredeyse sınırsız bir şekilde her anlayış katmanına göre insanı mananın derinliklerine götürme kabiliyetine sahiptirler⁸. Tohumlanan zihinlerden beklenen zaman içerisinde değişen engel ve zorluklara karşı temelde değişmeyen insan davranışlarının yeşermesidir. Bu davranışlar kahramanlık, özveri, toplum bilinci, toplum-birey ilişkisinin düzenlenmesi gibi kavramları kapsar. Günümüzde ise siyasi propaganda ve pazarlama faaliyetlerinde sıkça kullanılan algı yönetimi ve zihinsel tohumlama yöntemleri psikoloji ilminin İdrak Psikolojisi (cognitive psychology) alanına girmektedir.

İdrak psikolojisi⁹ (Cognitive psychology) ilim dalı insan zihninin işleme şeklini; dikkat, dil kullanımı, hafıza, algılama, problem çözme ve düşünce bazında incelemektedir¹⁰. İdrak psikolojisinin en ünlü temel taşlarından C. G. Jung'un *arke tipler* ve kolektif bilinçaltı (*collective unconscious*) teorisine göre; kişilerin kendi tecrübelerinden kaynaklanan bilinçaltı bireysel bilinçaltı (persanal unconscious) (duygu kaplı komplekslerden oluşur), esasında daha derinlerde var olan bir kolektif bilinçaltı (arke tipleri içerir) üzerinde yüzmektedir. Bu bilinçaltını bireyler üstü pisişik (suprapersonal psychic) şeklinde adlandıran Jung, bunun her insanda yaradılıştan beri var olduğunu ileri sürmektedir¹¹. Bir başka deyişle Jung'un teorisi şöyle ifade edilebilir; bireylerin birer müstakil ruhu (**bilinçaltı**) vardır, bunun daha

⁷ J. Gottschall, **The Storytelling Animal How Stories Makes Us Human**, s.57.

⁸ Womack, **Symbols and Meaning A Concise Introduction**, s.1-2.

⁹ Cognitive Psychology Türkçe'ye "bilişsel psikoloji" olarak aktarılmıştır. Biz ise tezimizde bunu "İdrak psikolojisi" olarak tanımlayıp kullanmayı tercih ettik.

¹⁰ U. G. Neisser, **Cognitive Psychology**, New York, Appleton Century Crofts, 1967.

¹¹ Jung, **The Archetypes and the Collective Unconscious**, s.3-4.

derininde toplumların ruhu (**kolektif bilinçaltı**) bulunmaktadır. Toplumların ruhu yani kolektif bilinçaltı bireylerin ruhu ve bilinci (conscious) ile karşılıklı olarak iletişim içerisindedir. Bu iletişimi sembolizmayı kullanarak anlaşılır hale getiren Jung geliştirdiği metoda *arke tipler* (bilinçaltının içeriği) teorisi adını vermiştir.

Jung'a göre *arke tipler* söz konusu kolektif bilinçaltından kaynaklanarak onu algılayan bireyler tarafından renk ve şekle sokulmak suretiyle sembolleştirilmiş ve bu semboller vasıtasıyla anlatılan hikayeler mit, ezoterik öğretiler ve peri masallarına dönüşmüştür. Bunlar *arke tiplerin* nominal yani görünen değerleridir¹².

Arke tiplerin psikolojik açıdan açıklanması ise daha karmaşık olmasına rağmen en kısa anlatımıyla şöyledir: İptidai (ilkel) insan kendi iç dünyasındaki ruhsal dramaların (*psychic drama*) sahneye konulduğu alan olarak doğa olaylarını ve vahşi hayvanların davranışlarını görmüş ve bu olaylara sembolik manalar yükleyerek kendi iç dünyasına ayna tutmuştur¹³. Evrensel bir kavram olan din, bu sembolik manaları kullanarak insan ile kutsal arasındaki ilişkiyi düzenlemiştir¹⁴.

Her din inananlarına bir yol haritası vaat eder, kişi yolun başında ıstırapta iken mücadeleye sevk edilir ve sonuçta kurtuluşa ulaşması hedeflenir. Yolcunun bu yolculuk boyunca nerede ne yapacağı hikayeler aracılığıyla ona öğretilir. Ferideddin-i Attar'ın *Mantikü't-Tayr* adlı eserinde bunun çok güzel bir örneği şu şekilde anlatılmaktadır: “ *Kuşlar toplanıp kendilerine bir padişah gerektiğine karar verirler. Hüdhüd Kuşu onlara akıl verir; zaten bir padişahları bulunduğunu, onun kuşlara çok yakın olduğunu, onların ise ona çok uzak olduğunu anlatır. Bu da Simurg'dur. Önce çeşitli özürler ileri sürerlerse de sonra Hüdhüd'ü kendilerine kılavuz seçerek Simurg'u bulmak üzere yola çıkarlar. Yolda Hüdhüd onların her türlü karşı koymalarını, çıkardıkları sorunları sabırla çözer. Bu arada konuyla ilgili hikayeler anlatır. Bunların çoğu evliyalar, peygamberlerle ilgili öykülerdir...*”¹⁵.

Hikayelerin zihnimiz üzerinde kurduğu hakimiyetin en iyi ifadesi din'dir. Kutsal hikayelerin kahramanları hiçbir zaman gerçekle simülasyon arasındaki sınıra bağla kalmaz, gerçek dünyayı doldurup taşıyarak müthiş bir etki altına alırlar. Kutsal

¹² Jung, **a.g.e.**, s.5.

¹³ **A.g.e.**, s.5-6.

¹⁴ Womack, **a.g.e.**, s.79.

¹⁵ Metin And, **Minyatürlerde Osmanlı-İslâm Mitologyası**, 3.bs., İstanbul, Yapı Kredi Yay., 2007, s.315.

hikayenin söylediklerine inananlar hayatlarını bu hikayeye göre şekillendirirler; bu hikayedeki gibi giyinirler, ilişki kurarlar, affettikleri ya da amansız bir savaşa girdikleri zamanda dahi inandıkları kutsallara göre davranırlar¹⁶.

Tezimizde bahsetmeden geçemeyeceğimiz faydalandığımız iki ilim dalı daha bulunmaktadır. İdrak Psikolojisinin gelişmesi ile birlikte İdrak Antropolojisi (Cognitive Anthropology) ve İdrak Arkeolojisi (Cognitive Archaeology) adı altında iki ilim dalı daha ortaya çıkmıştır. Tezimiz içerisinde geliştirdiğimiz teorik çerçeve için İdrak Antropolojisi’den faydalandığımız yardımcı kavram ortak simgeler (collective representations) kavramıdır. Kısaca anlatmak gerekirse ortak simgeler kavramı; iletilmesi gereken manaların sözcükler ve sözcük resimlerde ruh bulmasıdır¹⁷. **Bu simgeler zaman içerisinde içinde geliştiği toplumun mana alanında kategoriler oluşturduktan sonra bireyler bu manaları bilmek, tecrübe etmek ve zuhura çıkarmak sırasına göre toplum içerisinde hiyerarşik yerlerini bulurlar.** Her meslek ve teşkilatlanma için geçerli olan mana düzeninin Türklerde mükemmel bir şekilde işlediği ve hatta günümüze kadar erişen ahilik teşkilâtında¹⁸ çıraklık, kalfalık, ustalık şeklinde karşılığını bulduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca **böke motifi** işlenirken de daha derinlemesine toplumun ve bireyin gelişme sürecine olan yansımalarını incelemeye çalışacağız.

Arkeolojik buluntular üzerinden kavram ve algılamayı araştıran ilim İdrak Arkeolojisi ilim dalıdır. İdrak Arkeolojisi insan davranışlarının tüm katmanlarını kapsamına alır ve özellikle din ve inançlar, sembolizm, ikonografi, insan bilincinin gelişmesi ve ifadesi konularına atıfta bulunur. Özellikle Amerika ve İngiltere’de 1980’li yıllarda geliştirilen bu disiplinler arası ilim dalı, henüz olgunluk dönemine ulaşamamıştır. Çeşitli teorik temellerin birbirleri arasında ciddi farklıklar göstermesi sebebi ile arkeolojik buluntular üzerinde bilinçle ilgili bilgi edinme yöntemleri arasında fikir birliği oluşmamıştır¹⁹.

¹⁶ Gottschall, a.g.e., s.119.

¹⁷ **A Companion to Cognitive Anthropology**, Ed. D. B. Kronenfeld- G. Bennardo- V. C. De Munck- M. D. Fisher- Wiley-Blackwell, USA 2011, s.111.

¹⁸ Ahilikte meslekî teşkilâtlar bu manaya dayalı düzenlerinden dolayı yüzyıllarca aksamadan devam etmişlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Enver Behnan Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, Elif Kitabevi, 2006, s.235-284.

¹⁹ **A Companion to Cognitive Anthropology**, Ed. D. B. Kronenfeld- G. Bennardo- V. C. De Munck- M. D. Fisher- Wiley-Blackwell, USA 2011, s.453.

Bu ilim dalında bir çok ilim adamı teori ve metot geliştirmiştir. Bunlardan iki tanesi tezimiz için geliştirilen analiz yöntemine sağlama niteliği taşımaktadır:

1. Anglo-Amerikan Modeli: Arkeolojik buluntuların malzemesinin ötesinde malzeme vasıtası ile ifade edilen insan zihninin gelişimini araştırmaktadır²⁰.

2. Fransız Modeli (*Schema Conceptuel* : Türkçesi: Teknoloji Kavramı):

Arkeolojik buluntuları etnolojik bir yaklaşımla üretim teknolojisinin işlem adımlarını incelemektedir. Bir başka deyişle arkeolojik malzemenin üretim yapısı ve tekniğinden, onu üretenlerin düşünce yapısını anlamayı hedeflemektedir²¹.

3.1.1. Analiz Yöntemi

Bu noktada belirtmeden geçemeyeceğimiz Türklere özel bir durum söz konusudur. Türkler tarihin başlangıcından beri tek Tanrı'ya inanmışlar ve dünya üzerinde Tanrı'sını taşlara oymayan yani putlaştırmayan bir millet olmuşlardır. Türkler hiçbir zaman Tanrı olgusunu yukarıda aktardığımız *arke tipler* teorisinde olduğu gibi kolektif bilinçaltından kaynaklanan olguların algılayan tarafından bir şekle ve renge sokma ve sembolleştirme kuramına göre bir biçime sokmamışlardır. Bu yüzden tarihin hiçbir döneminde Türklere ait bir Tanrı figürü, resmi, sembolü bulmak mümkün değildir. Fakat Tanrı'nın doğaüstü güçlerini yani çeşitli tecellilerini "kut" olarak sembolleştirmişlerdir.

İdrak Antropolojisinin ortak simgeler kavramına göre "kut" sözcüğünün temsil ettiği manalar açısından kategorilerini ayrıştıran, simgeleyen ve bu manaya göre bir yönetim hiyerarşisi kuran tek millet Türklerdir. (Bunun en iyi örnekleri **Böke Motifi**'nde görülmektedir.)

"Kut" kavramı daha sonra detaylı ele alınacaktır, çünkü başlı başına bir tez konusu olacak kadar önemli ve kapsamlı bir konudur. Bu kavram aşağıda incelenecek olan Türk destanlarının kaynaklandığı zihinlerin nasıl bir tohumlama ile şekillendiğini anlamamız açısından mühimdir.

N. Sepetçioğlu'nun ifadesi ile "*Türk destanları; apayrı dünyanın, çok sağlam*

²⁰ I. Hodder- D.S. Whitley- J. Marcus bu modeli geliştirmektedirler, **a.g.e.**, s.453-454.

²¹ P. Lemonnier- C. Karlin- M. Nelson bu modeli geliştirmektedirler, **a.g.e.**, s.455.

bir içtimai hayatın, disiplinin ve gelişmiş bir ahlâk düzeyinin, ayrı ayrı muhitler, ayrı ayrı zamanlarda ve ayrı ayrı medeniyetlerde meydana getirilmiş ve gelişmiş olmalarına rağmen çok az basit ilavelerle birbirini tamamlayacak şekilde bir bütünlük arz etmektedir”²² . Bu bütünlüğü sağlayan ana kaide Türklerin tek Tanrı inançlarının ve ahlâk sistemlerinin kadim ve korunmuş olmasıdır.

Tezimizin konusu motif ve semboller incelenmeye başlandığında, perdeye yansıyan gölgelerin arkasındaki manayı çözümleyip anlaşılır hale getirmek için perdedeki görüntünün kaynağına yani destanlara gidilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Destanlar incelenen motif ve sembollerin mana katmanında perdenin hemen arkasındaki ışık olmakla beraber bu ışığın asıl kaynağının ise toplumun ruh dünyasından yansıdığı müşahede edilmiştir.

Daha önce hiç bir yerde kullanılmayan bu yeni **analiz yöntemi** sağladığı imkanlar açısından tarafımızdan Türk motif ve sembollerinin analizi için en uygun şablon olarak kabul edilmiştir.

İdrak Antropolojinin *ortak simgeler* kavramındaki iki unsuru: 1. Görsel simge: motif ve semboller: 2. Sözel simge: Destanlar ve İdrak Psikolojisinin iki kavramı; *kolektif bilinçaltı* ve *arke tipler teorisine* göre, birbirine “**karıştırarak**” İdrak Arkeolojisi teorisi vasıtası ile tarafımızdan ileri sürülen **Ortak Bilinçaltı Hafızası**’na kapı açma girişiminde bulunmaktayız. Eğer **Ortak Bilinçaltı Hafızası**’na girmeyi başardığımız takdirde aşağıda detayları verilen **sunuş yöntemi** milli ruhun kendisi kadar dev arşivinde kayıtlı manalara ışık tutacaktır.

Araştırmalar, erişilen deliller, analiz ve sonuçta elde edilen bulgular motif ve sembollerin destanlardan ayrıştırılamayacağını; bu sebeple hayatımıza ve sanatımıza yansıyan manaların idrak edilebilmesi için bir bütün olarak takdim ve yorumlanması gerektiğini ortaya koymuştur. Başka bir deyişle, tarihin beyaz perdesine bir film gibi yansıyan elimizdeki görselleri aynı filmin senaryosu yerine koyabileceğimiz destanlardan ve hatta eserin müessiri Türk milli ruhundan (kolektif bilinçaltı) ayırmak mümkün değildir. Bu üç unsur görseller, destan ve Türk milli ruhu; **Ortak Bilinçaltı Hafıza** arşivini meydana getirmektedirler.

Aydınlatma girişiminde bulunulan merkezdeki varlık Türk milli ruhundan

²² Mustafa Nejatı Sepetçioğlu, **Türk Destanları**, 3. bs., İstanbul, Toker Yay.,1986, s.82.

neşet eden **Ortak Bilinçaltı Hafızası** olacaktır. Bu ruhu en temiz hali ile *Türk Yararılış Destanı*’nda ve *Oğuz Kağan Destanı*’nda yakalayabiliriz. Bu destanların anlatıldığı görseller bir çok kurgan arasından özellikle Altay bölgesinde Pazırık Kurganı, Moğolistan bölgesinde Noin Ula Kurganı ve Doğu Avrupa Bölgesinde Nagy Szent Miklos kazı alanında eksiksiz olarak bulunmuştur. Bu iki destan birbirinden ayrı olarak görünse de kaynaklandıkları ruh ve farklı kurganlardan çıkarılmasına rağmen motif ve sembollerde ele geçirilen eşsiz benzerlik ve devamlılık bize bu destanların esasında **tek ve birleşik** olduğu önerisini ortaya koyma cesareti vermektedir²³. A. Duymaz’ın²⁴ ve daha başka Türk halk edebiyatçıları ile edebiyat tarihçilerinin de dile getirdiği “Türk Milli Destanı” önerisinin²⁵ doğruluğu kabul edilerek bu öneri elimizdeki görseller ile destanların metinleri eşleştirilerek ispat edilmeye çalışılmıştır.

²³ Ögel de Güney Sibiry tundralarında yaşayan Türk boylarının yaratılış destanlarının ana çizgiler bakımından birleşik olan noktalarının olduğunu, destan konularının aynı, sahnelerin ise ayrı olduğunu ve Oğuz Kağan destanının da bu destanların kozmogonisinin bir parçası olduğunu belirtmektedir. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.432.

²⁴ Ali Duymaz, “Türk Halk Anlatılarında Şehir Hayatı ve Yerleşik- Konargöçer Çatışmasının İzleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler” adlı tebliğ sunumdan, **VIII. Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Kasım 2013**, İstanbul 2013.

²⁵ Çağdaş Dede Korkut olarak da anılan M.N. Sepetçioğlu “**Yaratılış ve Türeyiş Destanı: Türk Destanı**” adlı kitabıyla bu öneriyi gerçekleştirmiş, Türk Milli Destanını şimdiye kadar bilinen İslâmiyetten önceki Türk destanlarını kendi yorumuyla birleştirerek edebi bir şekilde kaleme almıştır; M.N. Sepetçioğlu **Yaratılış ve Türeyiş Destanı: Türk Destanı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969. Türk milli destanı önerisinin dışında, günümüz ozanları “nazma çekmek” yöntemiyle Dede Korkut ve diğer kahramanlık destanlarını yeniden yorumlamış ve birçok ödül almışlardır. Bunlardan en önemlisi Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu’dur; N. Y. Gençosmanoğlu, **Alp-Erenler Destanı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990; **Bozkurtların Destanı**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2002; **Dede Korkut’un Salur Kazan Destanı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1976; **Destanlar Burcu**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2002.

3.1.2. Sunuş Yöntemi

Tablo 3: Süretten Sürete Varış Analiz ve Sunuş Yöntemi Tablosu, Sazak 2014.

Tezimizin arz ettiği özel durum²⁶ bizi görselleri ve destan metnini anlaşılır bir şekilde bir arada kullanmak için özgün bir çözüm bulmaya yöneltmiştir. Bu çözüm için yukarıda bahsettiğimiz üç farklı arkeolojik kazı alanı seçilmiştir. Bunlar: **Pazırık Kurganları**, **Noin Ula Kurganları** ile **Nagy Szent Miklos** kazı alanıdır. Bu alanların seçilme sebepleri şunlardır:

1. Üç kazı alanının da **Türk Milli Destanı**'nın tamamını içerik olarak eksiksiz şekilde görselleri ile anlatıyor olmaları.
2. Üç kazı alanın, üç farklı zaman dilimine ait olması; Pazırık Kurganları (M.Ö.VI-IV. y.y.), Noin Ula Kurganları (M.Ö.II-

²⁶ Psikoloji, sanat ve tarih disiplinlerinin bir araya getirilerek tez konusunun incelenmesi gerekliliği

M.S.I) ve Nagy Szent Miklos kazı alanı (M.S. V-IX?²⁷, bkz. **Tablo 2**). Destanın sürekliliğini ispatlamaktadır.

3. Üç kazı alanının, üç farklı coğrafi bölgede bulunması; Pazırık Kurganları (Altay bölgesi, bkz. **Harita 4**), Noin Ula Kurganları (Moğolistan bölgesi, bkz. **Harita 7**), Nagy Szent Miklos (Doğu Avrupa bölgesi, bkz. **Harita 13**). Destanın yayıldığı coğrafi sınırın genişliğini göstermektedir.

Yukarıda seçilen üç kazı alanından çıkarılan arkeolojik buluntular üzerinden 7 ayrı bölümde 10 **ana motif** destanı anlatılmak üzere seçilmiştir. Bu motifler yukarıda bahsettiğimiz perde metaforu kullanılarak tezimiz için geliştirdiğimiz analiz yöntemi çerçevesine alınarak çözümlenmiştir:

1. **Perde:** Her **ana motif** kategorisi için üç farklı kazı alanından birer motif örneği seçilmiştir. Bu motifler (üç adet) sayfanın en üst kısmına kronolojik olarak sıralanmıştır. Perde gözle görünen motifleri görsel olarak bize sunmaktadır, yani bilinci (conscious) temsil etmektedir.
2. **Perdenin arkasındaki ışık/senaryo:** Perdede gördüğümüz görsellerin kaynağı olan ışık/senaryo, destan metnidir. Görsellerle alakâlı destanlardan yapılan alıntılar görsellerin hemen altına yerleştirilmiştir. Gözle göremediğimiz bu ışığı/senaryoyu insanın hafızasındaki birikim (destan), bilinçaltını (unconscious) temsil etmektedir.
3. **Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı/senaryonun müessiri:** Perdenin arkasındaki ışık yani destanların müessiri Türk milli ruhudur. Türk milli ruhu (toplum ruhu), kolektif bilinçaltını (collective unconscious) temsil etmektedir. Sayfanın en altında motif ve sembollerin taşıdığı manalar açısından en derine inilerek *arke tipler* teorisine göre yorumlanmıştır.

²⁷ Nagy Szent Miklos Hazinesi tarihlendirilmesi çok tartışılmıştır. Bu hazineyi en detaylı inceleyen G. Laszlo hazineyi geç Avar (M.S.VI) olarak tarihlendirmiştir, Guyla Laszlo- Ivan Racz **Treasure of Nagyszentmiklos**, tranleted by Helen Tarnoy, Hungary, Kner Pringting House, 1984, s.21.

3.1.3. Anahtar Kavramlar

Yapacağımız analizlerin anlaşılması açısından zaruri olan üç anahtar kavramı tanımlamamız faydalı olacaktır. Bunlardan ilki “hayvan mücadele sahnesi” dir. Hun sanatının en önemli motifi olarak tüm sanat tarihçileri tarafından kabul edilen bu sahne, “animal-style”²⁸ (hayvan stili), “Xiangrui design” (Xiangrui tasarımı) ya da “auspicious zoomorphic phenomena” (hayırlı alâmetler), “good omens” (iyi alâmetler) şeklinde adlandırılmıştır²⁹.

Bir sonraki bölümde detaylı olarak göreceğimiz “hayvan mücadele sahneleri”, bu tasvirlerin görüldüğü kurganları kazanan Rus arkeolog S. I. Rudenko ve ekibinin tespitine göre tarihte ilk kez Türkistan’da görülmüştür. Bu sahneler, Hun boyları arasındaki savaşları sembolize etmekle beraber kozmolojik ve dini anlam da taşımaktadır³⁰. Avrupa Hunlarının arkeolojisi ile ilgili en önemli çalışmaları yapan A. Alföldi’den D. Carter’ın aktardığına göre ise: hayvan mücadele sahnesi, kovalayan ve kovalanan hayvan teması olarak yorumlanmıştır³¹. Y. Çoruhlu’nun hayvan mücadele sahnesi ile ilgili yorumu ise “*yaşama şartlarından dolayı birbirine ani baskın yapan iki farklı Orta Asya kabilesinin savaşı*”³² ve yine *Irk Bitig* yazmasındaki “hayvan mücadele sahneleri” ile ilgili “*başarı ve zafer timsali olarak vahşi bir hayvanın toynaklı bir hayvana galip gelmesi*”³³ şeklindedir.

Bizim motifleri analiz yöntemimize göre yukarıda değişik ilim adamları tarafından “hayvan mücadele sahnesi” motifi ile ilgili yapılan yorumların hepsi perdede görülen yani bilinç (conscious) anlam boyutunu aşmayan yorumlardır.

²⁸ Michael, I. Rostovtzeff, **The Animal Style In Russia and China**, Hacker Art Books, New York 1973.

²⁹ Jenny F. So- Emma C. Bunker, **Traders and Raiders on China's Northern Frontier on China's Northern Frontier**, Seattle and London, University of Washington Press, 1995, s.71.

³⁰ S. Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia. The Pzyryk Burials of Iron Age Horseman**, Çev. M.V. Thomson, Berkeley, University of California, 1970, s.266,268.

³¹ Dagny Carter, **The Symbol of the Beast: The Animal Style Art of Eurasia**, New York, Ronald Press Co., 1957, s.12.

³² Yaşar Çoruhlu, **Türk Resim Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi**, Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., İstanbul 1992, s.557.

³³ Çoruhlu, **a.g.t.**, s.552.

Hâlbuki bu motifin iki farklı analiz boyutu (bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı) daha bulunmaktadır. Sembollerin ve motiflerin birey ruhu (bilinçaltı) ve toplum ruhu (kolektif bilinçaltı) boyutlarında taşıdıkları anlamları tespit edebilmek için bu motifler üzerindeki küçük detaylara çok dikkatli bakmak gerekmektedir. Böylesine bir inceleme yapıldığında motifi oluşturan iki figürün bir mücadelenin ötesinde bir **alış-veriş** içerisinde oldukları teşhis edilebilir. Bu teşhisin Türk milli ruhundaki yansımaları bulabilmek için **Divanü Lugat-it-Türk**'te “karıştı” sözcüğünün açıklamasına bakmak faydalı olacaktır.

Karıştı: “Börü dişin karıştı= kurdun dişi karıştı (kamaştı). Kurdun bir şey yemeyince dişi kamaşır, kurt ayda bir hafta bir şey yemez, bu sırada hava yutarak geçinir.

Tün kün ile karıştı= gece ile gündüz **karışılaştı**.

Yay kış bile karıştı

Erdem yasın karıştı

Çeriğ tutup körüşti

Oktagalı örtüşür

*Yaz kışla **karşılaştı**; hüner yayını kuruştular, saf bağlayıp güreştiler, ok atarak birbirine **geçireyazdılar**.* (Yazla kış karşılaştılar, çekiştiler, her birisi hüner yayını kurdu, savaş coştı, vuruştular, birbirlerine ok atar gibi oldular)³⁴.

Uzun süredir detaylarını incelediğimiz görsellerde üç kazı alanındaki havyan mücadele sahnelerinin hepsinde ısırın hayvanın ısırılan hayvana hareket üstünlüğünden ziyade ikisi arasında bir **karışma faaliyeti** olduğu tarafımızdan tespit edilmiştir. Bunun üzerine DLT’te “karıştı” sözcüğünün karşılığına bakıldığında iki hayvan arasındaki mücadelenin aslında bir mücadele değil bir **kut-güç alış-veriş** ve sonunda da bütünleşme faaliyeti olduğu tespitimiz teyit edilmiştir.

Bu alış-veriş ve bütünleşmeyi kavramamıza sebep olan Türk sanatının en önemli görsellerinden biri sanat açısından aşağıdaki gibi açıklanmıştır:

³⁴ Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lûgat-İt-Türk**, Çev. Besim Atalay, C. II, 5.bs., Ankara, TDK Yay., 2006, s.97.

Resim1: Keçe Yurt Duvarı, “**Kut-Alp ve Böke-Kartal’ın Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 1’de bir kuş (anka/simurg/hüma) ile insan başlı kaplan/kurt vücutlu hayvanın **karşılaşması** görülmektedir. Bu karşılaşmada bir hayvan diğer hayvana duruş ve hareket itibariyle saldıran ve üstün olan bir konumda değildir. Saldırı göstergesi olan ısırma hareketi burada kol, boynuz ve gaganın teması ile ifade edilmiştir. Sonuç olarak Resim 1’de mücadele yoktur, tam anlamıyla bir karşılıklı **alış-veriş** vardır diyebiliriz. Bu **alış-verişin** sonucunda iki hayvanın da vücut ve uzuvları karşılıklı olarak birbirlerine aktardıkları özellikler kazanmıştır. Mesela kaplan/kurdun vücudundaki daire formlu figür, kuşun kuyruğunda da görülmektedir. Kuşun kanatlarının üçü kaplan/kurda geçmiştir.

“Hayvan mücadele sahnesi” motifi yerine ilk defa tarafımızdan ileri sürülen önerimiz **kut-güç alış-verişi** sözünün bu motifin ileri manalarını anlamak için verilebilecek en güzel tanımlama olduğudur. **Kut-güç alış-verişi** ayrıca öz Türkçe bir sözcük olması sebebi ile bu katıksız Türk kavramını isimlendirmek için en doğru seçimdir.

Kut-güç alış-verişi’nin yukarıda verdiğimiz sözlük anlamından da çıkarılabileceği gibi hayvan mücadele sahneleri bir av, bir boyun diğerine yaptığı askeri baskın veya bir eril ve dişilin birleşmesinde olduğu gibi bir sahip olma sürecini tasvir edebilir. Fakat bunun ötesinde tezimizin analiz yöntemine göre **bilinçaltı ve kolektif bilinçaltı arasındaki bir alış-verişin vasıtası ile bütünleşmeye giden süreci resmetmektedir.**

Jung’un *arke tipler* teorisine göre içgüdüsel temellerden uzaklaşan bir bireyin bilinç ve bilinçaltı boyutlarının birleşmesi ile üstün bilince (superconscious’a)

erişmesi mümkündür³⁵. Bir başka deyişle savaşlar, açlık, çetin doğa şartları gibi zorluklar karşısında kişinin korkularını yenerek içgüdülerin emrettiği değil, yüksek aklın gösterdiği davranışları sergileme becerisini göstermesi onu üstün bilinç (superconscious) boyutuna ulaştırabilir. Jung'a göre sezgi, bilinçaltı (unconscious) vasıtası ile algılamadır. Yani bireyin bilinci ve toplum ruhu arasında kurulan köprülere sezgi denir³⁶. Bu motiflerde müşahade ettiğimiz **ısıрма hareketi** şiddetli sezgiler vasıtası ile **bilinç (conscious)** ve **bilinçaltı (unconscious)** arasında **kurulan köprüyü** ifade etmektedir.

Daha önce yukarıda da belirttiğimiz gibi bilinçaltı (birey ruhu), kolektif bilinçaltının (toplum ruhu/ milli ruh /ortak bilinçaltı) üzerinde yüzer. Normal şartlarda birbiriyle iletişim halinde olduğu halde birbirine karışmayan bu iki unsur **Alp**'in bilincinde, yapılan mücadeleler mahsulü olarak elde edilen kuvvetli sezgiler sonucunda ki bu **kut-güç alış-verişi** sürecidir, birbirlerine karışır ve tek bir bilinçaltı ve hatta bilinç boyutuna, **üstün bilince** ulaşır. Bu durumda artık Alp, **Kut-Alp** olmuştur ve o tek başına toplum ruhunun bizzatihi yaşayan, konuşan, hükmeden **sembolü** haline gelmiştir.

Bu sebeple Hun Kağanı Mao-tun'a Tanrı'dan kut alan anlamında "Tan Hu" denmektedir. Aslında Mao-tun nezdinde tüm adaletli Türk hükümdarları kutlu "Tan Hu" lardır. A. Donuk'un Türk hükümdarı tarifinde bu üstün bilinç şu meziyetleriyle ifade edilmektedir: "*Türk hükümdarı Tan Hu; bilge, asil soydan gelen, cesur, kuvvetli, kahraman, dürüst, faziletli, alçak gönüllü, uyanık, tedbirli, sabırlı, merhametli, affedici, inat etmeyen, temiz kalpli, tatlı dilli, kibirli olmayan, tok gözlü, Tanrı inancı olan, ibadet eden, kin gütmeyen bir kişi, bey (hükümdar) olma vasıflarına sahiptir*"³⁷.

Yukarıda örnek verdiğimiz Resim 1'e tekrar döndüğümüzde dikkatleri celp eden bir başka unsur da zoomorfik figürlerden birinin insan başlı olduğudur. Tarih boyunca bu figürün tekrar ettiği görülmektedir. Fakat başka kut-güç alış-veriş motiflerinde insan başlı olmayan figürlerde bulunmaktadır. Bu iki zoomorfik figür tiplmesi arasındaki anlam farkı şöyledir: insan başının kullanıldığı figürlerde Alp'in

³⁵ Jung, **The Arketypes**, s.282.

³⁶ **A.g.e**, s.282.

³⁷ Abdulkadir Donuk, **Türk Hükümdarı**, İstanbul, TDAV Yay., 1990, s.9-26.

bütün tekamül süreçlerini aşarak kut-alp unvanını aldığı resmedilmekte, diğerlerinde ise bu hedefe giden yolda aşılan merhaleler yani sürecin kendisi tasvir edilmektedir. Türk motif ve sembollerinin hayata ve sanata yansımalarının derinlemesine tüm anlamlarının kilidini açan anahtar **kut-güç alış-verişi** ve **kut-alp** motifleridir. Bir üçüncü anahtar olan **böke motifi** belki de izahı en zor motiftir.

Tezimiz içerisinde de **köprü** vazifesi görecektir olan **böke motifi**, aşağıda kendisine ait özel bölümde müşahede edeceğimiz gibi esasında tarih içerisinde de insan zihni ile mana aleminin derinlikleri arasında kurulan köprünün bir sembolüdür. Bu öylesine soyut bir kavramdır ki onu ilmî otopsi masasına yatırıp psikoloji ilminin bize sunduğu neşterle kesip içine bakmamız mümkün olmakla beraber tabir etmek için gönül gözüne ihtiyaç vardır. Gönül gözünden kastımız ise her insanın ve milletin ruhunda, içgüdülerinde adalet muhakemesinde kayıtlı ve genetik kodlarla nesilden nesile aktarılan doğru ve yanlış yargısıdır. Filhakika, öz Türkçe bir sözcük olan **kut** Türk sanatı motif ve sembollerinde **böke motifi** ile sembolize edilmiştir. Bir Türk değerinin bayramını “kutlu olsun” sözü ile tebrik eder. Türk milletinin kültür hayatının mana ikliminin tamamını böylesine kavrayan başka bir sözcük bulmak zordur. Türk milletinin her ferdi kutlu olmanın ne anlama geldiğini yüreğinin derinliklerinde bilir ve hisseder. İş ki tezimizde herkesin hissettiği bu kavramı aklı pencereden tanımlamaya gayret edeceğiz.

İdrak psikolojisi, antropolojisi ve arkeolojisinin bize açtığı yol vasıtasıyla **kut=böke** kavramının çağdaş tanımını yaparken yanımıza genetik hafıza teorisini de alarak vardığımız sonuç **ortak millî hafıza** (kolektif unconscious memory) olacaktır. Ortak millî hafızanın günümüze yansıyan maddi kayıtları destanlar ve destanların tasvir edildiği arkeolojik buluntulardır.

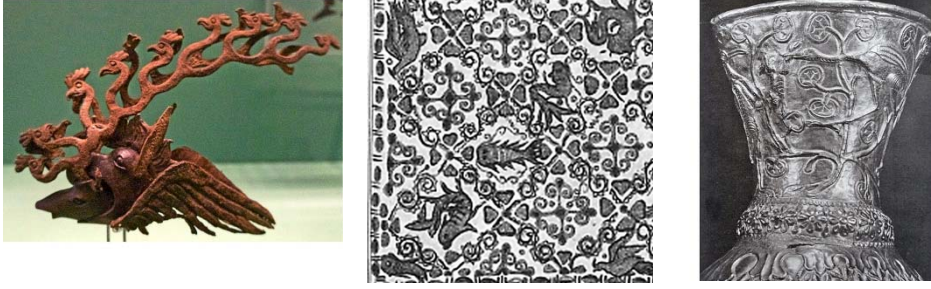
Türk millî destanı; bu süreci hayatın başlangıcı, hayatın devamlılığı ve bu devamlılığı sağlayacak bilgi, beceri ve tecrübelerin, aranan hal ve davranışların, ortak millî hafızanın kayıtlarının kişiyi **kut-güç alış-verişi** sürecine götürecek bütün aşamaların, hikaye edildiği ve zihinlerine **tohumlama** yapılarak³⁸ her Türk çocuğunun ruhunda yeşermesi beklenen **kut-alp** hedefinin hulâsasıdır.

³⁸ Destan söyleme ve destan dinleme Türk halk arasında çok eski bir gelenektir. Akşamları oturup sabaha kadar durmadan destan anlatan *yırcı* 'lar vardı, Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IX**, 9 cilt, 3. bs., Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2000, s.432-433. Destanı bazen kutlu çalgı kopuz eşliğinde

Tezimizin motif ve semboller bölümüne **böke motifinin** analizini köprü yaparak başlayalım.

3.2.Motif ve Semboller

3.2.1. Böke Motifi

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 2) Pazırık Kurganı I'den (M.Ö.V-IV. y.y.) çıkarılmıştır. Ahşap “eğri kesim tekniği” ile yapılan bu oyma tös³⁹, deriden kanatlı, sivri kulaklı bir böke/kartal başının ağzında yine deriden böke boynuzlarla süslenmiş bir böke/geyiği tasvir etmektedir. Kartalın kanatları uçar şekilde betimlenmiştir.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 3) Noin Ula Kurganından (M.Ö.II-M.S.I. y.y.) çıkarılmıştır. Yün halı üzerine iplikle işlenen motifler, balık, balık/ejder, balıkcıl kuş ve **dört yönü** gösteren bitki desenleri gibi görünen **suda hayat motifleri**'dir. Bu halıdaki **suda hayat motifleri** içinde **böke motifi**'nin başlangıcı görülmektedir.

destanı âdete yaşayarak anlatan bu *yırcı*'lar, çocukların zihinlerinde çok önemli tohumu bu yolla atmış olmalıdırlar.

³⁹ Hayvan-ata, ongun, tös/töz olarak adlandırılan bu zoomorfik semboller tüm Türk boylarında ayrı öneme sahiptir, Emel Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam Giriş**, İstanbul, İ.Ü.E.F. Matbaası, 1978, s.5. İnan tös/tözün sadece zoomorfik değil, dağ veya efsanevi bir şahıs olabileceğini söylemektedir, Abdulkadir İnan, “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, 2 cilt, Ankara, TTK Basımevi, 1998, s.270.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 4) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S. V- IX?) çıkarılmıştır. Altın sürahinin ağız kısmındaki motifler, hayat ağacı dalları, kaplan ve balıkçıl kuş motiflerinden oluşan **suda hayat motifleri**'dir. Bu motifler arasında yine **böke motifi**'nin başlangıcı görülmektedir.

Böke motifi ile ilgili diğer görseller için Resimler bölümünde resim 28-36'ya bakınız.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

Türk destan ve mitolojisinde birçok hayvan ve bitki motifinin **anlam anahtarı** olan **böke motifi**, tanımlaması en zor motiftir. Divanü Lugati't Türk'te *böke* şeklinde geçmektedir. Ejderha, büyük yılan anlamındaki *böke*, savaşçılara verilen bir addır. *Yedi başlıg yel böke* (yedi başlı ejderha) olarak atasözünde de geçmektedir⁴⁰. **Böke motifi**; Kutadgu Bilig'te de *böke* olarak geçmekte ve pehlivan⁴¹, güçlü insan⁴², akıllı ile dünyada şöhret olan⁴³, kudretli⁴⁴, yiğit⁴⁵ anlamlarında kullanılmaktadır.

Böke motifi'nin başlangıcı kanaatimizce balık'tır. On iki hayvanlı Türk takviminde *lu* yani ejder şeklinde adlandırılan yıl, Doğu Türkistan'da *Neg* denildiği bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi timsah olarak tercüme etmektedir. Bu hayvan İbn Mühennâ lugâtında balık olarak geçmektedir⁴⁶. Böke motifinin başlangıcının balık olduğuna ilişkin düşüncemizi B.A.İ. Gölpinarlı'nın aktardığı günümüzde halen Azerbaycan'da devam eden bir gelenek desteklenmektedir: Azerbaycan'da Türk takvimine göre timsah senesinin başlangıcında bir kavanoz alınarak içerisine su ve balık konulur. Böylelikle o yılın iyi ve bereketli geçeceğine inanılır⁴⁷. Bizim düşüncemize göre; suyun içindeki balık böke motifini sembolize

⁴⁰ DLT, s.201

⁴¹ Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, 2.bs., İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2008, Beyit, 3264; 4920; 5373, 5375, s.586-587 s.832-833, s.900-901.

⁴² KB, Beyit 3545, s.626-627.

⁴³ KB, Beyit 5043; 5523, s.852-853, s.922-923.

⁴⁴ KB, Beyit 5105, s.862-863.

⁴⁵ Kemal Yavuz, **Hâcib Böyle Dedi Kutadgu Bilig'den Seçmeler**, Beyit 3264, İstanbul, Mostar Yay., 2012, s.277.

⁴⁶ Osman Turan, **On İki hayvanlı Türk Takvimi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009, s.86.

⁴⁷ Turan, **a.g.e.**, s.106.

etmekte ve zihinlerde dönüşüm göstererek timsah, ejder veya büyük yılan halinde böke motifinin çeşitlerini ortaya çıkarmaktadır (resim 37’de timsah, yılan ve ejder özellikleri bir tören gong sapında resmedilmiştir). **Böke motifi**’nin suda balık olarak başlangıcı ve ejdere dönüşümü, daha sonra bu ejderin balıkçıl bir kuş ile mücadelesi sonucunda kuşun böke özellikleri kazanmış olması Noin Ula’dan çıkarılan halılarda sırası ile takip edilmektedir. (resim 3’te balık ejder şeklini alır, resim 44 ve 45’teki balıkçıl kuş motifleri). Bir kuşa görülebilecek en önemli **böke** özelliği vücudundaki balık pulu desenleri ve kıvrımlı hareketidir. Kanaatimizce Avrupa Hun maden sanatının en karakteristik özelliği olan balık pulu tezyinli altın eserlerinin sebebi de bu **böke** özelliğidir. Resim 34’teki balık pulu tezyinli altın eyer bunun en iyi örneğidir. Kıvrımlı hareketler ise tüm **böke motiflerinin** ortak özelliğidir.

Böke motifinin bu dönüşümü *Irk Bitig*’te şöyle anlatılmaktadır:

“*Altın kanatlı Garudayım! Vücudumun tüyleri bile çıkmamışken, denizde yatarak istediğimi tutuyor, sevdiğimi yiyorum. O kadar güçlüyüm! Öylece biliniz. (Bu fal) iyidir.*”⁴⁸

Bu dönüşümün coğrafi yansıması ise kuzey Çin’de Hunlara ait iki şehirde şu şekilde görülmektedir; W. Eberhard, kuzey Çin’de Hunlara ait şehirlerden birinin “**yatan ejderin beldesi**” adı ile anıldığını, diğerinin ise (günümüzdeki Kansu: Kansu) şehrinin) “Ejder şehri” şeklinde adlandırıldığını belirtmektedir. Eberhard, ejderin Hunların nezdinde kadim bir Türk kültü olduğuna inanmaktadır⁴⁹.

Bize göre, *Irk Bitig*’te denizde **yatarak** istediğini yiyen altın kanatlı kartal/ejder gibi kuzey Çin’de de batı-doğu ve güney-kuzey arasında geçiş kapısı konumundaki Kansu şehrinde Hunlar (Türkler) “**yatan ejderin beldesi**”nde yaşayan ejderler olarak istedikleri kavimleri bu güzergâhtan geçirip, istemediklerini yerlerdi!

Böke motifinin bazen kuş özellikleri bazen de ejder özellikleri ağır basarak tasvir edilmesi, E. Esin’e göre değişen mevsimlerle ilgilidir. Esin’in *büke* şeklinde

⁴⁸ Fikret Yıldırım- Erhan Aydın- Risbek Alimov, Ankara, Bilge Yayınları, 2013, s.363. Orkun’un benzer tercümesinde kara kuş yerine kara kartal ifadesi kullanılmış ve “denizde yatarak” kısmına (sahilde) açıklaması eklenmiştir: H. N. Orkun, **Türk Yazıtları II**, Ankara, TDK Yayınları, 1994, s.73. Türkler arasında Budist mitoloji ile girmiş Garuda isminin, Budizm’de sevilmeyen, menfi bir anlam ifade etmesine rağmen burada iyiye yorumlanması eski Türk inancının baskın olduğunu göstermektedir.

⁴⁹ Wolfram Eberhard, **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev. Nimet Uluğtuğ, 2.bs., Ankara, TTK Yay., 1996, s.77.

tanımladığı bu motif, Türk kültüründe böke⁵⁰ (evren, ejder) olarak tanımlanan alplık ongunlarından. Eski Türk dininde Gök Tanrı'nın gök çağrısını (çarkını) eviren (çeviren) ejder (evren) anlamındaki böke; kışın yer-su'da yaşar, baharda gökyüzüne doğru çıkmaya başlardı. Gökyüzüne çıkarken şekil değiştirir, uçmaya yarayan ve erkekliği temsil eden boynuz ve sakalı çıkardı⁵¹. Ejder *Luu* çok defa hayat ağacı motifi ile birlikte tasvir edilir, hatta bazen Çin destanlarında *Luu* bu ağacın dalları olmuştur⁵². Resim 4'te sürahinin ağzındaki ağaç dalları ileride anlatacağımız **suda hayat motifleri**'nden biri olan **hayat ağacı motifi**'dir. Bu resimdeki dallardan baş aşağı sarkar şekilde resmedilen kaplan bir böke/kaplan motifinin başlangıç aşamasını sembolize etmektedir.

Bu böke/dallar daha sonra zencerek motifi halini alarak desenleşmiş; Selçuklu ve daha sonraki Türk tezyin sanatının temel motiflerinden olmuştur⁵³. Zencerek motifi iki böke'nin birbirine sarmal şekilde dolanmış halidir. Bu ikilik ya da çift böke'lik ise bahar ve kış mevsimlerinde fiziksel farklılık gösteren iki böke'yi temsil edeceği gibi, **böke motifinin** sembolize ettiği evren anlamını kuvvetlendirmek için de çift resmedilmiş olabilir⁵⁴. Çift böke motifi (zencerek)'nin günümüze yansıyan en iyi örneği ise S. Ünver tarafından yapılan⁵⁵ İstanbul Üniversitesinin bugünkü amblemidir (bkz. Resim 36).

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

⁵⁰ Esin bu motifteki ejderi Böke olarak tanımlamaktadır, Esin, **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003, s.137, s.143. Bizim Böke olarak tanımlamamızın sebebi **KB** ve **DLT** gibi iki önemli Türk kültürünün başeserinde Böke olarak tanımlanmasıdır.

⁵¹ Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2001, s.82. On iki hayvanlı Türk takviminde de böke, ejder yılı olarak bolluk ve bereketi sembolize etmektedir, Turan, **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, s.93.

⁵² Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı Yay., 2004, s.132.

⁵³ İ. Birol- Ç. Derman, **Türk Tezyin San'atlarında Motifler**, 7. bs., İstanbul, Kubbealtı, 2008, s.129; İ. Birol, **Klasik Devir Türk Tezyini Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri**, İstanbul, Kubbealtı, 2008, s.192-193.

⁵⁴ M.U. Yücel- G. Sazak, "An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks", **Language, Culture, And Ethnic Diversity A Global Perspective**, Ed. E. Saritas, **Untested Ideas Research Center**, New York 2013, s.104-105.

⁵⁵ Ahmet Süheyl Ünver, "Bir Zamanın Reistül Uleması Ardından", **Onar Armağanı**, İstanbul 1977, s.935.

Böke motifi yukarıda bir **köprü** benzetmesi ile tanımlanmıştır. Bu köprü şu şekilde tarif edilebilir: Köprülerin üzerinde durdukları ayakları vardır. **Böke**'nin ilk ayağının **suda hayat motifi** olduğunu düşünürsek biraz mesafe alındığında **kurt**, **kaplan** (arслан) biraz daha ileride **boğa/deve**, **geyik**, **kartal** ve en son da köprünün karşıdaki ayağında **kut-alp motifini** bulabiliriz. **kut-güç alış-verişi motifleri** ise bu iki ayak arasında tıpkı asma köprülerde olduğu gibi köprüyü bir ayaktan diğerine taşıyan kalın kablolar şeklinde betimlenebilir. Bu köprünün mimarı olan Gök-Tengri, âdeta evrendeki sonsuzluğu ifade edencesine bu köprünün başı ile sonunu mükemmel bir daire çizdirerek birbirine bağlamıştır.

Tezimizde **dört yön motifi**⁵⁶ olarak adlandırdığımız motif; ortasında bir daire şeklinin bulunduğu (bazen daire şeklinde bir boşluk olmaktadır), dört adet aynı şekil ve ölçüde yaprağın, bu daire etrafında birleştiği bir motiftir (bakınız resim 3'deki halının içindeki çiçek şeklinde görünen motif).

Dört yön motifi ve benzerleri üst üste getirilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir (bakınız resim 112, 113, 114). Bu incelememiz sonucunda *dört yapraklı yön* motifinin kartal burunlu, kulaklı, yüzgeçleri kanatlaşmış, balık vücutlu, kaplan pençeli, destansı hayvan **böke**'den kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bu fikrimizi iki adet **böke**'nin birbiri ardı sıra bir daire etrafında dönerek oluşturduğu ahşap bir at koşum takımı parçası örneği ile ispatlamaya çalışacağız (Resim 29).

Bu ahşap parçanın ortasında daire şeklinde iki boyutlu dünyayı sembolize eden bir şekil bulunmaktadır. Dünya motifinin etrafında ise iki adet **böke** (ejder/böke) döner bir şekilde birbirlerini devamlılık ile tâkip etmektedir. Bu dönme ve devamlılık sürekli bir devir daim içinde olan evrenin düzenini temsil etmektedir. Bu devir daim ve süreklilik, Türk tezyin sanatında *çark-ı felek* (feleğin çarkı) motifi şeklinde adlandırılmaktadır⁵⁷. Evrenin çarkını ise **böke** çevirmektedir. Evrendeki dönüşüm, değişim ve süreklilik, gecenin gündüze, yazın kışa, nesillerin ve

⁵⁶ Bu motif Pazırık halısının bordüründe ve daha bir çok Türk halısında görülmektedir. F. Tekçe'nin atıfta bulunduğu batılı sanat tarihçiler G. Charriere ve K. Jettmar tarafından güneş ve Nilüfer/Lotus çiçeği olarak, A. Zadneprosky tarafından ise bu motifin imgesel evreni betimlediği, dört kollu haç, dört kollu çaprazın dört dünya ve dört gök bölgesini temsil ettiği belirtilmektedir, aynı motifi Tekçe ise yıldız (?) motifi olarak tanımlamaktadır, E. Fuat Tekçe, **Pazırık Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1993, s.98-99; Neriman Kırğızoğlu ise Hun Gülü (kare gül) motifi olarak tanımlamaktadır, N. Görgünay-Kırğızoğlu, **Altaylar'dan Tunaboyu'na Türk Dünyası'nda Ortak Yanışlar (Motifler)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 2001, s.9.

⁵⁷ İ. Birol, **Klasik Devir Türk Tezyini**, s.309.

devletlerin birbirlerini takip etmelerine tekabül etmektedir. İşte bu değişim de **böke**'nin şekil değiştirerek bazen kartal gibi bir kuş, bazen kaplan gibi bir ejder haline gelmesi olarak görülmektedir. **Böke**'nin bu dönüşümünün tasvirleri M.Ö. VII. yüzyıldan günümüze kadar görüldüğü gibi, istidadı gereği günümüzden sonra da motif ve sembollerin **grafik tablosunda** görülmektedir ve görülecektir (Böke motifinin tüm resimleri için bkz. resim 29-36).

Kutadgu Bilig'te yedi yıldız ve on iki burcun anlatıldığı bölümde 124, 125, 126 ve 127. beyitlerde feleğin devri yani Tanrı'nın yarattığı evrenin düzeni çok güzel anlatılmıştır:

*Bayat atı birle sözüg başladım
Törütgen igidgen keçürgen idim*

*Törütti tilek teg tözü 'alemiğ
Yaruttı ajunka küniğ hem ayığ*

*Yarattı kör evren tuçı evrilür
Aning birle teziginç yime teziginür*

*Yaşıl kök yarattı öze yulduzı
Kara tün törütti yaruk kündüzi*

*Tanrı adıyla söze başladım;
o yaratan, yetiştiren ve göçüren rabbimdir.*

*Bütün alemi dilediği gibi yarattı;
dünya için güneş ve ayı aydınlattı.*

*Bak, feleği yarattı durmadan döner;
onunla birlikte hayat da durmadan devreder.*

Mavi göğü ve üzerinde yıldızları;

*karanlık geceyi ve aydınlık gündüzü var etti*⁵⁸.

Feleğin devir daiminin mevsimlerde yazın kışa nasıl karışıp devir ettiğini **Divanü Lûgat-it-Türk**'te çok güzel anlatmaktadır:

*Yay kış bile karıştı
Erdem yasın kuruştı
Çeriğ tutup körüşti
Oktagalı örtüşür*

*Yaz kışla karşılaştı; hüner yayını kuruştular,
saf bağlayıp güreştiler, ok atarak birbirlerine geçişeyazdılar*⁵⁹.

Feleğin devir daîminin kutlu nesiller ve hükümdarın başında olduğu Türk devletlerinde birbirini nasıl takip ve tekabül ettiği ise yine **Kutadgu Bilig**'de **kut**' u temsil eden **Ay-Toldı**'nın⁶⁰ Hükümdara Devlet Sifatını anlattığı bölümde 669. beyitte çok güzel ifade edilmektedir:

*akar suv yorık til bu kut turmadı
ajun tezginürler yorıp tınmadı*

*Akar su, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan,
yorulup dinlenmeden dünyayı dolaşırlar*⁶¹.

Kut'u İdrak Psikolojisinin bize sunduğu büyüteç altında **Ortak Millî Hafıza (OMH: kolektif unconsciois memory)** şeklinde tanımlayabiliriz. Yukarıda

⁵⁸ **KB**, s.110-111.

⁵⁹ **DLT**, s.97.

⁶⁰ **KB**'te **kut**, Ay-Toldı tarafından temsil edilmiştir. Ay-Toldı hükümdarım (töre'nin) huzuruna çıkarak hizmet arzeder, kendisinin kul ve memur, "tabiatının hizmet, şîârının adalet" olduğunu söyler. Kafesoğlu, **Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1980, s.27. Kafesoğlu'nun da belirttiği gibi **KB**'te soyut bir kavram olan **kut**, Ay-Toldı karakterinde vücut bulmuştur tıpkı **böke motifinin** tezimizdeki farklı motiflerde vücut bulması gibi.

⁶¹ **KB**, s.196-197.

anlattığımız **kut-güç alış-verişi** kavramında bir unsurdan diğerine aktarılan ve OMH'nın bütün sırlarını taşıyan bilgi birikiminin tamamı **böke motifi**'nde sembolize edilmektedir. Bu kavram soyut bir kavramdır. **Böke motifi** her anlam boyutuna (bilinç, bilinçaltı, kolektif bilinçaltı) göre **kut**'u sembolize etmektedir. Bu hafızanın içeriği hayatın tüm sırlarını *sıgun-otunda* görüldüğü gibi tüm evrenin eril ve dişil, etkin ve edilgen yani birbirini **zıtlar** vasıtasıyla tamamlayıp manaların anlaşılır hale gelmesini sağlayan bütünü teşkil eder. Bunun ötesinde İdrak Antropolojisi'den faydalandığımız yardımcı kavram ortak simgeler kavramının prizması vasıtasıyla **kut'un** renk spekturumunu ayrıştırma girişiminde bulunmaktayız. Bu prizmanın vasıtasıyla ayrıştırılarak açığa çıkan renkler bir bütün olarak **Ortak Millî Hafıza**'nın farklı dalga boyutlarının toplum ve birey üzerindeki yansımalarını göstermektedir. İşte bu noktada daha sonra incelenecek olan motifler, suda hayat, kaplan/kurt, boğa/deve, geyik ve son olarak kartal motiflerinde **Ortak Millî Hafıza**'nın yani **kut**'un hem sosyal hiyerarşi (toplum hiyerarşisi) hem de bireylerin kişisel gelişimi açısından basamak basamak çıkılarak yürünmesi gereken yolu sembolize ettiği müşahede edilecektir.

Beşeri ilim uzmanlarına göre insan; çelişkili kavramların çatışma alanıdır, bu alan aynı zamanda bir arada yaşadığı ve hatta sentezlendiği bir alandır. **Kut** bu çelişkilerin ortadan kalkması ve vahdetin oluşması ile hasıl olur. Kutlu insan içindeki çelişkileri ortadan kaldırmış, üstün bilince (superconscious'a) anlık değil, daimi olarak sahip olmayı başarmış olan insandır. Bir başka deyişle, korkularını yenerek kendine binek yapan (atı ehlileştirmek gibi) bunu muhakemesinde daim kılan dolayısıyla kutlu icraatları olan insan kutlu insandır.

İşte **böke motifi** diğer tüm motiflerin **içinde** yer alabilen tek motiftir. **Böke** sembolize ettiği mana açısından eril bir unsurdur, diğer motiflerde sembolize edilen manalar ki onlar dişil manalardır **böke** tarafından **tohumlanarak** hayat kazanır ve hayatın değişik evrelerinin sırlarını taşıyan semboller haline dönüşür. **Böke** tohumladığı manalarda eril ve dişil bütünlüğü sağlar ve ortaya çıkan ahenkte kemâlet zuhur eder.

Resim 2'de gördüğümüz dokuz böke boynuzlu geyik bu tohumlamanın geyikte zuhur etmiş haline en iyi örnektir. Bu resimde eril olan böke; kurt kulaklı, kartal başlı ve kanatlı, ibikli (hotozlu/kotuzlu) büyük ahşap baş şeklinde tasvir

edilmiştir. Bu baş bir böke/kartal motifidir. Bu başın **kut-güç alış-verişi** hareketi ile ısırdığı dişil geyik, eril böke (böke/kartal) tarafından **tohumlanarak** eril böke şeklindeki boynuzlarını almıştır. Burada eril ve dişil kavramlar birleşmiş ve geyik motifi bölümünde detaylı olarak anlatılan **sadakat** kavramının tam olgunluğa vararak kişideki mükemmel tezahürünü sembolize etmiştir.

Resim 2'deki bu obje bir kağan kurganından çıkarılmıştır. Bu kağanın hayatı boyunca birey ve devlet adamı olarak geçirdiği evrelerden birini tasvir etmektedir ki bu evre kağanın sadık bir asker (tegin) iken, böke ile kut alarak kutlu kağan olma evresidir. Bunun yazılı ifadesi ise Orhun yazıtlarında Bilge Kağan ve kardeşi Kül-Tegin'in henüz tegin iken çok savaşlar yaparak Resim 2'deki evreyi geçtiklerinin anlatıldığı şu bölümde saklıdır:

*“...İçte aşsız, dışta elbisesiz; düşkün, perişan millet üzerine oturdum. Küçük kardeşim Kül Tegin, iki şad, küçük kardeşim Kül-Tegin ile konuştuk. Babamızın amcamızın kazanmış olduğu **milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül-Tegin ile iki şad ile öle yite kazandım. Öyle kazanıp bütün milleti ateş, su kılmadım...**”⁶²*

Büyük mimar Gök-Tengri, bu muhteşem çarkı kurarken bir başlangıç, bir son kavramlarının çok ötesinde bir tasarım yapmıştır. Fakat insanlar başı sonu olmayan şeyleri akılları ile kavrayamazlar. Bu sebeple *Yaratılış Destanları*'nda hayatın başlangıcı olarak suyun gösterilmesi bizi de tezimiz için geliştirdiğimiz **suda hayat motifine** geri götürmektedir. Yukarıda **köprünün** ortasından seçilerek açıklanmaya çalışılan dokuz böke boynuzlu geyik (Resim 2) figürü gibi içinde bökenin yer aldığı diğer **bökeli motifleri** de yola ışık tutması için yanımıza alarak köprünün başlangıç noktası olan suda hayat motifine geri dönüp köprüyü adım adım geçmeye çalışacağız.

⁶² Bilge Kağan Abidesi, Doğu Yüzü, 22. Satır, Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yay., 44. bs. , 2010, s.43.

3.2.2. Suda Hayat Motifleri

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 5) Pazırık Kurganı II'den (M.Ö.V-IV.y.y.) çıkarılmıştır. Kurganın sahibi olan Kağanın mumyalanmış ve donduğu için bozulmamış olan vücudundaki dövmeleerde **suda hayat motifleri**'nden balık, böke/geyik ve koç/geyik figürleri görülmektedir.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 6) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Yün halı üzerine dokunmuş **dört yön motifi** ile kaplumbağa ve balık figürleri bulunmaktadır.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 7) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazunun ağız kısmında **suda hayat motifleri**'nden hayat ağacı motifinin dalları görülmektedir.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

Suda hayat motifleri olarak adlandırdığımız bu motifler, dünyanın yaratılışı (kozmogoni) ile dünyanın ve evrenin düzeni (kozmoloji) ile ilgilidir. Suda hayat motifleri su motifi, dağ motifi, hayat ağacı motifi, balık motifi, ilk ata motifi ile tabî ki **böke motifinden** meydana gelmektedir. Suda hayat kozmoloji ve ilk varoluşu anlatması sebebi ile içeriği en geniş olan motiftir:

1. Suda hayat motiflerinden **su, balık, yer, gök ve dağ, kün-ay** motiflerinin anlatıldığı *Altay Yaratılış Destanı* : Gök ve yer yoktu. Uçsuz bucaksız **deniz** vardı.

Tanrı Ülgen (Aa-kay, Kurbustan) bu deniz üzerinde uçuyor⁶³, konacak katı yer arıyordu fakat bulamıyordu....sudan çıkan bir **taşın üzerine oturdu**. Ne yaratayım diye düşündü. Ak-Ana (Ak ene) “yaptım oldu” de, dedi ve kayboldu. Ülgen “**yer** yaratılsın” dedi, yer yaratıldı. “Gökler yaratılsın” dedi, **gök** yaratıldı. Böylece bütün **dünyayı** yarattı. **Üç balık** yaratıp onların üzerine yeri koydu. İkisini yerin kenarlarına ve birini yerin tam ortasına koydu. Orada bulunan balığın başı kuzey yönündedir. Bu balık başını aşağıya eğerse kuzeyden tufan (yayık) olur. Eğer başını çok eğerse bütün dünyayı su basar. Bu balık büyük bir zincirle büyük bir direğe bağlanmıştır. Onu Mangdaşire idare ediyor. Bir gün Mangdaşire bu balığın başını çok aşağıya indirdiği için cihan tufanı olmuştu.

Dünyayı yaratırken Ülgen *ay güneş dokunan altın dağ* (ay kün tiygen altın tu) üzerinde oturdu. Bu dağ yer ve gök arasında idi...”⁶⁴.

2. Suda hayat motiflerinden **hayat ağacı**⁶⁵ motifini B. Ögel *Altay mitolojisindeki Dünya ve Gök Ağacı* olarak şu şekilde anlatmaktadır: Altay mitolojine göre gökyüzüne doğru çok yüksek bir çam ağacı yükseliyordu. Gökleri delip çıkan bu ağacın tepesinde Tanrı Ülgen oturuyordu. Şaman davullarında görülen bu ağacın kökleri dünyada değil, göktedir. Bu ağaçların dokuz dalı vardır. Bu *gök ağacı*, gökteki bir dağ veya tepe üzerinde oturtulmuştur. Ağacın bir yanında ay bir yanında güneş bulunurdu⁶⁶.

Abakan Türklerine göre dünyanın ortasında göklere kadar yükselen bir *demir dağ* ve bunun üzerinde *yedi dallı bir kayın ağacı* bulunmaktaydı⁶⁷.

Yakut Şamanlarının her birinin bir ağacı vardı. Bu ağaca *Turuu* adı verilirdi. Şaman ölünce ağacı da yok edilirdi. Tanrı gökte ilk şamanı yarattığı zaman, onun evinin önüne diktiği ağaç, ilk şaman göğe çıktığında (uçavardığında) solmamıştır. Çünkü o gök şamanının “yıkılmayan, çökmeyen” gök ağacı “*Tuspet-Turuu*” idi⁶⁸.

⁶³ Tanrının bir kuş şeklinde vücut bulduğu ima edilmektedir.

⁶⁴ V.İ. Verbitski, *Altayskie İnorodtsi*, Moskva 1903, s.102-103'ten S. Sakaoğlu- A. Yılmaz, **İslamiyet Öncesi Türk Destanları**, 3. bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, , 2006, s.174-175.

⁶⁵ Hayat ağacı veya kutsal ağaç olarak tanımlayabileceğimiz ağaçlar Türk kültüründe çok önemli yer tutmaktadırlar. Oğuzların 24 boyunun birer kutsal ağacı vardır. Çam, kayın, sedir v.b. gibi.

⁶⁶ B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, Ankara, TTK Yay., 5. bs., 2010, s.90-91.

⁶⁷ Ögel, **a.g.e.**, s.91.

⁶⁸ Ögel, **a.g.e.**, s.93.

Yakut Türklerine ait *Er-Sogotoh Destanı*'na göre; ilk insan nereden geldiğini, nasıl doğduğunu düşünmüş onu Büyük Ana Kübey Hatun'un (doğuma yardım eden kutsal ruh, Altay Türklerinde Umay) içinde bulunduğu ağacın doğurduğuna inanmıştır çünkü içinde bulunduğu ağacın içinden süt (hayat suyu) akmaktadır⁶⁹. Burada akla hemen *Altay Yaratılış Destanı*'nda Ülgen'e yaratma fikrini "yaptım oldu de" diyen Ak-ana (Ak- ene) gelmektedir⁷⁰.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Suda hayat motifi hem bir başlangıç hem de bir son olma özelliğini taşımaktadır. **Böke motifi** için yaptığımız köprü betimlemesini hatırlarsak suda hayat motifinin **Ortak Millî Hafızada** yer alan sırlı bilgilerin perdesini aralamamız daha kolay olacaktır. Bu motifi betimleyen birçok figür arasında öne çıkan en çarpıcı unsur bazı figürlerin DNA zincirine olan benzerlikleridir. Böylesine bir benzerliğin tesadüfi olması son derece zordur. 1950'li yıllarda geliştirilen teknolojinin⁷¹ yardımı ile insanlığın gözü önüne sunulan DNA zinciri günümüzden 2500-3000 yıl kadar önce Türk medeniyeti tarafından biliniyordu demek için elimizde hiç bir bilimsel ispat yoktur. Peki bu durumda hem destanlarda hem de kurganlardan çıkarılan arkeolojik buluntularda (resim 38'de ve resim 6'daki halıda kurbağa motifi) görülen motiflerdeki DNA'ya benzeyen bu görselleri nasıl açıklayabiliriz.

Tezimizin analiz yönteminde kullanılan İdrak Psikolojisi ilmi bu sır perdesinin aralanmasında yardımcı olabilir. Daha önce detayları anlatılan üstün bilinç durumuna varan bir insanın **ortak millî hafızaya** bir kapı açtığını ve kayıtlı olan bilgilere âdeta bir bilgisayarın internet üzerinden dünyadaki bütün bilgilere ulaşabilmesi gibi ulaşabildiğini önermiştik. Bu durumda hayatın sırlarına bir çeşit halusinatif bilinç boyutunda erişebilen şahıs belki de DNA zincirinin ne işe yaradığını insanı insan yapan ve soylu yapan genetik özelliklerin sırlarına vakıf olmuştur.

⁶⁹ Ögel, **a.g.e.**, s.96-97.

⁷⁰ Sakaoğlu- Yılmaz, **a.g.e.**, s.174.

⁷¹ DNA'yı X Ray difraksiyonu ile ilk görüntüleyen Raymond Gosling'tir, www.wikipedia/raymongosling.com, çevirmci, 25.12.2013.

Ortak Millî Hafıza'ya erişme girişimlerinin Güney Amerika'da halen eski adetlerine göre yaşayan Kızılderili kabileler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Şamanın idaresinde yapılan şifa törenlerinde içinde doğada bulunan bazı narkotik bitkilerin kullanılması vasıtası ile bir çeşit trans hali (kendinden geçme durumu) başarılmaktadır. Bu trans halindeki şahısların bir şamanın yardımı ile gördüklerini yorumlamaları ve şamanın yol göstermesi ile çeşitli hastalıklara şifa bulunması mümkündür.

Elbette bizim önerdiğimiz üstün bilinç durumu bunun da üzerinde bir haldir. Üstün bilinç durumuna erişen insanın çevresindeki her şeyin hakikatini görme özelliği vardır. Bu halisünatif bir durum olmamakla beraber normalde gözün gördüğünün çok ötesinde bir görüşe sahip olma durumudur. Bu duruma çeşitli kültürlerde farklı isimler verilmiştir; meselâ Hint kültüründe yüksek bilinçlilik (high consciousness)⁷² yani **Nirvandeve** olarak adlandırılmaktadır⁷³. Yüksek bilinçlilik, Tibet, Budist kültüründe mandala adlı resimlere (çember, çark şeklindeki) yantara (tefekkür enstürmanı) yöntemi ile bakarak içteki merkeze odaklanıp dışarıdakini dışarıda bırakmak ve içeriği birleştirmek olarak tanımlanmaktadır⁷⁴.

Söz konusu figürlerde tespit ettiğimiz DNA benzerliğini bu şekilde açıklamak mümkün olabilir. Üstün bilince erişen şahıs edindiği yüksek bilgi boyutunu o devrin insanların anlayabileceği betimlemelerle halka aktarmıştır. **Kurbağa lavralarının** ne kadar çok sperme benzediği günümüz insanı için aşikâr ise su **kaplumbağasının kabuğundaki** örgünün DNA zincirini andırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kuzey Çin'den çıkarılan bir bronz parçada (Resim 38) kurbağa ve aşağısı spiral hareketle dönen iki uzantı ile tasvir edilmiş olarak görülmektedir. Ayrıca Resim 2'deki Noin Ula halısı üzerinde kaplumbağa motifleri de görülmektedir. Kanaatimizce bu iki resim **Türk hükümdarının soylu kandan geldiğini sembolize** etmektedir⁷⁵. Burada basit bir mantık kullanarak şu öneride bulunabiliriz; üstün

⁷² Jung, **The Arketypes and the Collective Unconscious**, s.282-283.

⁷³ Jung bir hastasının rüyasında iyi ve kötü kavramlarını gördüğünü ve karşıtlıktan hürriyete kavuşma ve çelişkileri çözüme durumunu Hıristiyanlıkla açıklayamamış ve doğudan Hint felsefesinden yararlanıp bu durumu Nirvandeve kavramı ile açıklamıştır, Jung, **a.g.e.**, s.36.

⁷⁴ Jung, **a.g.e.**, s.356.

⁷⁵ Türk hükümdarının en önemli özelliği kutlu soydan gelmesidir. Kutlu soydan gelmeyen hükümdar olamaz. Donuk, **Türk Hükümdarı**, s.11.

bilince ulaşan şahıs hayatın sırları ile alakâlı edindiği bildiği ve gördüğü bilinçaltı görüntüleri o devrin insanının anlayabileceği betimlemelerle anlatmaya çalışmıştır.

Bunun ötesinde tezimizi ilgilendiren daha önemli bir konu kurganlara çeşitli sanat eserleri vasıtası ile yerleştirilen bilgidir. Kurgan sahibinin özel bir soydan geldiğini ve bu soyun genetik yapısında saklı olan özellikler, o şahsın üstün bilinci başarabilen kabiliyete sahip bir zihin yapısına genetik olarak istidadı olduğunu bize anlatmaktadır.

Arke Tipler ve Ortak Bilinçaltı (Arke tipler ve kolektif unconsoius) teorisine göre **suda hayat motifleri**; öncelikle kağanın soylu bir kandan geldiğini ve genetik yapısının kutlu bir kağan olmaya uygun olduğunu göstermektedir. Motifin içine işlenmiş **böke** figürleri ise **kut**'u taşıyabilecek bir yaradılışı olduğunu göstermektedir. Bu başka bir deyişle kutlu bir kağanın oğlu yine kutlu bir kağan olarak dünyaya geldiğinin ifadesidir. Başlangıç ve son olma özelliği buradan kaynaklanmaktadır. Bu yine **kut**'un nesillerden nesillere çarkıfelek misali aktarılmasını ifade etmektedir.

Suda hayat motifinin destanlarda yer alan çok önemli parçası dağ, dağlardaki sular, ormanlar ve meyveler, İdrak Psikolojisinin yardımı ile şu şekilde açıklanabilir: Dağ betimlemesi Türk kültürünün sosyal hayatının, inanç dünyasının en önemli öğelerinden biridir. Bir anlam boyutuyla **yüce dağlar evrenin değişmez gerçeklerini, sabit kurallarını** sembolize eder. Yüksek dağların bir manası da ruhun yükselmesi, yani şahsın korkularını yenerek üstün bilince ulaşması ile evrenin büyük çarkının üzerinde döndüğü değişmez **gerçekleri** ile **sabit** kurallarına vakıf olmasıdır. Tıpkı Tanrı'nın dünyadaki değişmez ve sabit hükmünün töre olması gibi. Yine *Altay Yaradılış Destanı*'nda Tanrı Ülgen'in dünyayı yaratırken oturduğu dağın yüce ve yüksek olduğu, ay-kün dokunan altın dağ ifadesiyle verilmesi de bunun en güzel örneklerinden biridir.

KB'de törenin gerçeklik ve sabitliği şu şekilde ifade edilmektedir: “*O, bilge, bilgili, akıllı bir baş idi...Güneş ve ay gibi bütün dünyayı aydınlattı. Töre güneş gibidir, sabittir; bir şeyi eksilmeksizin daima bütünlüğünü muhafaza eder*”⁷⁶. Daha önce belirttiğimiz gibi **kut-alp** millî ruhun şahsında tezahür eden aynası olma

⁷⁶ Kafesoğlu, **Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri**, s.18.

vasfının töreye kayıtsız-şartsız uygun icraatı ile adalet dağıtması böylesine yüksek bir makamda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısı ile **kut-alp**'in mana otağı yüksek dağlarda Gök-Tengri'ye yakın yerlerde kuruludur⁷⁷.

Destanlarda anlatılan yüksek dağlarda bulunan sığın-otu, meyve ve çağlayan sular zor bir yolculuk sonucunda erişilen bu değişmez gerçeklerin kişiye sunduğu bilgeliği ifade eder. Bilgelik zorluklara katlanılarak elde edilir. Dağlara çıkmak ne kadar meşakkatli ve tehlikelerle dolu ise, bilgeliğe giden yolda aynı şekilde sabır, itina, sadakat, cesaret gerektirir ki bunlar zaten **kut-güç alış-veriş motiflerinde** farklı hayvanlarda betimlenen özelliklerdir.

Bu bilgiden hareketle Türk kağanlarının kurganlarında dikkati çeken birkaç unsurun da açıklanması faydalı olacaktır. Tezimiz için incelenen kurganların neredeyse tamamında ortak olan bir özellik kurganda gömülü olan şahsın tabutunun son derece büyük bir yekpare ağacın oyulması ile yapıldığıdır. Yapılan araştırmalar ve analiz çalışmalarının sonuçları ile yukarıda atıfta bulunduğumuz destanlarda tespit edilen deliller neticesinde bunun da bir tesadüf olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Burada verilen mesaj ölen şahsın hayatın sırlarına vakıf olarak öldüğü ve geldiği yer olan **hayat ağacının** gövdesine geri döndüğü dolayısıyla ölümsüzlüğe kavuştuğudur. Taş işçiliğinin son derece gelişmiş örneklerinin mevcut olduğu Türkistan coğrafyasında eğer istenilirse rahatlıkla taştan oyularak yapılan lahitlerin kütük lahitler yerine kullanılabileceğini biliyoruz. Buradaki seçimin bilinçli bir seçim olduğu düşüncemizi delillendiren bir unsurdur.

Jung'a göre kozmik ağacın kökleri, zıtların birleştiği yerden çıkar ve sonsuz var oluşu ile zıtların birleştiği yerdir⁷⁸. Hayatın aklen hiçbir zaman birleşmeyecek iki zıttı geçmiş ve gelecektir. **Kozmik Ağaç**, geçmiş ve geleceği birleştirerek ölümle doğumu, madde ile manayı birleştiren ölümsüzlüğün sembolüdür. Perdenin arkasındaki ışık (destan) bölümünde örnekler verdiğimiz *Altay mitolojisinde* ve diğer Türk boylarına ait mitolojilerde hem dünya hem gök ağaçlarının bulunmasının sebebi budur. Kökleri dağların (altın veya demir) altındaki su ile beslenen ve içinde **hayat**

⁷⁷ Esin'e göre Kutlu Dağ Efsanesinde kutlu dağda adaletli olan hükümdar oturmayı hak eder ve kutlu dağ bu hükümdarın makamı ve tüm ailesinin mezarlığı olurdu. Bu kutlu dağda yer ve gök ayinleri düzenlenirdi. Gök törenini sadece hükümdar yapar, yer ve su törenlerini hatun veya bir bey de yapabirdi, Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya**, s.28.

⁷⁸ Jung, **The Archetypes and the Collective Unconscious**, s.110.

suyunu⁷⁹ barındıran, yerden göğe yükselen çam, kayın ağaçları nezdinde **Hayat Ağacı** ile kökleri göğün başladığı yerde bulunan ve belki de ruhları göğe uçmuş ataların sembolü olan (ilk yaratılan gökteki ölümsüz şamanın gök ağacı *Tuspet-Turuu* gibi)⁸⁰ **Gök Ağacı (Tuba Ağacı)**⁸¹ geçmiş ve geleceği, madde ve manayı birleştirerek **ölümsüzlüğü** sembolize etmektedir. Peki **Kutsal Dağı**'nın ve **Hayat/Gök Ağacı**'nın geçmiş ve gelecekle ilgili haberlerini kim vermektedir? M. Seyidof'un Dünya (hayat) ağacında yaşayan gugu kuşu olarak adlandırdığı kutsal kuşlar, geçmiş ve gelecekte insanların talihleriyle ilgili haberler verebilmektedirler⁸². Yücel ve Sazak'a göre, aynı motif M.S.I. yüzyıla ait bir Hun Kagani kurganı olan Noin Ula'dan çıkartılan ipek örtü üstünde görsel şekilde tasvir edilmiştir. Bu örtüde kutsal dağın ortasından çıkıp hayat ağacının tepesinde karşılıklı bir çift kuş durmaktadır. Kuşlar aşağıya doğru eğilmiş sanki geçmiş ve gelecekte haber vermektedirler (Resim 43)⁸³.

Yukarıda aktardığımız *Altay Yaratılış Destanı*'nda anlatılan üç balık bugün kozmoloji ilminin eriştiği seviyede ispatlanmış olan dünyanın manyetik alanı ile ilgili bir anlam sembolize etmektedir. Şöyle ki: dünyanın yaratıldıktan sonra üzerine konulduğu (üç balık, ikisi iki kenarda biri ortada üzerinde) üç balıktan ortadaki balık kuzey-güney eksenini ve dünyanın doğudan batıya dönüşünü ifade etmektedir. Diğer iki balık dünyayı saran ve hayatın devamlılığı için vazgeçilmez olan manyetik kalkını⁸⁴ ifade etmektedir (Şekil 3). Dünya kendi ekseninde tıpkı bir topaç gibi dönmektedir. Fakat bu dönüş bir haciyatmazda olduğu gibi yalpalayan bir dördür (Şekil 4). Bu yalpalama mevsimlerin peşi sıra gelmesini sağlamaktadır. Aynı zamanda kuzey yarım kürede yaz yaşanırken güney yarım kürede kışın yaşanması da bu yalpalama hareketine bağlıdır. Modern kozmolojinin (astronomi ve güncel gözlemlere göre) bu dönüşle alakalı teklif ettiği iki teoriye (Presesyon ve Nütasyon)

⁷⁹ Hayat suyu Er- Sogotoh destanında insanlara ölümsüzlük sırrı veren bir sudur, yaşlılar içse can gelir, Er-Sogotoh'a da ölümsüzlük vermişti. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.105.

⁸⁰ Ögel, **a.g.e.**, s.93.

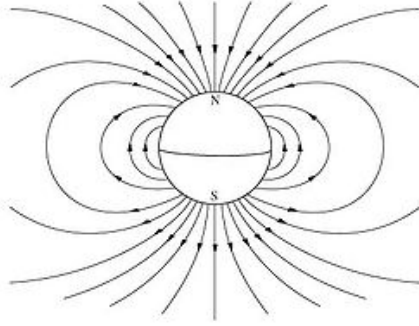
⁸¹ Gök ağacı şaman dönemi, Tuba ağacı İslâm dönemi, Kutsal ağaç ise Güney Sibiry Türk destanlarındaki adıdır, kökü gökte olan dalları aşağıya yere uzanan ağacı sembolize etmektedir, Ögel, **a.g.e.**, s.93, 112-113.

⁸² M. Seyidof, "Altın Muharib'in' Soy Etnik Talihi Hakkında", **Kardaş Edebiyatlar**, S.3, Erzurum 1982, s. 40-41.

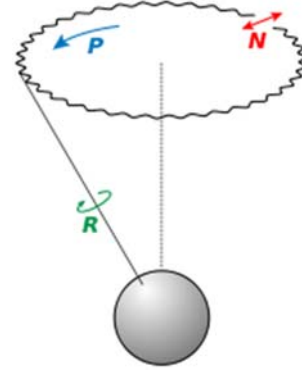
⁸³ Yücel- Sazak, **An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks**, s.103.

⁸⁴ G. Glatzmaier, **The Geodynamo**, University of California Santa Cruz. Retrieved 20 October 2013.

göre söz konusu yalpalama yaklaşık on bin senede bir devir eden aşırı bir yalpalama dönemine girmektedir. Bu yalpalama neticesinde dünyanın dönüş eksenini çok fazla yatışa geçtiği için kuzey-güney kutuplarında ani erimeler söz konusu olabilir⁸⁵. Bu ani erimelerde elbette ki katastrofik su baskınlarına sebep olacaktır. Efsanede anlatılan ortadaki balığın kuzey yönüne bakan başının aşağı eğmesi durumunda tufan (yayık) olması ve hatta başını çok eğerse bütün dünyayı su basacağı anlatılması bugün modern kozmoloji ilminin bize sunduğu bilgiler ışığında incelendiğinde hayret verici bir şekilde o devirde Türk milletinin bu kozmolojik yapıyı bildiğini gözler önüne sermektedir. Aynı zamanda bu olgu **Ortak Millî Hafıza** (kolektif unconscious memory) fikrimizi destekleyen bir bulgu olarak sunulabilir.

Şekil 3: Manyetik Alan

Şekil 4: Topaç Hareketi

KB'te hükümdar Kün-Togdı'nın Ay-Togdı'ya adalet vasfının anlattığı bölümde 801-803. beyitlerde, Türk milletinin bu kozmolojik yapıdan haberdar olduğu anlaşılmaktadır:

*“munu men me körgil könilik törü
törü kılkları bu baka tur körü
bu kürsi özele öz oldurduki
adaki üç ol kör ay köriğlüm tokı
kamug üç adaklıg emitmez bolur
üçegü turur tüz kamıtmaz bolur*

⁸⁵ Presesyon ve Nütasyon teorilerine göre Şekil 2'de dünyanın kendi etrafında (R), dairesel yörüngede (P) ve salımsal olarak (N) hareketleri ile bir topaç gibi dönüşü anlatılmaktadır, W., Lowrie, **Fundamentals of Geophysics**, 2nd ed., Cambridge, Cambridge Univ. Press., [u.a.] 2007 pp. 58–59; N. J. Kasdin- Paley Derek A., **Engineering Dynamics : a Comprehensive Introduction**, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2010, pp. 526–527.

*kalı üç adakta emitse biri
ikisi kamıtar uçar ol eri
İşte bak, ben de doğruluk ve kanunum;
Kanunun nitelikleri bunlardır, dikkat et.
Bak, üzerine oturduğum bu tahtın
Üç ayağı vardır, ey gönlümü doyuran.
Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey yana meyletmez;
Her üçü de düz durdukça taht sallanmaz.
Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa,
Diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan yuvarlanır”⁸⁶*

Bize göre, **KB**'te bu beyitler ve *Altay Yaratılış Destanı*'ndaki **üç balık motifi** üzerinde duran dünya sembolleri birbirleriyle birebir örtüşmektedir. Söz konusu tahtın dengesini sağlayan **üç ayak**, tıpkı dünyada hayatın var olması için zaruri olan manyetik kalkan ve kuzey-güney eksenindeki ahenkli dönüş gibi sabit kurallara bağlı yönetim sistemini yani töreyi betimlemektedir.

Y.H. Hacib'in de söylediği töre yani nizam, kanun ve doğruluk sembolü olan hükümdar **üç ayaklı bir tahtta** oturmaktadır. Aynı *Yaratılış Destanı*'nda dünyanın yaratıldıktan sonra **üç balık** üzerine oturtulduğu gibi. Her üç ayak düz durdukça taht sallanmaz, tıpkı her üç balığın özellikle ortadaki (yani Pazırık kurganındaki kağanın sağ bacağındaki balık gibi) balığın başının daima kuzeyi gösterip **sabit ve doğru** durması gibi. Eğer taht ayaklarından biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üstünde oturan (hükümdar) yuvarlanır; aynen dünyanın üstünde durduğu üç balıktan kuzeyi gösteren ortadaki balığın başını aşağı eğerse kuzeyden tufan olması, başını aşağıya çok eğerse bütün dünyayı su basacağı gibi. Bu üç ayağın ve üç balığın düz, sabit ve doğru durması bize göre ülkeyi yöneten hükümdarın sabit ve doğru töreyi **adaletli** bir şekilde uygulaması ile olmaktadır. İşte bu sebeple Hunlar (Türkler) gittikleri her yere **üç ayaklı kazanlarını**⁸⁷, Tanrı'nın kutunu taşıyan Türk hükümdarının adaletle hükmedeceğinin teminatı ve sembolü olarak götürmüşlerdir.

⁸⁶ **KB**, s.218-219.

⁸⁷ Tüm dünya literatüründe “Hun Kazanları” olarak geçen üç ayaklı kazanlar; bronz, seramik arkeolojik buluntular ile törenlerin konu olduğu kaya resimlerinde kabartma ve resim olarak görülmektedirler. Kuzey Çin'den Tuna Nehrine kadar Türklerin yaşadığı her yerde görülen bu kazanlar âdeta bir Türk mührüdür. Erdly'in tespitlerine göre dini ayinde yere ve göğe sunulmuş

3.2.3. Kut-güç Alış-veriş Motifi

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 8) Pazırık Kurganı I (M.Ö.V-IV.y.y.) 'den çıkarılmıştır. Deri aplik olarak sergilenmekte olan bu buluntu üzerinde bir kurdun bir geyiğe **kut-güç alış-veriş sahnesi** tasvir edilmektedir.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 9) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Pamuklu ve yünden halı bordüründe applike pamuklu kumaş ile bir boğa ve böke/kurt arasındaki **geçireyazdı sahnesi** tasvir edilmektedir.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 10) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazo üzerinde kanatlı, kartal başlı, kaplan ayaklı balık derili zoomorfik kut-alp motifinin bir geyiğe **kut-güç alış-veriş sahnesi** tasvir edilmektedir.

Kut-güç alış-verişi motifi'nin diğer resimleri için bkz. Resim50-58.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

Tezimizin anahtar kavramlarından ilki olan **kut-güç alış-verişi motifi**, anahtar kavramlar bölümünde açıklanmıştır. Sanat tarihçilerinin “hayvan mücadele sahnesi” şeklinde tanımladığı, bizim ise **kut-güç alış-veriş sahnesi/ motifi** olarak adlandırdığımız bu tasvirler Türk sanatının en ayırt edici ve önemli betimlemeleridirler.

mukaddes bir kap olan bu kazanlar, bizim kanaatimizce Türk hükümdarının adaletini temsil etmektedir, M. Erdly, **Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları**, s.265-316.

Rus arkeolog ve sanat tarihçileri çoğu meslektaşları gibi “hayvan mücadele sahnelerini” sadece görseli ve materyali tanımlayarak anlatmışlardır. Rudenko ve M. I. Artamonov bu sahneleri; “*masif dökme plaka üzerinde ajur görüntüsü olan iki hayvanın birbirine saldırısı ve daha nadir görülen tek hayvan sahneleri ya da Kemer tokalarında bulunan hayvan motiflerini; kürkü olan hayvanları dalgalı ve zigzag motiflerle, tüyleri olan hayvanları balık pullarındaki gibi yarım daire şeklinde üst üste olarak*” yorumlamışlardır. Hatta Rudenko bu sahneleri tasvir ederken bunları Yunan buluntuları ile karıştırarak plakaları omuz kıyafetlerinin bağları olarak görmüştür. Artamonov, “hayvan mücadele sahnelerinin” pek çok örneğini Rusya sınırlarında yapılmış kazı buluntularından vererek; zoomorfik figürleri: efsanevi yaratık veya canavar; kartalı ise griffon şeklinde tanımlamıştır⁸⁸.

Yücel ve Sazak’a göre av ve savaş Türkler’de eş tutularak bu sanatların Hayvan Mücadele Sahneleri⁸⁹ olarak işlenmiştir. Eski Türkler’de hayvanlarla iç içe yaşanan hem yerleşik, hem de atlı-göçebe bozkır hayatı, dinin de etkisiyle tam bir ilâhî yaşam şekline dönüşmüştür. Türklerde kutsal sayılan ve bir tören şeklinde gerçekleştirilen av kültü de bu ilâhî yaşamın en önemli törenlerindedir⁹⁰. Dini tören vasfında düzenlenen avda, kutsal kabul edilen boğa gibi tek toynaklı hayvanlar kanı dökülmeden teke tek boğuşarak avlanırdı⁹¹. Türkler ihtiyaçlarından fazlasını avlamamışlar avladıkları hayvanlara saygı göstermişler ve hayatta kalmak için

⁸⁸ М.И. Артамонов, **Сокровища саков**, Москва, Аму-Дарьинский клад Алтайские курганы Минусинские бронзы Сибирское золото, 1973, s.80,152,154.

⁸⁹ Sanat eserlerinde “Hayvan Üslûbu” olarak adlandırılan üslûbun en önemli ikonografisi bu sahnelerde görülmektedir. Bu sahneler doğuda Türkler ve yakın komşuları, Karadeniz’in kuzeyinde de İskitler’le yayılmıştır, Rostovtzeff, **The Animal Style In South Russia And China**, s.63-65. Hayvanla mücadele ve düşmanla mücadele sahneleri Oğuz Kağan, Dede Korkut gibi kadim Türk destanlarında önemli yer tutmaktadır. Bu mücadeleler sonucunda başarı gösterenler Alplık göstermiş olur ve esas adını bu mücadeledeki başarısından sonra alır, A. Duymaz, “Dede Korkut Kitab’ında Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri”, **Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 19-21 Ekim 1999, s.109-122.

⁹⁰ Türkler senede bir defa dini sürgün avı olarak sığır töreni düzenlerlerdi. Bu törene tüm hanlar katılır ve savaşa gider gibi hazırlanırlardı. İlk oku Hanlar hanı atar ve tüm hanlar onu tâkip ederlerdi. Bu törenler İslâmî kabul ettikten sonra da millî gelenek olarak devam etmiştir. Nihad S. Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, İstanbul, MEB, 1971, s. 44.

⁹¹ Millî bir gelenek olan dini av, Türklerde alplik kazanma ve ad alma için de düzenlenir, hayvanla teke tek boğuşarak yapılan mücadele sonucunda öldürülen hayvanın adı ongun olarak öldüren alpe verilirdi, bkz. **Dede Korkut Kitabı**, çev. Muharrem Ergin, Ankara, TDK Yay., 2009, s.4-5.

avladıkları hayvanların ⁹² etinden yemişlerdir. Türklerdeki av kültü savaş mücadelesine ayna olmuştur. Resim 8 ve Resim 9'daki gibi hayvan mücadele sahnelerinde; Türklerin birlikte yaşadıkları ve kendilerine hayvan-ata, ongun olarak seçtikleri kurt ve kaplanın, tek toynaklı boğa ve geyiği avından uzaklaşmış gibi görünüp aniden dönerek hızla avladığı sahne resmedilmektedir. Av kültüründen bahsettiğimiz alplik ve ad almayı temsil eden hayvan mücadele sahnesi geyiği/boğayı avlayan kurt/kaplan motifi ile sembolize edilmiştir. Hayvan mücadele sahnesinde avlanan/yenilen düşmanı, avlayan/düşmanını yenen alpi temsil etmektedir⁹³.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Türk motif ve sembollerinin sanata ve hayata yansımalarını incelerken mana kilitlerini çözecek anahtar kavramlardan biri olarak tanımladığımız **kut-güç alış-veriş motifi** insan ruhunun anlaşılma arzularını, gizemlerini, çözmemize yardım eden Türk kimliğini meydana getiren üç ana kaideden biridir. **Kut-güç alış-verişini** Türk mana hayatının etrafında döndüğü merkez eksen olarak kabul edebiliriz. Suda hayat motifinde anlatılan üç balık benzetmesindeki gibi **kut-güç alış-veriş motifi** her zaman kuzeyi gösteren ortadaki balığın başını eğmesi durumunda nasıl ki felaketler oluşabiliyorsa bu anahtar kavramın da manasında olabilecek şaşmalar milli ruhun tufana uğramasına sebep olabilir.

İlk bakışta av ve savaş sahnesi gibi gözükse de bu motif, Jung'un *arke tipler teorisinde* derinlemesine anlatıldığı gibi "bireylere ait olmayan kolektif ve evrensel şekilde tezahür eden arke tiplerin kaynaklandığı"⁹⁴ **Ortak Millî Hafıza** olarak tanımladığımız kadim arşivden zamanı kat ederek bize gönderilen mesajlardır. Türk milletini gönül dünyasında genetik olarak kodlanan ve yaratılıştan beri mevcut olan bu mesajlar ancak şifre anahtarları ile çözümlenebilir. Yani Türk kimliğinin ana unsurlarını oluşturan **asalet, akılla hükmetme, teslimiyet, sadakat ve adalet**

⁹² Yaşadıkları coğrafyaya göre avladıkları hayvanlar değişmektedir. Sibiryaya ve kuzey bölgelerinde geyik, Moğolistan, Kazakistan ve güney, güney-doğu bölgelerde koyun, keçi gibi toynaklı hayvanlardır.

⁹³ Yücel- Sazak, **An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks**, s.99-102.

⁹⁴ Jung, **Arche Types**, s.43.

kavramları tam manası ile hayata yansıtmıyorsa **kut-güç alış-verişi motifinin** bireyler ve toplum tarafından çözümlenerek anlaşılması mümkün değildir. Çünkü bu motif yukarıda saydığımız şerefli hayat köprüsünü oluşturan karakter özelliklerini birbirine bağlayan taşıyıcı unsurdur.

Kut-güç alış-verişi motifini en kısa şekli ile tekrar tarif etmek gerekirse; şiddetli sezgiler (intuition) yolu ile bilinç ve bilinçaltı arasındaki alışverişi ifade etmektedir. Kişi bu şiddetli sezgileri elde edebilmek için her türlü zorluk meşakate katlanır, engelleri aşmak için içgüdülerinden vazgeçip yüksek ahlâkla davranışlarını şekillendirir. Bu öylesine kadim bir olgudur ki İslâm öncesi Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra hiç değişmeden aynı manayı Ahmet Yesevî Hazretlerinin dergâhında çile adı altında yaşamaya devam etmişlerdir⁹⁵.

3.2.4.Kurt/Kaplan Motifi (Börü/Tonga)

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim11) Pazırık Kurganı V (M.Ö.IV-III.y.y.)’den çıkarılmıştır. Kağanın vücudundaki dövmelerden biri olan bu kaplan çizimi kağanın sol omuzunun üzerinde bulunmaktadır.

⁹⁵ İslâm öncesi Oğuz Kağan alp tipi, İslâm sonrasında Dede Korkut Hikayelerindeki yiğit tipleri ve Yunus Emre Hazretleri gibi Alp Eren karakterlerinin karşılaştırmalı analizleri için bkz. Mehmet Kaplan, “Türk Destanında Alp Tipi”, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, 8. bs, İstanbul, Dergâh Yay., 2006, s.13-21; Kaplan, “İki Destan İki İnsan Tipi”, **Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, 8. bs, İstanbul, Dergâh Yay., 2006, s.22-38.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 12) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Yün halı üzerinde dikdörtgen şeritler halinde kaplan postu çizgileri desen olarak dokunmuştur. Bu **kaplan motifi**'nin desen olarak tasvir edilmiş halidir.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 13) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazunun ağız kısmında **suda hayat motifleri**'nin içinde yavru bir kaplan olarak tasvir edilen bir **böke/kaplan motifi**'dir.

Kaplan Motifi ile ilgili diğer resimler için bkz. resim70-77.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

1. Kurt ve Arslan (kaplan) motiflerinin bir arada anlatıldığı *Börü (A-shih-na) Boyu Türeyiş ve Ergenekon Destanları*⁹⁶: Her şeyin sahibi olan Tanrı mavi gökleri ve yağız-yeri yarattı...yarattıklarının en üstünü olarak da insanı vücuda getirdi. Onları çeşitli ırklara böldü...Bunlardan birisi o zamana kadar yaratılmış hiçbir kavimde olmayan meziyetlere ve kabiliyetlere sahipti. Dünyanın en savaşçı, en zeki, en dürüst, en güzel ahlâklı milletiydi. Bu ırk zayıfların ve halkların koruyucusuydu....Bu ırkın başında cesur, yiğit ve akıllı bir kişi vardı...Bu kişinin adı *Türk*'tü...Yıllar sonra Türk'ün evlatları dünyaya hakim oldular. Akılları ve kudretleri ile evreni yönetip, düzeni sağladılar. Fakat düşman milletler⁹⁷, başka Türk boylarını da (Tokuz Oğuz, Kırgız gibi) alarak harekete geçip Türk'ün torunlarını bozguna uğrattılar. Bu korkunç baskından sadece on yaşında bir çocuk kaldı. Düşman askerleri bu çocuğun kol ve bacaklarını kesip bir bataklığı attılar.

⁹⁶ Gök-Türklerin Bozkurt Destanı ve Ergenekon olarak da bilinen bu destanların iki farklı rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerin ikisi de Çin kaynaklarında kayıtlıdır. A. Taşağıl Gök-Türkler I adlı eserinde iki rivayeti de sunmuştur, Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I**, 2cilt, 2.bs, Ankara, TTK Yay., 2003, s.10-11. S. Gömeç ise bu iki destanı kendi yorumuyla Çin kaynaklarında bu efsanenin kayıtlı olduğu bölümde olmayan A-shih-te boyunu da destana dahil ederek yeniden yorumlamıştır, Saddettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, Akçağ Yay., 2006, s.272-274. Burada her iki kaynağın ortak bölümleri birleştirilerek, farklılıkları ise dipnotlarda belirtilerek verilmiştir.

⁹⁷ Taşağıl bu devletin komşu devlet Çince "Lin-kuo" olarak kayıtlı olduğunu belirtmektedir, Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.10.

Tanrı bu ırkın yok olmasına izin vermedi ve bu çocuğun yanına bir dişi kurt gönderdi. Bu dişi börü (kurt) çocuğu önce dağda bir mağarada⁹⁸ daha sonra düşmanlardan saklanmak için kaçtıkları etrafı dağlarla çevrili cennet gibi bir ovada büyüttü⁹⁹. Dişi börü bu Türk soyundan on erkek çocuk doğurdu. Bu çocuklardan biri kendisine Börü (Aşina/A-shih-na) soy adını alarak, çadırının önüne kurt başlı sancak astı.....Börü tüm kardeşlerin başı oldu... On kardeşten ikincisi Arslanı (Aşite/A-shih-te) ki bu aile Börüler'in yanında onlara yardımcı oluyordu. Onlar birbirleri ile dünürdüler¹⁰⁰.

Yıllar sonra bu ovaya sığmayıp dağları aşmanın bir yolunu aradılar. İçlerinden bir akıllı demirci, dağın bir yerinden demir madenini bulup eritti. **Demir dağı** eritip Ergenekon'dan çıktılar. Bu günü Türkler hiç unutmadı ve bayram olarak kutladılar. Ergenekon'a "Ata Sini" yani "Atalar mezarlığı" deyip buraya senede bir defa yeni yıl başlangıcında gelip kurultay düzenleyip kağanlık seçimlerini yaptılar¹⁰¹.

2. Hun Kağanının kızlarının Bozkurt ile evlenmesinin anlatıldığı *Türeyiş Destanı*: Büyük Hun Hakanın iki kızı vardı. İkisi de çok güzeldi. Öyle güzellerdi ki ancak ilahlarla evlenebilirlerdi. Bu sebeple hakan onları insanlardan uzak yüksek bir kuleye kapattı ve inandığı tanrısına kızları ile evlenmesi için yakardı. Bir gün hakanın inandığı Tanrısı Bozkurt şekline girip kızlarıyla evlendi. Bu evlilikten bir çocuk doğdu, bunlara Dokuz Oğuz-On Uygur denildi. Çocukların hepsinin sesi Bozkurt sesine benzer, Bozkurt ruhu taşırıldı. Bu ruhla çoğaldılar¹⁰².

3. *Oğuz Kağan Destanı* içinde yer alan Bozkurt motifleri: Oğuz Kağan doğdu, büyüdü bir yiğit oldu. Işık hatunla evlendi, üç çocuğu oldu. Ağaç hatunla

⁹⁸ Taşağıl bu dağın Turfan (Kao-ch'ang) ülkesinin kuzey batısında olduğunu belirtmektedir, Taşağıl, **a.g.e.**, s.11.

⁹⁹ Taşağıl, Çin kaynaklarında Börü adında tegin ve küçük kağanlar ile A-shih-na adında prensler olduğunu belirtmektedir, Taşağıl, **a.g.e.**, s.10; Gömeç ise efsanedeki dişi börü figürünün Türk ırkını besleyip-büyüten, koruyan bir kahraman Türk anası ya da Gök-Türk yazıtlarında da geçen Umay'ın bizzat kendisini sembolize ettiğini düşünmektedir, Gömeç, **a.g.e.**, s.273, 555 dpt. Bizim kanaatimize göre Gömeç'in önerdiği efsanevi bir börü hatunun Taşağıl'ın belirttiği gibi gelecek nesillere adını A-shih-na yani Asena olarak miras bıraktığıdır. Asena adı bugün halen Türklerde kız çocuklarına isim olarak verilmektedir.

¹⁰⁰ Taşağıl, A-shih-te adından sadece bir defa bahsetmektedir. 621 yılında Çin İmparatoruna Gök-Türk Kağanı tarafından gönderilen Türk heyetinde yer alan A-shih-te, Çinlilerle iyi bir görüşme yaparak altın ve ipeklerle ülkesine dönmüştür, Taşağıl, **a.g.e.**, s.127.

¹⁰¹ Taşağıl, A-shih-na boyunun çoğalıp mağaradan çıkarak Altay Dağlarının eteklerinde Juan Juanlar'a demirci ustası olarak vassal olduklarını belirtmektedir, Taşağıl, **a.g.e.**, s.11; Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, s.272-274.

¹⁰² Sepetçioğlu, **Türk Destanları**, s.126.

evlendi üç çocuğu oldu. Oğuz Kağan bir toy düzenledi. Beylere ve halka buyruk verdi

*Ben sizlere oldum kağan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan,
Bozkurt olsun (bize) uran,
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan¹⁰³*

Oğuz Kağan cihan hakimiyetini gerçekleştirmek için çıktığı yolda ilerlerken: *Buz Dağının eteğinde çadırını kurdu ve uyudu. Tan ağarınca Oğuz Kağanın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü ve gök yelesi büyük bir erkek kurt çıktı. Bu kurt Oğuz Kağana hitap etti ve : Ey Oğuz, sen Urum üzerine yürümek istiyorsun; ey Oğuz, ben senin önünde yürümek istiyorum dedi....Gördü ki askerlerin önünde gök tüylü ve gök yelesi büyük bir erkek kurt yürümektedir ve kurdun ardı sıra ordu gelmektedir. Gök tüylü ve gök yelesi bu büyük erkek kurt bir kaç gün sonra durdu. Oğuz kağan ve askerleri de durdu....Oğuz Kağan vuruştu....Urum Kağanın hanlığını ve halkını aldı.....Yine ilerlediler. Ondan sonra Oğuz Kağan yine gök tüylü ve gök yelesi erkek kurdu gördü, O kurt Oğuz kağana: şimdi Oğuz, sen asker ile buradan yürüyerek, halkı ve beyleri götür; ben önden sana yol gösteririm dedi. Tan ağarınca, Oğuz Kağan gördü ki, erkek kurt askerlerin önünde yürümektedir; sevindi ve ilerledi.....Yine bir gün gök tüylü ve gök yelesi erkek kurt durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdu¹⁰⁴.*

Oğuz Kağan cihan hakimiyeti yolculuğunu tamamladıktan sonra ona yol gösteren gök tüylü ve gök yelesi kurt yerine bu defa ak sakallı, kır saçlı bir ihtiyar vardı: *Yine söylemeden kalmasın ve belli olsun ki, Oğuz Kağanın yanında ak sakallı, kır saçlı, uzun tecrübeli bir ihtiyar vardı. O anlayışlı ve asil bir adamdı. Oğuz Kağanın nazırı idi¹⁰⁵.*

¹⁰³ Willy Bang- G. Reşit Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, MEB, 1970, s.5.

¹⁰⁴ Bang- Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, s.6-7, 9.

¹⁰⁵ **A.g.e.**, s.12.

4. Börü/Kurt (A-shih-na) boyu ile birlikte anılan diğer önemli Türk boyu Tonga/Kaplan/Arslan (A-shih-te) boyunun kağanı Alp Er Tonga'nın anlatıldığı *Alp Er Tonga Destanı*:

Alp Er Tonga öldü mü?

Kötü dünya kaldı mı?

Felek öcünü aldı mı?

Şimdi yürek yırtılır.

.....

Erler kurt gibi hıçkırdı

Yaka bağır yırtıp durdu...¹⁰⁶

S. Gömeç'e göre, Börü Tonga (Mo-tun) zamanında üç büyük Türk boyu vardı. Bunlar; Kun (Kun-yeh), Börü (A-shih-na), Arslan (A-shih-te). Bunların haricinde de ünlü Türk aileleri vardı, fakat hepsinin ulu soyu Türk (Chü-ch'ü) idi. Çünkü Oğuz-name'ye göre tarihin derinlerinde bir Türk ata bulunmaktaydı¹⁰⁷.

Dünyada ilk düzenli orduyu kuran, atı ehlileştirip bir silah gibi kullanabilen ve devlet olgusunu icat eden Türkler, bunları başarabilmek için teşkilât, teşrifat manzumesine sahip bir zihin yapısına sahip olmuşlardır. Bir teşkilâtın kurulması ve hedefine uygun çalışabilmesi için vazgeçilmez bir kaç unsur vardır. Bunlardan birincisi disiplin¹⁰⁸, ikincisi emir-komuta zinciri içindeki her bir halkanın görev tanımının açıkça anlaşılır bir şekilde yapılmış olması, üçüncüsü de liderin kifayetli, bilge ve adalete sadık kalmasıdır. Bunların hepsine Türkler kısaca töre demişlerdir. Töre toplum içerisinde emniyet ve barışı sağlamakla beraber toplumun bireylerden talebini ve bireylerin devletten beklentilerini düzenler dolayısıyla adaleti, huzuru, birlik ve beraberliği tesis eder.

Böylesine mükemmel işleyen teşkilâtlar için vazgeçilmez bir unsur olan doğru ve temiz iletişim eski Türkler tarafından icat edilen yöntemler vasıtası ile kurulmakta idi. İletişim bir teşkilâtın işleyişi içerisinde o teşkilâtı oluşturan parçaların mana birliğini sağlar. Önce hedeflerin belirlenmesi, sonra bu hedeflere

¹⁰⁶ Sepetçioğlu, **Türk Destanları**, s.108.

¹⁰⁷ Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara, Berikan Yay., 2012, s.77.

¹⁰⁸ Türklerde törenin ve teşkilâtın temellerinden biri olan disiplin ailede başlardı. Buna en güzel örnek hırsızlık suçunun cezasıdır. Türklerde hırsızlık büyük suçtur. Bu suçu işleyenin başı hemen kesilir ve babasının boynuna ölünceye kadar taşımak üzere asılırdı. Çünkü disiplin ailede başlamalı idi. Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, TDAV Yay., 2001, s.470.

ulaşmak için atılacak adımları teşkilâtın içerisindeki farklı birimlere iş görevi olarak dağıtmak sonra ortaya konulan çalışmaların doğruluğunu kontrol etmek yanlışlıkları düzeltip başarıları mükâfatlandırmak ancak doğru iletişim yöntemleri ile mümkün olabilir.

Türkler tarafından icat edilip kullanılan semboller teşkilât içerisinde mana birliğini bir bakışta sağlama özelliğine sahiptiler. Emir-komuta zincirinin her hangi bir halkası tezimizin konusu olan tüm motif ve sembollerin İdrak Antropolojisinden faydalandığımız ortak simgeler (collective representations) kavramına göre tüm semboller kendi rütbesi çerçevesinde anlayıp görevi açısından içini doğru manalarla doldurup fiiliyata dönüştürme becerisini göstermelidir. Özellikle savaş sahasında bir ordunun düşman karşısında doğru taktikleri doğru şekilde uygulaması tuğlar, davullar (nevbet), bayraklar aracılığı ile kurulan iletişimi doğru yorumlayıp doğru manevraları yapmaları temeldeki mana birliği ile sağlanır.

İşte bu semboller manzumesi içerisinde **kurt/börü** ve **arslan/kaplan/tonga motifleri** çok önemli bir yer teşkil etmektedir. Taşıdıkları anlamlar birbirlerine çok yakın olması sebebiyle tezimiz içerisinde tek bir başlık “Kurt/Kaplan Motifi” altında incelenmiştir.

Türkler kurt veya arslan (kaplan) soyundan geldiklerine ve cihan hakimiyetini tesislerinde kendilerine kurdun yol gösterdiğine inanmışlardır¹⁰⁹. Gömeç’e göre ise Türkler, iki önemli büyük boy olarak karşımıza çıkmaktadırlar; sembolü kurt olan Börüler (Çincesi: A-shish-na, Türkçesi: Aşina) ve sembolü kaplan olan Tongalar/Bars (Çincesi: A-shih-te, Türkçesi: Aşite)¹¹⁰. Bu iki boy kahramanlık, askeri beceri, disiplin açısından birbirlerine çok benzemekle beraber kendilerine seçtikleri ongunların farklılığı, aralarında bazı değişiklikler olduğu önerisini akla getirmektedir. Türk ordusunun düşmana üstünlük kurduğu iki temel özellik taktik üstünlük ve güç üstünlüğü kurt ve kaplan ongunları ile tanımlanabilir.

Togan, Türklerin komşuları tarafından da kurttan veya vahşi hayvandan türediklerini olarak tanımlanmış olduğunu Arap ve Süryani kaynaklarına dayanarak yazmaktadır¹¹¹. **DLT**’te de **tonga**, bars yani kaplan fili bile öldürebilen çok güçlü bir

¹⁰⁹ Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.107.

¹¹⁰ Gömeç, “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, **Turkish Studies**, Vol. 7/1, Winter 2007, s.12.

¹¹¹ Togan, **a.g.e.**, s.107.

hayvandır. Bu ad Türklerde yaşamaktadır. Tonga Tegin Türklerin büyük Hakanı Afrasiyap'ın asıl adı Tonga Alper'dir. Babür gibi kuvvetli, yiğit demektir¹¹². *Atabetü'l- Hakayık*'a göre **tonga**, kahraman demektir¹¹³. J. Hamilton'a göre Türkler kaplan kadar güçlü kahramanlara her zaman bu ismi vermişlerdir. Babür'ün de adı buradan gelmektedir¹¹⁴. Manas Destanı'nın kahramanı Manas "Arslan doğan Manas" olarak tanımlanmaktadır¹¹⁵. Manas'la aynı soydan gelen Kırgızlar için Moğol Sultan'ı Halil 1504 yılında bile halen bölgenin "vahşi arslanları" tabirini kullanmıştır¹¹⁶. Hatta Budizmi kabul etmiş olan Gök-Türk Kağanı Taspar Kağan'a bile "Arslan gibi Budist" unvanı verilmiştir¹¹⁷.

Türk sanatında kurt ve kaplan motifleri Altay-Sayan bölgesi, Batı Türkistan ve kuzey Çin coğrafyasında görülmektedir. Özellikle yukarıdaki Perde bölümünde incelediğimiz üç kazı bölgesinde de kaplan motifinin hayvan mücadele sahnelerinde ve kağan tamgası (resim1, resim 2) olarak kullanıldığı ve böylece kaplanın, kurganın sahibi olan kağanın boyun ongununu sembolize ettiği anlaşılmaktadır.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Türkistan coğrafyası yaşam şartları açısından zaman zaman son derece sert bir bölgedir. Bu coğrafyada hayatta kalabilmek bazı özel becerileri geliştirmekle mümkün olabilmiştir. Yukarıda anlattığımız gibi bunlardan en önemlisi teşkilatlı bir sisteme sahip olmaktır ve yine teşkilâtın işlemesi açısından iletişim de son derece önemlidir. İletişim bir kodlama ve çözümlene işlemidir. Mana önce kodlanır, kod vasıtasıyla gönderilir, onu algılayan tarafından kod çözümlenir ve bu şekilde mana iletilmiş olur. İşte bu kodlama ve çözümlene sistemi Türklerde (Hunlar) kurt ve kaplan ile sembolize edilmektedir.

¹¹² DLT, C. III, s.368.

¹¹³ Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, *Atabetü'l- Hakayık*, Çev. R. R. Arat, İstanbul, Ateş Basımevi, 1951, s.LXIV.

¹¹⁴ *Manuscripts Ouighurs du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang*, Traduc. J. Hamilton, Tome I, Peetera, Paris 1986, s.51.

¹¹⁵ W. Radloff, *Manas*, Yay. Haz. E.G. Naskali, Ankara, Türksöy Yay., 1995, s.97.

¹¹⁶ V.V. Barthold, *Kırgızlar*, Çev. U.D. Aşçı, Konya, Kömen Yay., 2002, s.65.

¹¹⁷ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür ve İslami Giriş*, s.127

Üstün bilinç boyutuna erişmiş bir alp bu kodlama ve çözümleme sistemine eksiksiz vakıf olmuş demektir. Bugün bile Türkçede sıkça kullanılan “işin kurdu olma” deyimini kişinin o işle alakalı tüm kodlama ve çözümleme şifresine sahip olduğunu anlatmaktadır. Destanlarda Bozkurt’un yol göstermesi, akıl vermesi **Ortak Millî Hafıza**’da kayıtlı olan manaların şifrelerini çözme ve hayatın içinde pratiğe taşıma kabiliyetini ifade etmektedir. Bu nedenle *Oğuz Kağan Destanı*’ndaki Oğuz Kağana yol gösteren Bozkurt, destanın sonunda ihtiyar adam şeklinde betimlenmektedir. Bu ihtiyar adamın *uzun tecrübeli* olarak tanımlanması **Ortak Millî Hafıza**’daki manaya erişebildiğini ve bu manayı çözümleyerek pratiğe çevirdiğini göstermektedir. Kısacası hayatın tüm zorluklar karşısında pratik çözümler üretme becerisi **kurt motifi** ile sembolize edilmektedir.

Kaplan da tıpkı kurtta olduğu gibi mananın kodlarını çözümleme sistemidir. Aralarında hiç bir fark yoktur, hatta birbirlerini tamamlarlar. Kurt akli pratik çözümleri, kaplan ise bu çözümlerin hükümlerini sembolize etmektedir. Akılsız hüküm olmayacağı gibi, hükmü olmayan aklın da hiç bir faydası yoktur. Dolayısı ile bu iki motif Türk devletlerinin yönetim kadrolarında farklı zamanlarda yer değiştirerek **alp** ve **vezirinin** birbirlerini tamamlayıcı meziyetleri taşıdıklarını göstermektedir¹¹⁸. Tıpkı Gök-Türk kağanı Bilge Kağan ve veziri Tonyukuk’ta zuhur ettiği gibi. **Kut-alp motifi**’nde ise **böke motifi**’nde tarif edilen akılla hükmetme tek kişiden tezahür etmiştir.

Resim 3’teki hayat ağacının dalları arasında baş aşağı asılı şekilde duran kaplan (tonga) yavrusunun tasviri ile ilgili *Irk Bitig*’te yer alan şu beyit örtüşmektedir:

“Esneyen leoparım! Kamışlar arasındadır başım. O kadar güçlü, o kadar erdemliyim! Öylece biliniz¹¹⁹.”

¹¹⁸ Bunun en güzel ispatı da Oğuz töresinde vezirin payıdır. Oğuz devlet hiyerarşisinde, herkes yer ve ülüştüğü payına göre yerini alırdı. Altın çadırda şeref yerinde hükümdar oturur, koyunun başını ve ucasını yerdı. Hükümdardan sonraki en önemli yeri koyunun göğsünü, döşünü veziri yerdı. Vezir hükümdarın altın çadırında, teğinlerden de önemli yerde, kapının iç eşliğinde otururdu, Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.630-631.

¹¹⁹ F. Yıldırım- E. Aydın- R. Alimov, **Yenisey- Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, s.365.

3.2.5. Geyik Motifi

Perde: İncelenen görsellerde tasvir edilen geyik figürleri iki tiptedir. Çok gösterişli boynuzlu (dokuz veya daha az) geyik, iki boynuzlu geyik nezdinde tüm tek toynaklı yaban ve av hayvanları.

İlk arkeolojik buluntu (Resim 14) Pazırık Kurganı III (M.Ö.IV-III.y.y.)'den çıkarılmıştır. Keçeden applike olarak işlenmiş **kutlu geyik motifi** (sıgun geyik) yedi (bazen dokuz) boynuzlu, gövdesinde leopar benekleri ve güneş simgesi yuvarlaklar ve kırmızı- beyaz **kut-güç alış-veriş motifi** aşamasını geçtiğini gösteren parçalar taşımaktadır. Keçe kumaş yapımı Türklerin koyun, keçi ve deve tüylerinden yüzyıllardır uyguladıkları gelenekselleşmiş bir zanaatlarıdır. Applike tekniği ile işleme Hunlara özgü bir sanattır. Farklı kumaşları altınla bile işlemişlerdir¹²⁰.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 15) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Altın plakaya kakma tekniği ile işlenmiş **dağ keçesi motifleri** bulunmaktadır. Maden işçiliği Türklerin demiri ilk işleyen millet olmasından dolayı en üstün oldukları sanat dalıdır¹²¹.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 16) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-VI.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazo üzerinde kakma tekniği ile işlenen **geyik motifi** bulunmaktadır¹²².

Geyik Motifi ile ilgili diğer resimler için bkz. resim 78-84.

¹²⁰ Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, İstanbul, M.E.B. Yay., 1971, s.6-7.

¹²¹ Detaylı bilgi için bkz. Ü. Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişimi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yay., 1978.

¹²² G.Laszlo-Istvan Racz **Treasure of Nagyszentmiklos**, s. 21.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan): Destanlarda **kutlu geyik motifi**; yol gösteren **kutlu geyik** (sıgun (dişi) geyik), güneşin kızı **kutlu geyik** (sıgun geyik), ölümsüzlük otunu yiyen **kutlu geyik** (sıgun geyik) şekillerinde görülmektedir:

1. *Avrupa Hunlarının* ve onların torunları sayılan *Utigur ve Kutrigur boylarının göç hikayesinde yol gösteren **kutlu geyik** (sıgun geyik)*: Hun avcıları ava çıkmışlar, önlerine aniden çıkan dişi geyiği tâkip ederek geçilmesi zor bir bataklık denizi olarak gördükleri Maetois bataklıklarını farkına varmadan geçmişler. Vardıkları yer cennet gibi bir İskit ülkesiymiş¹²³. Avrupa Hunlarının torunları olan Kutrigur ve Otrigur'un aynı şekilde daha çocukken yollarını kaybettiklerinde önlerine aniden geyik çıkmış ve onlara denizi geçmeleri için yol göstermiştir. Her iki kardeş çocuk hallerine rağmen dişi geyiğin şefkati ile denizi geçmişlerdir¹²⁴.
2. Türklerin atası kuzey Çin'de yaşayan *Chou kutlu dağ efsanesindeki ölümsüzlük otu yiyen **kutlu geyik** (sıgun geyik¹²⁵)* : Gök ile yer arasında, gök kapısı olan ve ölümsüzlük otu ve yemişlerinin bittiği kutlu dağlarda, semavi ruhlar, Taocu hakimler yaşamakta ve adil hükümdarlarda bu dağları ziyaret etmekteydiler. Bu dağlarda hükümdar soyunun mezarlığı, tapınağı, kurban yeri ve köşkü bulunuyordu. Kutlu dağda her bir kut ve hükümdarlık timsali olan, birbirine karışmış ve hepsi pullu, alacalı ve kanatlı kimi efsanevi, kimi gerçek hayvanlar yaşamaktaydı. Hayvanların başlıcaları gök ejderi, ejder at, ejder pars, yırtıcı kuş ve sıgun geyik cinsleri ve bunların efsanevi olan tek boynuzlu, geyik-ejder-at-gergedan karışımı bir mahlûktu. Bu efsanevi mahlûkun cinsi **kilen keyik**'ti. Kutlu sayılan bu hayvan ölümsüzlük otundan yemişti ve uğurluydu. O ancak faziletli hükümdar döneminde görünürdü. Kilen keyik faziletli hükümdar

¹²³ Ahmetbeyoğlu, "Avrupa Hunlarının 'Sihirli Geyik' Efsanesi", **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1995, s.66; Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.578.

¹²⁴ Ögel, **a.g.e.**, s.579.

¹²⁵ Geyik bazen g/k dönüşmesinden dolayı keyik olarak geçmektedir. Aslı keyiktir, **DLT**, C.V, s.309.

ve ölümsüzlük otu yiyip ölümsüzlüğe erenlerin sembolüydü. Kilen Keyikin saray memurları ise diğer **geyiklerdi**¹²⁶.

3. Hun Kağan'ı *Mo-tun'un* (Böri-Tonga)¹²⁷ askerine *sadakatle bağlılığı* öğrettiği hikaye: Hun Kağanı Börü Tonga, babası Tümen'in ülkeyi kötü yönetmesi sebebiyle bu konuda kontrolü ele almak için hazırlık yapıyordu. Askerlerini kendi icat ettiği öten okları¹²⁸ ile gece-gündüz eğitiyordu. Börü Tonga askerlerinin **sadakatini** ölçmek için “bundan sonra ben okumu ne yöne atarsam, peşinden de siz o yana göndereceksiniz” dedi. İlk oku çok sevdiği atlarından birine nişan aldı. Bazı askerler Börü Tonga'nın atına nişan almaya korktular ve başlarını kaybettiler. İkinci hedef ise eşi idi. Börü Tonga'nın hatununa ok atmaya cesaret edemeyen askerlerin yine başları gitti. Böylece askerlerine kayıtsız, şartsız itaati etmeyi öğretiyordu. Çünkü savaş veya mücadelede yanlış-doğru muhakemesi yapmamak, emir karşısında tereddüt etmemek gerekirdi. Daha sonra Börü Tonga avda babası Tümen Kağanın atına ok attı ve tüm askerleri aynı anda oklarını attılar. Artık askerlerde tam güven teşekkül etmişti (sadakatlerini ispat etmişlerdi). Son avda Börü Tonga okunu babasına attı ve tüm askerler oklarını aynı yöne attılar¹²⁹.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh): Perdede iki farklı geyik; **kutlu geyik** ve **geyik** görülmektedir.

1. **Kutlu Geyik** (Dokuz boynuzlu ulu sığun geyik): Resim 1'de yedi boynuzlu olarak tasvir edilmiş olan geyik çok sayıdaki gösterişli boynuzları sebebi

¹²⁶ Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006, s.200-201.

¹²⁷ Tezimizin Hunların Tarih Sahnesindeki Yeri bölümünde Hun kağanından Mao-tun olarak bahsetmiştik. S. Gömeç ise Mo-Tun yerine Mo:Börü Tu: Tonga olabileceğini, Çin kaynaklarının Mo-Tun sonra Türk Hükümdarlarının başına Mo hecesini getirerek yazmış olmasına istinaden ileri sürmüştür, Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, s.53.

¹²⁸ Bu oklar tezimizin “Arkeolojik Kaynaklarda Hunlar” bölümünde anlattığımız özellikle Moğolistan ve Baykal Gölü Güney bölgelerinden çıkarılan buluntular arasındadır.

¹²⁹ Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, s.60-63.

ile diğler geyiklerden ayırt edilmektedir. **Irk Bitig**'de¹³⁰ bu geyik “*tokuz aralı sigun keyik*” şeklinde geçmektedir:

“(Ben) dokuz çalılıkda sigun geyikim nârin diz üstünde ayağa kalkarak böğürürüm. üstteki tanrı işitti. aşağıdaki insan bildi. o kadar güçlüyüm. Bunu biliniz iyidir bu”¹³¹

“Dokuz çatalı sigun (erkek) geyiğim! Büyük dizlerimin üzerine çıkıp böğürürüm. (Böğürtümü) yukarıda tanrı işitti, aşağıda insanoğlu anladı. O Kadar güçlüyüm. Öylece biliniz bu fal iyidir”¹³²

H. N. Orkun'un şerhinde dokuz çatalı geyik narin dizleri sebebiyle dişi geyik olarak algılanmaktadır. F. Yıldırım'ın şerhinde ise erkek geyik olarak belirtilmektedir.

Bu farkın, yani sığun geyiğin dişi mi erkek mi olduğunu anlayabilmek için *DLT*’te “sığun otu” kelimesinin anlamına bakılmalıdır:

“*sığun otu: Kökü insana benzeyen bir ot olup erkeklik kuvveti kalmıyanların kullandıkları bu ota sığun otu derler. Bu otun erkeği ve dişisi olur; erkeği erkeğe, dişisi kadına verilir*”¹³³.

Sığun otu hem eril hem dişildir. Sığun otunu hem dişi geyik yiyerek doğurganlık kazanır, hem erkek geyik yiyerek erkeklik vasfı kuvvet kazanır; tıpkı *Kutlu Dağ Efsanesi*'ndeki ölümsüzlük otunu yiyen hükümdarın fazilet kazanacağı gibi. Kısacası sığun sıfatı hem dişi hem erkek geyik için kullanılabilir; tıpkı Türk İlini yöneten Türk kağanı ve hatunun kutlu sıfatını taşıması gibi. Sığun otundaki sır, *Kutlu Dağ Efsanesi*'ndeki ölümsüzlük otundaki sır ile aynı olduğu düşünülürse bu otu yiyen kağan ve hatun Tanrı'dan kut alıp, güç, fazilet ve adaletle ülkeyi yönetecektir. Bu analizler sonucunda şunları söyleyebiliriz: **Kutlu geyik** gök unsurunu temsil etmektedir¹³⁴. Tanrı'dan kut almış olduğu için kutsaldır ve göğe

¹³⁰ XX. yüzyıl başında Dunhuang'da Aurel Stein tarafından bulunmuş, küçük bir kitap halinde olan Köktürk alfabesi ile yazılmış Türkçe yazma. Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları II**, s.71. Maniheizt bir ortamda yazılmasına rağmen bu eserin Maniheizt bir eser olmadığını belirtilmektedir. Peter Zieme, “The Manichaean Turkish Texts of the Stein Collection at the British Library”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, 06/2010; 20(03), s.256.

¹³¹ Orkun, a.g.e., s.89.

¹³² F. Yıldırım- E. Aydın- R. Alimov, **Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, s.376.

¹³³ **DLT**, C. I, s.409.

¹³⁴ Esin'e göre gök ve yer-sub unsuru olan geyik, burada gök unsuru özelliğindedir. Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş**, s.88.

aittir. Hem eril hem dişil, yani kutlu kağan ve kutlu hatunu temsil etmektedir. Geyiklerin en kutsalı ve kamilidir (Bu özelliği ile kutlu dağ efsanesindeki kilen keyiği temsil etmektedir). Bu makama gelebilmesi Tanrı'ya gösterdiği **sadakati** ve **vefası** ile olmuştur.

2. Geyik (ayakta duran veya diz çökmüş şekilde tasvir edilen geyik): Bu geyik yer unsurunu temsil etmektedir. Bu geyik Tanrı'dan kut alabilmek için bir kurban gibi Tanrı'ya teslim olmuştur. Bu sebeple diz çöker, avlanır ve kurban olarak Tanrı'ya sunulur. Eğer sabırlı davranır ve Tanrı'ya tam bir **teslimiyet içerisinde olup**, sadakat ve vefa gösterirse Kutlu Geyik (dokuz boynuzlu sıgun geyik) makamına erişebilir.

Bu şekilde tasvir edilen geyik, aslında tüm Tanrı'ya teslim olmuş ve kut almayı bekleyen tek toynaklı hayvanları yani yaban hayvanlarının hepsini içermektedir. Nitekim **D.L.T.**'te “keyik” maddesinde yaban av hayvanları, eti yenen hayvanlardan, av hayvanı ve av olarak tanımlanmaktadır¹³⁵. Bu hayvanlar dağ keçisi (sıgun/muygak¹³⁶), karaca (elik¹³⁷), koç, koyun, sarp dağ geyikleri (ıvık¹³⁸), ak geyiktir (sukak¹³⁹).

Geyiğin **teslimiyetini** yine **D.L.T.**'teki “sığındı” kelimesinin anlamında bulmaktayız:

*“sığındı: keyik turaka sığındı (geyik sığınağa sığındı)
men Tengriye sığınur men (ben Tanrı'ya sığınırım)”¹⁴⁰.*

Av hayvanı olan **geyik** henüz **kutlu geyik** makamına ulaşamamıştır. *Kutlu Dağ Efsanesi*'nde kutlu ve uğurlu kilen keyiğin saray memurları da geyiklerdir. Onlar kutlu olmamakla beraber sadık hizmetkârdırlar. **Geyiğin** ondan üstün olan **kutlu geyik** makamına ulaşabilmesi için onun gibi sadakate teslim olmuş ve sabır göstermesi gerekmiştir. Tıpkı Börü Tonga'nın askerlerinin Börü Tonga'ya sadakat ve tam bir itaatle bağlı olup sabırla tüm aşamaları geçip güven kazanmaları gibi. Bu noktada incelenen görseller arasında bengü taşlardaki ve bayrak tepelerinde alemlerde kullanılan dağ keçisi ve geyik motifli semboller akla gelmektedir. Peki

¹³⁵ **DLT**, C. IV, s.309.

¹³⁶ Kutadgu Bilig'te sıgun erkek, muygak dişilik belirtmek için kullanılmış her ikisi de hem dağ keçisi hem geyiklerin cinsiyetlerini belirlemektedir, **KB**, beyit 79, 5374.

¹³⁷ **KB**, Beyit 79.

¹³⁸ **KB**, Beyit 5374.

¹³⁹ **KB**, Beyit 5374.

¹⁴⁰ **DLT**, C.II, s.152.

sadece çok boynuzlu **kutsal geyik** kutlu ise alemlerdeki geyikler kutsal değil midir? E. Esin bu konuda, tek boynuzlu kutsal kilen keyik gibi dağ keçisi ve geyiklerin profilden bakıldığında tek boynuzlu olarak görüldüğünü, dolayısıyla da alemler ve bengü taşlardaki geyik ve dağ keçilerinin de birer **sıgun keyik** (kutlu geyik) olabileceğini ileri sürmektedir¹⁴¹.

Esin'in söylediğine **geyik motifinin** ileride kutlu olamama ihtimali sebebiyle sıgun keyik olabileceği anlamına katılmakla birlikte; asıl fikrimiz **geyik motifi**'nin askerlik, sadakat, itaat kavramlarını sembolize ettiğidir. Bayrak alemlerinde ve alplerin mezar taşlarında gördüğümüz **geyik motifi**, henüz **kutlu geyik** (dokuz boynuzlu) olamamış fakat Tanrı'dan kut alabilmek için Tanrı'nın emri olan Türk törelerini hayatı boyunca Tanrı'nın bir askeri olarak sadakat, itaat ve sabırla yerine getiren Türk Alp'inin askerlikteki sadakat ve sabrını sembolize etmektedir.

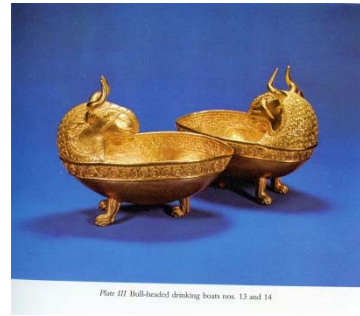
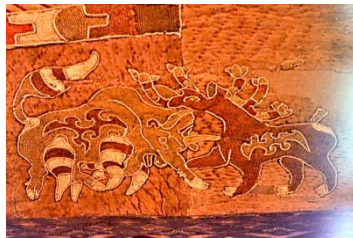
İdrak Psikolojisine göre **Geyik Motifi**'nin (yukarıda anlatılan **kutlu geyik** ve **geyik** motiflerinin ikisini de içermektedir) sembolize ettiği anlam:

Bilinç: Asalet, güç (eril) ve güzelliği (dişil) sembolize eder.

Bilinçaltı: Zorluklar karşında asaletle güçlü durmak, hal ve davranışlarda çirkinleşmeden ciddiyet uygulayabilmeyi sembolize eder.

Kolektif Bilinçaltı: Sadakat, vefa ve teslimiyeti sembolize eder.

3.2.6. Boğa/Deve Motifi

Plat. III Bull-headed drinking bowls nos. 13 and 14

¹⁴¹ Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.201.

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 17) Pazırık Kurganı II (M.Ö.V-IV.y.y.)’den çıkarılmıştır. Ağaçtan “eğri kesim tekniği”¹⁴² ile yapılmış oyma süs (ata-fgürü), Hun (Türk) sanatının ahşap üzerindeki en mükemmel uygulamalarındandır.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 18) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Yün üzerine aplike şekilde kumaş ile işlenmiş hayvan figürlerinin (boğa-böke/kaplan ve geyik-böke/kartal kut-güç alış-verişi sahneleri) yer aldığı halı¹⁴³, Hun (Türk) sanatının en önemli dallarından dokuma sanatına aittir¹⁴⁴.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 19) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın iki adet çerez kabı, geriye bakan boğa olarak tasvir edilmiştir. Yine maden sanatının en ileri işçilikli örneklerindedir.

Boğa ve deve motifleri mana açısından aynı anlamdadır. Deve motifi ve boğa motifinin farklı Türkistan coğrafyasından çıkarılmış diğer örnekleri için resim kataloğu boğa/deve motifi bölümüne bakınız resim 85- 90.

¹⁴² Eğri kesim süsleme tekniği Hun ve İskit sanatındaki ahşap kabartmalar, ağaçtan oyma heykeller, dekoratif sarkıntılar ile yüzey süslemelerinde çok mükemmel bir şekilde görülmektedirler. Türk sanatının bu ahşap üzerindeki tekniği dünya sanat tarihindeki yerini yüzyıllar boyunca sağlam şekilde korumasını sağlamıştır. Bunun gibi madende uygulanan tekniklerde yine Türk sanatını dünya sanat tarihine henüz kabul edilmese de altın harflerle işletmiştir. R. Ettinghausen’in de örnekleriyle ispatladığı gibi, bu teknik M.Ö.VIII. yüzyıldan itibaren Hun ve atalarının kurganlarından çıkarılan eserlerde ve sonrasında İslâmi döneme kadar İç Asya’da Türk toplulukları arasında; Irak, İran, Suriye, Mısır, Anadolu ve Afganistan’da X- XIV. yüzyılları arasında da yaygın şekilde uygulanmıştır. B. Ögel ise bu tekniğin örneklerini ahşap ve nadir olarak taşta yine geç dönemde Türk sanatında uygulandığını söylemektedir, Diyarbakirli, **Eski Türklerde Kültür ve Sanat**, s.844.

¹⁴³ Halı Türk dokumacılık sanatının en önemli eserlerindedir. Bu resimde görülen halı dikdörtgen şeklinde etrafı dışta geometrik desenlerle çerçevelenmiş, içeride ise sıra ile boğa-böke/kaplan ve kutlu geyik-böke/kartal motiflerinin **kut-güç alış-verişi sahnelerinin** işlendiği bordür yer almaktadır. Halının dört köşeli olması Esin tarafından, Hunların ordu (hükümdarlık merkezi) kavramı ile açıklanmaktadır. Türk Hükümdarının ordusu dört yönün (dört bulung) birleştiği yer olmakta ve dünyanın merkezi sayılmaktaydı. Dünyanın merkezi Hunlara göre kutup yıldızı makamının kuzeyindedir, Esin, **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, s.46.

¹⁴⁴ Dokumalar, Türk milletinin doğumdan ölüme kadar, atlı göçebe kültürlerinin gereği olarak, hayatlarının en önemli bir parçalarından olmuştur. Hatta öldükten sonra da yine halı ile sarılmışlardır. Türk dokumalarındaki motifler ise Pazırık kurganlarından başlayarak ilmik ve dokuma şekli süreklilik (Gördes düğümü) göstererek günümüzde Anadolu’da dokunan halılara kadar yansımıştır. Bu motifler Türk millî birliğinin kanıtlamak için son derece önemlidirler, N. Görgünay-Kırgızoğlu, **Altay’lardan Tunaboyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Yanışlar (Motifler)**, s.1-4.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

Dede Korkut'ta erkeği için buğa (boga,buka) kelimeleriyle karşılanan sığır cinsi hayvan¹⁴⁵, yer-su kültürünü temsil eden tüm toynaklı hayvanların erkek cinsleri için kullanılmıştır¹⁴⁶. Bu sebeple geyik motifi bölümünde detaylı şekilde anlattığımız toynaklı hayvanlar için anlatılan her şey boğa ve deve motifleri için de geçerlidir. Tek fark boğa ve deve için mülk olma farkıdır. Bu fark millî ruhta anlatılmıştır.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Boğa, deve, geyik, koç, gibi tek toynaklı hayvanlar, yeryüzünü, toprağı veya vatani temsil etmekte; bereketi ve merhameti ile maddi güce olan özlem ve sevgiyi sembolize etmektedir. Maddi güç, büyük ve güçlü bir orduya sahip olan Hunların orduyu ve halkı idare edecek güçlü bir ekonomiye sahip olmaları gerektiğini; ayrıca geniş topraklara hükmetme gücünü de sembolize etmektedir. Devletin ve hükümdarın mülkünü sembolize etmektedir. Türkçede “devletli olmak” kavramı teşkilâtlanmış, güçlü bir ordu, zengin bir hazine ve hükümdarın kendi adına bastırıldığı sikke, devletli olmanın şartlarıdır. Bunların tamamı da mülkü temsil etmektedir.

3.2.7.Kartal Motifi

¹⁴⁵ Tohumluk hayvan; dişiye aşmak için yetiştirilmiş hayvan, aygır, sığır aygırı, O. Ş. Gökyay, **Dede Korkut Hikayeleri**, 2. bs, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006, s.254.

¹⁴⁶ E.Esin, “Kotuz”, **Erdem Dergisi**, Ankara, ayrı basım, 1985, s.125; Esin, **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, s.193.

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 20) Pazırık Kurganı I (M.Ö.V-IV.y.y.)’den çıkarılmıştır. Eyer üstünde deriden applike olarak işlenmiş süslemede **kartal motifi** tasvir edilmiştir. **Kartal motifi** bir geyiği pençeleri ile yakalayarak havaya uçururken betimlenmiştir.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 21) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Yün halı bordürlerinde farklı kumaş parçaları ile applike şekilde işlenmiş bir **kut-güç alış-veriş** sahnesinde **kartal motifi** yine bir sığın geyiği ısırmaktadır.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 22) Nagy Szent Miklos kazı alanından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazo üzerinde kanatları iki yana açılmış büyük ve heybetli **kartal motifi** gövdesinde **hayat ağacının** dallarını tutan bir erkek figürü ile betimlenmiştir.

Kartal Motifi ile ilgili diğer resimler için bkz. resim 91-97.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

DLT’te kartal kelimesinin karşılığı bulunmamaktadır. Fakat *togrıl* olarak geçen günümüz Türkçesine de *tuğrul* şeklinde aktarılan kelimenin karşılığı “yırtıcı kuşlardan bir kuş; bin kaz öldürür, bir tanesini yer. Erkek adı da olur” şeklinde tanımlanmaktadır¹⁴⁷. Yine aynı kaynakta sungurun togrıl cinsinden ondan daha küçük bir yırtıcı kuş olduğu belirtilmektedir¹⁴⁸.

KB’te *Kara Kuş*¹⁴⁹ şeklinde geçen kartal, büyüklüğü ve rengi ile vurgulanmıştır:

¹⁴⁷ DLT, C.I, s.482.

¹⁴⁸ DLT, C. III, s.381.

¹⁴⁹ Gök-Türk ve Uygurlar’da kartal kara-kuş olarak geçmektedir, A. Caferoğlu, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK Yay., 1968. Kara-kuş nezdinde tüm yırtıcı kuşları ifade etmektedir. Bu kuş çok tanrılı Budizm, Hinduizm, Mısır dinleri gibi dinlerde görülmektedir, Hinduizmde Tanrı Vişna’nın binek kuşu Grauda (kara-kuş) olarak geçmektedir. Bu noktada bir çelişki vardır. Hinduizmde Vişnu’nun binek hayvanı olan bu kuş Veda adlı yazmaların yazıldığı dönemden (M.Ö.1500) sonra Grauda olarak adlandırılmıştır, Korhan Kaya, **Hint Mitoloji Sözlüğü**, İstanbul, İmge Kitabevi, 2. bs, 2003, s.127. Dolayısıyla aslında her zaman Hint kültürüne atfedilen Grauda’nın çıkış noktası bize

“Hava tamamıyla kara-kuş rengini aldı,
bütün dünyaya kara-kuş tüyüyle doldı.”¹⁵⁰

B. Ögel’e göre, “Toğrıl” ve “Kongrıl” kuşları aynı kuşu temsil etmektedir. Efsaneye göre Toğrıl kuşu çok korkunç bir kuş idi. Bu kuş Ön Aysa’daki Anka kuşu ile aynı idi. Ögel bu kuşun Selçuklular tarafından Türkistan’da yaşadıkları zamandan beri bilindiğini ve bu sebeple çocuklarına Toğrıl, Çağrı, Baygu gibi yırtıcı kuş adları koyduklarını belirtmektedir ¹⁵¹.

Z. Gökalp’in togrıl kuşunun yırtıcı gücü ile ilgili aktardığı bir rivayete göre, bazen gökte yüzlerce kuşun, kol, bacak ya da kanatlarının yarılmış olarak yere düştüğü görülürmüş. Bu kuşları yaralayanın gökte yaşayan hiç kimsenin şimdiye kadar görmediği togrul kuşu olduğuna inanılmış. Bu togrıl kuşunun gaga ve pençelerinin de çelikten olduğu düşünülürmüş ¹⁵².

II. Bayazıt zamanında yazılan *Süleyman-nâme*’de Alp Er Tunga’nın kendisini “Ben ki pençeleri arasında ...dünyanın en muhteşem şahinlerinin (biçare) turnaya döndüğü tavşancılık” demektedir. Alp Er Tunga kendini savaş alanında “tonga”lığın üstünde bir yırtıcı kuş ki kuşların en yüksek mertebesinde olan tavşancıl yani kartal olarak tanımlamaktadır. E. Esin’e göre bu tavşancıl Karakuş’tur¹⁵³.

Claviyo’dan aktardığına göre, XV. yüzyılda Semekant’taki Timur’un otağında çadırlardan birisinin üzerinde kanatları açık şekilde duran, çok büyük gümüşten bir kartal varmış; biraz aşağıda yer alan bir çadırın tepesinde de son derece sanatkârane bir tarzda, sanki kartaldan korkup kaçan, kanatları yine açık ve yüzleri kartala dönük, gümüşten yapılmış üç şahin sureti yer almış ¹⁵⁴. Bu bilgidен hareketle Gömeç, kartalın sanki şahinlerin üzerine çullanacakmış gibi tasvir edildiğini yazmaktadır¹⁵⁵. Timur’un otağında kendi çadırında bulunan kartal alemi,

göre Hint kültürü değildir. Aslında hiç bir Türk kaynağında Irk Bitig hariç, Gradua olarak geçmeyen bu Kara Kuş kanaatimizce Kartal ya da Kara Kuş olarak yazılmalıdır.

¹⁵⁰ KB, Beyit 3949, s.689.

¹⁵¹ Ögel, “Toğrıl Bey’in Adı Hakkında”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Ankara, Güven Matbaası, S.III 1971, s.205.

¹⁵² Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, Ankara, Aka Kitabevleri,1977, s. 45-46.

¹⁵³ E. Esin, “Tuğrıl ve Karakuş”, *Orta Asya’dan Osmanlıya*, s.224.

¹⁵⁴ Ruy G. De Clavijo, *Timur Devrinde Kadis’den Semerkand’a Seyahat*, Çev. Ömer R. Doğrul, İstanbul, Kesit Yay., 2007, s.145-146.

¹⁵⁵ Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, s.90-91.

aynen Alp Er Tunga'nın da dediği gibi diğer beylerin çadırlarındaki kartaldan daha küçük şahin alemlerini biçare bırakmıştır.

Yine Oğuz Kağan'ın altı oğlundan gelen Oğuz boylarının her birinin kendine ait bir kartal veya bu türden bir yırtıcı kuş ongunu bulunmaktadır. Cami-üt-tevarih'e göre bu boy ongunları şöyledir ¹⁵⁶:

Boyun Atası	Boyun Ongunu
Gün Han	Şahin
Ay Han	Kartal
Yıldız Han	Tavşancıl
Gök Han	Sungur
Deniz Han	Çakır
Dağ Han	Uç Kuş

Yukarıda kartal ya da Togrıl'ın fiziksel büyüklüğü (kanatlarını tüyleriyle tüm dünyayı kaplaması), gücü (yüzlerce kazı avlaması), heybeti (gecenin karanlığı kadar kara olması) gibi özellikleri vurgulanmış ve Türklerin ataları tarafından çocuklarına Togrıl adının bir güç ve uğur olarak verildiği müşahede edilmiştir. Peki bu güç, heybet nereden kaynaklanmaktadır? Sadece kartalın doğal hayattaki görünümünden mi yoksa eskiye dayalı bir inançtan mı?

Bu sorunun cevabı Türklerin Altay ve Sibirya'da milattan önceki dönemlerine ait inanç sistemlerinde bulunmaktadır. Bu sistem için Batılı ilim adamları tarafından bir adlandırılmaya tabi tutulmadığı için törenleri uygulayan kişinin yani Şaman'ın adı verilerek "Şamanizm" olarak adlandırılmıştır. Halbuki Türklerde "Şamanizm" diye bir din yoktur. İnanç sistemlerinde de şaman sadece şifacı konumundadır ¹⁵⁷. M. Elaide'in aktardığı Yakut ve Sibirya Türklerine ait inanışlarda **kartal motifi** şu şekilde yer almaktadır:

"Turukhansk Yakutlarında da Kartala ilk şaman yaratıcısı gözüyle bakılır. Fakat kartal ayrıca Yüce Varlık, Aji (Yaratıcı), veya Aji Tojen (Işığın Yaratıcısı) adlarını da taşır. Aji Tojen'in çocukları, Evren Ağacının dallarına konmuş ruh-

¹⁵⁶ Gökalp, **Türk Töresi**, s.60.

¹⁵⁷ Türklerde Şamanizm diye bir din olmadığı ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s.288-290.

kuşlar olarak tasarlanır. **Ağacın doruğunda olasılıkla Aji Tojen'in kendisini simgeleyen çift başlı Kartal**, Tojon Kötör ("Kuşlar Beyi") bulunur. Yakutlar, birçok başka Sibiryalı halkları gibi, Kartal ile kutsal ağaçlar, özellikle huş ve kayın ağacı arasında ilişki kurarlar. Aji Tojen şamanı yarattığı zaman gökteki malikanesine sekiz dallı bir huş ağacı diktirmiş ve bunun dallarında, içinde çocukları bulunan yuvalar vardır. Ayrıca yeryüzüne de üç ağaç dikmiştir ve bunun anısı olarak şamanın da bir anlamda yaşamının bağlı olduğu bir ağacı vardır. Şamanların sır-ra-erme rüyalarında adayın, doruğunda Dünyanın Beyinin bulunduğu Evren Ağacının yanına götürüldüğünü anımsayalım. Bazen bu Yüce varlık bir kartal biçiminde tasarlanır ve ağacın dalları arasında geleceğin şamanlarının ruhları bulunur. Bu mitsel prototipinin eski **Doğu kültürlerinden gelmesi** olasıdır¹⁵⁸.

Yine Yakutlarda kartal aynı zamanda demircilerle ilişkilerinde tasarlanır; öte yandan, demircilerin şamanlarla aynı kökenden gelme sayıldıkları da bilinmektedir. Yenisey Ostyaklarına, Teleütler, Oroçilere ve bazı başka Sibiryalı halklarına göre, ilk şaman bir kartaldan doğmuştur ya da en azından meslek eğitimini ondan almıştır¹⁵⁹.

Şamanların sır-ra-erme öykülerinde kartalın oynadığı rolü ve şamanı **sihir gücüyle kartala dönüştüren özel giysideki kuş** biçimli öğeleri de hatırlatalım. Bu gözlemler bütünü Gökte oturan bir tanrısal varlıkla Dünyanın Merkezine (Evren Ağacına) doğru sihirli bir uçuş kavramı çevresinde odaklaşan karmaşık bir simgeler dizgisini ortaya çıkarır....Şamanın göreve çağırılması olayında ataların ruhlarına düşen rol gerçekte, sanılabileceğinden daha az önem taşır. Söz konusu atalar, Kartal biçimi altında güneşi simgeleyen Yüce Varlık tarafından doğrudan doğruya yaratılış olan mitsel "ilk şaman" torunlarından başka bir şey değildir. Ataların ruhları tarafından belirlenen bir şamanlık görevi bazen, mitsel bir illud tempus ("o zamanlar...")'tan miras alınan doğa üstü bir mesajın aktarılmasından ibarettir¹⁶⁰.

Sibiryalı ve Altay Türklerine ait bu inançlarda doğadaki benzerlikler dikkat çekicidir:

¹⁵⁸ M. Eliade, **Şamanizm**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitapevi, 1999, s.96.

¹⁵⁹ Eliade, **a.g.e.**, s.97.

¹⁶⁰ Eliade, **Şamanizm**, s.97-98.

1. Kartal yaratıcının (Tanrı'nın) ilk temasa geçtiği kutsal hayvandır. Dolayısıyla Tanrı adına ilk insanın (şaman) yaratıcısıdır. (Kartal doğada en yükseğe uçan hayvandır, Gök-Tanrı'ya en yakın hayvandır.)
2. “Kuşlar Beyi” olan kartal yani en yüce olanı çift başlı kartal olarak görülmektedir. (Kartallar doğada daima çift olarak aynı eşle tek eşli olarak yaşarlar)
3. Kartal'ın gökteki evi Evren Ağacı (Gök Ağacı)'dır. Bu ağacın dallarında gelecek nesillerin yuvaları vardır. Dünya ağacını da insanın (şaman) yeryüzünde hayat bulması için dikmiştir. (Suda hayat motifinde işlediğimiz hayat suyu ve hayat ağacından can bulma kavramına tekabül etmektedir. Doğada kartallar yuvalarını çok sarp ve yüksek kayalıkların en uç noktasına yaparlar)

Burada dikkati çeken “şaman kıyafetleri” ve bu kıyafetlerin sanki bir sihirli beden vermesi işlevidir¹⁶¹. Bugün halen kullanılan bu kutsal kıyafetlerin belki de ilk örneği Pazırık Kurganlarındaki Hatun kurganından çıkarılmıştır (Resim 115). Yakaları kürklü, etek kısmı aşağıya bir kuyruk gibi uzayan hatun kaftanı muhteşem bir Türk deri sanat eseridir. Üzerinde **böke motifinin** desen halinde işlenmiş şekli ile betimlenen **kutsallık** ve yine aynı kurgandan çıkarılan keçeden yapılmış uzun börk¹⁶² hatunun bir kuş olarak Gök-Tanrı'nın yanına uça varacağını sembolize etmektedir.

Türk tarihinde sıkça karşımıza çıkan **çift başlı kartal motifi** ise Alföldi'nin de ifade ettiği gibi Kutrigur ve Utrigur boylarının çift yönetimini temsil ettiği gibi, S. Gömeç'in hep birlikte birbirlerine destek olarak yaşadıklarını iddia ettiği Börü/Tonga (A-shih-na ve A-shih-te) boylarını da temsil edebilir. Aslında her ikisi de Türklerde her zaman uygulanan sağ-sol şad yani ikili yönetim sistemine tekabül etmektedir.

¹⁶¹ Sibirya ve Altay Türklerinde kartal Şamanlık giysisinin; tüm bu süs ve bezeklilerle, şamana hayvan biçiminde yeni ve sihirli bir beden vermek işlevinde olduğu bellidir. Öykünülen başlıca hayvan Rengeyiği, ayı ve kuştur. Kuşun ayrı bir yeri vardır. Özellikle Kartala benzemeye çalışırlar. Kıyafetin giyilmesiyle sağlanmak istenen uzun sırta-erme deneyim ve törenlerinde içe doğup şekillenen mistik ruh haline yeniden kavuşmaktır, Eliade, **a.g.e.**, s.186-188.

¹⁶² Börk, şapka demektir, Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, **Atabetü'l- Hakayık**, s.XII. Bu börk giyme âdeti günümüzde özel bir tören olan evlilik törenlerinde gelinin asalet ve hakimiyet sembolü olarak Türkistan'da hâlâ sürdürülmektedir.

Ögel'e göre **kartal motifinin** analizinde en önemli mesele kartal veya çift kartal olması değil, kartal veya kuş meselesidir. Her millet kartal veya kuş motifini kendine arma seçebilir. Fakat kartalı kulaklı olarak kabul etmek ona hususiyet verir. Altay kulaklı kartalı (resim 1, resim 2, resim 3'teki kartalların hepsinde görüldüğü gibi) Erzurum'daki Saltuk Türbesindeki kartal İskit sanatının örnek kartallarından biridir. Çifte minarenin kulaklı çift kartalı da önemlidir¹⁶³. Rus bilgini Solovyef'te çift kartal motifinin Türk menşei olduğunu Avrupa ve Rusya'ya Türklerden gittiğini söylemektedir. Nitekim, Attila'nın kalkanı üzerinde bir doğan resmi vardı. Bu, onun hükümdarlık arması idi¹⁶⁴.

Kartalın hükümdarlık, güç, kuvvetle ilgili simgesel anlamları İslâmiyetten sonra da devam etmiş, hatta zaman zaman arma olarak da kullanılmıştır. Söz konusu yırtıcı kuş ya da kuşlar bu anlamları ifade eder biçimde gerek küçük sanatlarda gerekse mimari eserler üzerinde kabartma şeklinde yaygın bir biçimde kullanılmışlardır¹⁶⁵.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Kut-güç alış-veriş süreci suda hayattaki hayatın en basit şeklinden (formundan) başlayarak adım adım **Kut-Alp'nin** maddi ve metafizik gelişiminin son basamağı olan **kartal motifi** ile tamamlar. Kartal insan ruhunun varmak istediği hedefi yani maddi vücudun ruha hükmettiği bir bütünlüktense, ruhun maddi vücuda hükmettiği bir bütünlük hedefinin simgesidir. Kartal yükseklerde uçan soylu, güçlü ve bir bakışta bütünü görebilen bir hayvandır.

Kartalın bu özelliklerinin **Ortak Millî Hafıza'daki** yansıması şöyledir: Alp önce kurt (börü) mertebesindedir, yani **Ortak Millî Hafıza'nın** şifrelerini çözüp hayata kodlamayı başarmıştır. Sonra bu bilgelikle hükmederek tonga vasfını kazanmıştır. Bir sonraki adımda bu bilge hükümdar **Ortak Millî Hafıza'nın** arşivinde kayıtlı olan acı, tatlı her tecelliye sabretmiş ve teslim olmuştur, yani kurbanlık bir keyik (geyik, koç, keçi) gibi gördüğü bu zorluklara asaletle katlanmış

¹⁶³ Ögel, **Erzurum Anıtlarında Eski Altay- Türk San'atının İzleri**, Erzurum İl Basımevi, Erzurum 1947.

¹⁶⁴ Ögel, **Türk Mitoloji I**, s.592.

¹⁶⁵ Y.Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Anahtarları**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002, s.134.

ve en son insanda tezahür eden tüm zıtlıkların da üstüne çıkıp sarsılmaz adaletin mavi göklerine bir kartal olarak kanat açmıştır.

Türk tarihinde sıkça karşımıza çıkan **çift başlı kartal motifinin Ortak Millî Hafıza**'daki bir başka ifadesi ise şöyledir: kartalın bir başı **Kut-Alp**'in düşmanlarına karşı şedîd, diğer baş ise dostlarına karşı merhametini sembolize etmektedir. Her iki özellik böylece kartalda hem-vücut olmuş ve adaletin temel iki unsuru olan suçluyu cezalandırma, masumu himaye etme hükümlerini de tek sembolde birleştirmiştir.

3.2.8. Alp ve Kut-Alp Motifi

Perde:

İlk arkeolojik buluntu (Resim 23) Pazırık Kurganı V (M.Ö.IV-III.y.y.)'den çıkarılmıştır. Keçe üzerine applike olarak işlenmiş kağan yurd'un duvar örtüsünde bordür kısmında yer alan bu tasvir böke/kuş ve kut-alp¹⁶⁶ motiflerinin **kut-güç alış-veriş sahnesi**'dir. Burada **kut-alp motifinin** detayı görülmektedir.

İkinci arkeolojik buluntu (Resim 24) Noin Ula Kurganlarından (M.Ö.II-M.S.I.y.y.) çıkarılmıştır. Yün halıda desen olarak kaplan sırt çizgileri dokunmuş, bu çizgiler burnunda bir halka varmış gibi işlenmiş bir boğa başı ile birleştirilmiştir. Tüm halıda tekrar eden bu motif bir **kut-alp motifini** tasvir etmektedir. Burada halıdan detay görülmektedir.

¹⁶⁶ Keçe örtüdeki bu figür Tekçe tarafından “*söylence hayvanı kanatlı ejder*” olarak yorumlanmıştır, Faruk, E. Tekçe, **Pazırık Altaylar'dan Bir Halının Öyküsü**, s.163. Hermitage Devlet Müzesindeki etiketinde ise “Grifon” yazmaktadır.

Üçüncü arkeolojik buluntu (Resim 25) Nagy Szent Miklos kazı alnından (M.S.V-IX.? y.y.) çıkarılmıştır. Altın vazo üzerinde tasvir edilen av sahnesi, insan yüzlü **kut-alp motifinin** üzerine binerek ok ile arslan avına çıkan **alp motifini** tasvir etmektedir.

Kut-Alp Motifi ile ilgili diğer resimler için bkz. resim 98-111.

Perdenin arkasındaki ışık (Destan):

İncelediğimiz görseller doğrultusunda Türkistan'daki arkeolojik bölgelerden çıkarılan eserlerde çeşitli alp figürü tasvirleri ölülerin yüzlerindeki maskelerde, at koşum takımlarının göğüs süslemelerinde, altın sürahi üzerindeki süslemelerde, keçe örtülerde ve halılarda applike olarak görülmektedir.

Bu *alp figürü* iki şekilde tasvir edilmiştir: 1. Sadece insan başı olarak bıyıklı, gür saçlı, göz çukurları iri yuvarlak, ciddi ve güçlü bir karakteri yansıtmaktan insani tasvir olarak; 2. İki boynuzlu, iki sivri kulaklı veya başının üstünde hilal şeklinde ay (boynuz) bulunan, kartal burunlu, bıyıklı, insan yüzlü zoomorfik bir baş tek parça halinde veya kanatlı bir kaplan gövdesi ile birlikte tasvir edilmiş şekilde görülmektedir.

Bu iki farklı görünüşün ilki **alp-motifi** ikincisi ise **kut-alp motif** olarak tarafımızca sınıflandırılmıştır. Resim kataloğu bölümünde kronolojik şekilde görsellerini incelediğimiz (bkz. Grafik I Alp Motifi ve Kut-Alp Motifi görselleri) **alp** ve **kut-alp motif**, *Alp Er Tonga Destanı*'nda yer **Alp-Er-Tonga** nezdinde geriye doğru ve kendinden sonra gelen tüm Türk Kağanlarını sembolize etmektedir.

Alp ve kut-alp figürlerinin arasındaki farkın anlaşılması için öncelikle arkeolojik buluntulardan elimize geçen betimlemeleri incelememizde fayda vardır. Grafik I'de motif kategorilerinde Alp ve Kut-Alp Motiflerinin tiplerini ayırıştırın ve yukarıda da belirttiğimiz en önemli özellik alp figürünün tam bir beşer olarak betimlenmesinin yanı sıra kut alp figürünün zoomorfik¹⁶⁷ bir varlık olarak

¹⁶⁷ Batılı ilim adamları tarafından zoomorfik figürün köklerini ilk olarak Sümer'de *ak-alu* (cennetin boğası M.Ö. 2000-3000'de kanatlı insan yüzlü boğa olarak tanımlanmıştır); Akadlarda *sum.la*; Asurlarda *Lama-su* (dişi antropomorfik figür olarak tanımlanmıştır) ve aynı zamanda *aladlammu* (insan

betimlenmesidir.

Burada hemen akıllara gelebilecek soru alp ile kut-alp farklı tarihi karakterleri mi sembolize etmektedirler olacaktır? Bir başka deyişle alp figürü elbette ki Türk Kağanını betimler ama kut-alp figürü doğa üstü bir varlık olduğu için Tanrı'yı mı betimlemektedir?

Mezopotamya medeniyetlerinde, Perslerde, bu tip figürlere genellikle Tanrı tanımlaması getirildiği için yabancı bir çok kaynakta Türkistan coğrafyasında bulunan bu tarzdaki figürlere de “Tanrı” tanımı getirme yanılgısı sıkça karşımıza çıkmaktadır. Tezimizin konusu olan Türk tarihinin yaklaşık 3000 senelik bölümünde son derece istikrarlı bir şekilde aynı manayı ifade eden **kut-alp** figürü Türk tarihinin karanlıkta kalmış bölümlerinde belki de Sümerlerden, Asurlardan, Perslerden çok daha önce tarihte ilk defa Türkler tarafından **üstün bilinç boyutuna erişmiş (superconscious) hükümdarı betimlemek için icat edilmiş bir semboldür**. Peki bu öneri dillendirilebilir mi?

Kanaatimizce zoomorfik **kut-alp motifi**'nin tarihte ilk defa soyuttan somuta aktarma dehasını gösteren Türkler olmuştur. Çin'deki Beyaz Piramitler'in tarihlendirilmesi bu önerimizi ispatlayacak bir fiziki delil olacaktır. Fakat fiziki delillerin haricinde mana boyutunda başka deliller vardır. Tezimizin ilmi çerçevesini oluşturan İdrak Psikolojisi, Antropolojisi ve Arkeolojisi bu delillere ulaşma imkanı sağlamaktadır. Daha önce analiz yöntemi bölümünde ifade edildiği gibi; toplumlar yaşadıkları manaları önce semboller sonra bu sembollerin sesli ifadeleri yani konuşulan dilini geliştirmişler sonra da ortak simgeler teorisine göre manaların her birey tarafından bilmek, tecrübe etmek ve zuhura çıkarmak boyutlarında kategorilerini oluşturmuşlardır.

Bir toplum ruhunda hissetmediği, hayatında yaşamadığı manalar için motif ve semboller geliştiremez. Türkler tarih sahnesine girdikleri günden beri ruhlarının derinliklerinde hissettikleri ve hayatlarına şekil veren tek Tanrı inancını ve bu

başlı boğa heykeli koruyucu olarak saray girişlerine konulurdu) olarak tanımlanmıştır. Asur ve Babil'den İran'a geçen bu figür son olarak İran'da *Gopatshah* (erkek kanatlı, boğa veya Kaplan vücutlu olarak tasvir edilmiştir) ve *Şedu* (kapıların muhafızı Asur'daki gibi) olarak tanımlanmıştır. Bu figür İran'dan da Hindistan'a gitmiştir, David T. Potts, “Gopatshah And The Human-Headed Bulls Of Persepolis”, **Electrum**, Krakow, Vol. 6, 2002, pp.9-13.

inancın kişiyi **üstün bilince** (*superconscious*) götüren metotlarını doğadan alıntılar yaparak sembollerine betimlemişlerdir.

Tarihte **kut-alp motifini** soyuttan somuta aktarma dehasını gösteren ve ilk kullananların Türkler olduğunun ispatı işte tam burada yatmaktadır:

1. Türkler bu motifi hiç değiştirmeden hep aynı manayı, **kut-alpi** sembolize etmek için kullanmışlardır.

2. Tarihte diğer medeniyetlerde görülen benzer motifler bazen Tanrı'yı, bazen Tanrı-kralı, bazen şehirlerin nöbetçilerini betimlemek için kullanılmışlardır.

3. Çok Tanrılı inançlarda (dinlerde) tanrılar arasında çekişme ve savaşma vardır, bu kavram o toplumlar için Türklerinkinden çok farklı bir adalet anlayışı geliştirmelerini sağlamıştır. En kısa anlatımı ile güçlü olanın hakim olduğu toplumlar meydana getirmiştir, bu da hükümdarların kendilerini “Tanrı” olarak görmelerine yol açmıştır. Kendini “Tanrı” zanneden hükümdarlar icraatlarından mesul tutulamayacaklarını düşünerek çeşitli soykırımlara gitme kibrine düşmüşlerdir.

4. Kut-alp ortaya koyduğu meziyetler sayesinde kut alabilmiştir. Bu meziyetlerin en üstünü **adaletli** olmaktır, yani kut-alp uçmağa vardığında Gök-Tanrı'ya icraatlarının hesabını vereceğinin idrakindedir¹⁶⁸. İşte bu sebeple Türk milleti tarihin hiçbir döneminde soykırıma başvurmamıştır.

Kısaca, kut-alp motifini Türklerden gören veya duyan diğer milletler sevip benimsemelerine rağmen derin manasına vakıf olamamışlardır. Çünkü Türklere has ve töre ile sabitlenmiş dünyaya adaleti yayma mefkûresi diğer medeniyetlerde namevcuttur. Bugün dahi dünya üzerindeki bütün devletler ve toplumlar sadece kendi refahları ile meşguldürler. İngiltere Dış İşleri Bakanlığının kapısında şöyle yazmaktadır: “İngiltere'nin dostları ya da düşmanları yoktur, yalnızca menfaatleri vardır”. İşte bu mefkûre hem batıda hem doğuda Türk'ün töresine ters düşen bir olgudur. Bu gün dahi Türkiye Cumhuriyeti'nin parolası “yurtta sulh cihanda sulh” tur.

Altay Türklerinden Kaçlara ait *Soyun Alp Destanı*'nda kut-alp motifinin tarihte ne kadar geriye gittiği çok iyi anlatılmaktadır:

¹⁶⁸ Türklerin kendi inanç sistemleri ve Tanrı anlayışlarının diğer milletlerinkinden farklı olduğunu Tonyukuk'un “Türk Tanrısı” olarak özellikle ayırt ederek belirtmesinden açıkça anlaşılmaktadır, Ü. Günay- H. Güngör, **Başlangıcından Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, s.59.

*Yerin ilk yaratıldığı,
Akan kırmızı bakırın durulup
Sertleştiği çağda
Akar suların ilk defa akmaya başladığı
Ak kavakların ilk defa bittiği çağda
Ak denizin kıyısındaki
Dağın yamacına
Alp Soyun çadırını kurmuştu....*¹⁶⁹

Bu destanda bir zaman tanımlaması yapılmaktadır. Betimlemelerden anlaşılan çok gizemli olmakla beraber yer kürenin yaratılışından kısa bir süre sonra volkanların sustuğu ve ilk akarsuların geliştiği bir çağdan bahsedilmesidir. Bu yüzbinlerce yıl geriye giden bir zaman dilimidir. Şu anda bilim dünyasının ortaya koyduğu bilgilere göre bu mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla İdrak Psikolojisine göre, bu zaman dilimi betimlemesi ile homosapiens sapien'in (düşündüğünün üstüne düşünebilen insan) muhtemelen ortaya çıktığı devir kast edilmektedir. Bu da semavi dinlerin öğretisinde Adem olarak tanımlanan ilk insandır.

Türklerin yaratılışla ilgili kozmolojik bir anlayışa sahip olduğu ve bu anlayışın çok dikkat çeken bir şekilde semavi dinlerin özellikle İslâm dininin öğretisiyle büyük bir paralellik gösterdiği tespitlerimiz arasında yer almaktadır.

Yakut Türklerinin millî destanı Er- Sogotoh Destanı'nda¹⁷⁰ ilk insan olan Er-Sogotoh nereden geldiğini Hakanım dediği Kutsal Ağaca sormaktadır:

*"-Benim ağaç Hakanım! Ey kutsal ruh! Ey ulu Hatun! Benim yurdumun ruhu!
Ben bir yetimden başka bir şey değildim. Sen aldın beni büyüttün! Ben küçük bir çocukken, sen beni büyük bir adam yaptın!...Gel de benim ne olacağımı söyle, geleceğimi bildir!*

*-Dinle, Ey çocuk! Senin baban Er-Toyon; annen ise Kübey- Hatun idi. Seni doğuran ve dünyaya getiren onlardır. Göğün üçüncü katından emir geldi ve bu emirde, senin alınarak büyütülmen ve insanların atası olman buyruldu..."*¹⁷¹

¹⁶⁹ A. İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", **Makaleler ve İncelemeler**, C. I., s.234.

¹⁷⁰ Bir kaç ayrı seyyah tarafından derlenen bu destanın tüm versiyonlarını Ögel ayrı ayrı tahlil etmiştir. A. Middendorf- İ.A. Hudyakov- N. Gorohov- O. Böthling versiyonlarından Böthling versiyonu en çok faydalandığımız olanıdır, B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s.97-106.

¹⁷¹ Ögel, **a.g.e.**, s.105-106.

Er-Sogotoh Destanı diğer destanlardaki gibi ilk yaratılan kutsal insandır (belki de Hz. Adem'dir)¹⁷². Gökyüzünde yaşıyordu, bir milleti ve eşi yoktu. Buna rağmen Oğuz Kağan destanı ile benzerlikler göstermektedir. Er-Sogotoh'ta Oğuz Kağan gibi yaratılışı olağanüstü özellikler (çok güçlü ve değişik uzuvlarının olması gibi) olarak ortaya çıkmıştır¹⁷³.

Vahdet-i vücud, Türklerin kozmoloji anlayışlarını meydana getiriyordu. Gök, yer ve insanlık, tek vücud ve uyuşma halinde idiler; yücelerde gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında; ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de Türk kağanı, kağan olarak oturmuştu¹⁷⁴.

Kut-alp, destanlarda özel meziyetleri olan bir kişilik olarak tarif edilmektedir.

KB'e kut-alp motifini şu şekilde tarif etmektedir:

“Bak, iki türlü asil kişi vardır; biri bey biri bilge;

bunlar insanların başıdır.

Bunlardan başka hepsini hayvan sürüsü say;

Hangi tarafı dilerse o tarafı tut.

Sen şimdi hangisisin, bana bunu açıkça söyle;

Bu ikisinin biri ol, üçüncüden kaç.

Biri eline kılıç aldı, halkı itaat altında tutar;

Biri eline kalem aldı, doğru yolu bulup gösterir.

İyi töre onlardan kalageldi;

Bu mirastır, kimin eline geçerse onu yükseltir.

.....

Eğer dikkat edersen, görürsün ki,

Dünya beylerinin en iyileri Türk beyleridir.

Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve

ikbali ayan beyan olanı Tonga Alp-Er idi.

O yüksek bilgiye ve pek çok erdeme sahiptir;

Bilgili, anlayışlı ve halkın seçkiniydi.

¹⁷² A.g., s.96.

¹⁷³ Oğuz Kağanın babası Reşideddin versiyonunda Kara-Han'dır, Togan, **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi**, Tercümesi ve Tahlili, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1972.

¹⁷⁴ B. Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.459.

*Ne seçkin, ne yüksek ve ne yiğit adamdı;
Zaten cihanda anlayışlı insan bu dünyada hakim olur.
İranlılar onu Efrasiyap derler;
Bu Efrasiyap akınlar salıp ülkeler zaptetmiştir.
Dünyaya hakim olup idare etmek için
Pek çok erdem, akıl ve bilgi gerekir.
İranlılar kitaba geçirmeselerdi bunu;
Kitapta olmasaydı, kim tanırdı onu.
Cesur ve yiğit er çok yerinde söylemiş;
Cesur insan sıkı düğümler çözer.
Bu cihana hakim olmak için bin türlü erdem gerek;
Yaban eşeğini alt etmek için arslan olmak gerek.
Dünyaya hakim olana binlerce erdem gerekir;
O bunlarla eli günü idare edip sisleri dağıtır.
O bunlarla kılıç vurup düşmanın boynunu biçer;
İlini ve halkını kanun yoluyla düzene sokar”¹⁷⁵*

Türk **kut-alp motiflerinin** en önemlisi Oğuz Kağan ise avda gösterdiği meziyeti ile destanda şöyle yer almaktadır:

Oğuz kağan destanında, Oğuz kağanın ilk avlamak istediği hayvan çok güçlü, tek boynuzlu bir gergedandır. Gergedanı avlamak için evvela bir geyiği avlayıp ağaca bağlar. Ertesi gün geyiği gergedanın yediğini görür ve geyik yerine bir ayıyı altın hanlık kuşağı ile bağlar. Gergedan ayıyı da yer. Bu sefer ağacın altında Oğuz Kağan kendisi bekler ve kargı (mızrak) ile gergedanı öldürür ve yurdu kurtarır. Bir gün gergedanı öldürdüğü yere giden Oğuz Kağan, gergedanın bağırsağını bir ala-doğanın yediğini görür. Yay ile bir ok atıp sunguru öldürür ve kendi kendine şöyle der:

*“ Gergedan hem geyiği, hem de ayıyı yedi,
Öldürdü kargım onu, çünkü bu bir demirdi!
Koskoca gergedanı, bir küçük ala-doğan yedi,
Ok, yay öldürdü onu, çünkü bu bir bakırdı!”¹⁷⁶*

¹⁷⁵ KB, Beyit 265-286, s.133-134.

Bizim tezimize göre Oğuz Kağan destanındaki gergedan **böke**'yi sembolize etmektedir. Gergedanı avlamak ise **böke**'nin özelliklerine sahip olup evrenin çarkını çevirebilmek (evirebilmek), yani dünyanın düzenini adaletli bir şekilde hakimiyeti altına alabilmek demektir. Oğuz Kağan bu görevi yerine getirmiş ve hakimiyeti altına aldığı toprakları altı oğlu arasında paylaşmıştır¹⁷⁷.

Perdenin arkasındaki ışığın kaynağı (Millî Ruh):

Millî ruhun bütün unsurlarıyla temsil edildiği şahsiyet, Türk hükümdarıdır.

Tezimizde incelenip analizi yapılan tüm motif ve sembollerde kut-alp motifini oluşturan parçalar bu noktaya gelene kadar tek tek tasvir edilmiştir. Esasında parçadan bütüne varan bir yöntemle kut-alp'in kendisi tarif edilmiştir. Kut-alp beşerin yaratılış sırrında saklı olan kabiliyeti ile madde ve mananın, geçmiş ve geleceğin yani birleşmezlerin birleştiği **üstün bilinç** (superconscious) başaran insandır. Zoomorfik figürlerle betimlenmesinin sebebi da budur. Nasıl ki kartal, geyik, kurt, kaplan, boğa ve deve bir araya gelip bu hayvanların taşıdıkları birbirine zıt özellikleri bir insan başı altında **hemvücut** haline geliyor ise işte kut-alp'te karşılaştığı merhaleleri sabırla, sadakatle, adaletle aşarak **üstün bilince** (superconscious) eriştiğinde **Ortak Millî Hafıza**'nın ona sunduğu bilgilere vakıf olup, kozmik zıtları zihninde ve gönlünde birleştirmeyi başarmaktadır. Kut-alp'te kozmosla (evren) hemvücut olmuştur.

Kutlu bir kişi olmak insanın iç dünyasındaki zıtlıkları bir üstün bilinç boyutunda birleştirmesi ile mümkündür. Bu kutlu kişinin aynı zamanda bir alp olması hükmettiği toplum açısından gerçek bir kurtuluş, hürriyet, emniyet manasına gelmekle beraber, hükmü dışındaki toplumlar içinde güzel bir örnek teşkil etmektedir. Çoğu zaman gıpta edileceğine kıskanılan Türk milleti bu sebeple hiç düşmansız kalmamıştır. Zaman zaman **Kut-alpler**'in yönettiği Türkler tarihe altın harflerle yazılan büyük başarılarla ulaşmışlardır. Düşmanları ne kadar güçlü olursa olsun bunlar Türk devletlerini kendi öz töresiyle yönetildiği dönemlerde alt

¹⁷⁶ Bang- Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, s.3.

¹⁷⁷ **A.g.e.**, s.14.

edememişlerdir. Ne zaman ki töreden ayrılmışlar o zaman Türk milleti düşmana yenilmiştir. Türk millî ruhunun zuhur ettiği kut-alp o ruhun gereği olan bilgelik, sadakat, adalet çerçevesi içerisinde kutlu icraatlarıyla hükmetmiş ve dünyaya şekil vermiştir. Kut-alp, tıpkı Oğuz Kağan Destanında Oğuz kağanın dediği gibi dostlarını güldürmüş, düşmanlarını ağlatmış Gök-Tanrı'ya borcunu ödemiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁸ Bang- Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, s.14.

SONUÇ

Tezimiz için yaptığımız araştırmalar 2012 Haziran ayında bizi Rusya'nın ünlü müzesi Hermitage'nin uzun koridorlarına götürdü. Türkistan coğrafyasından çıkarılan birçok arkeolojik buluntunun müzenin bodrum katlarında sanki çıkarıldığı kurganlardaki gibi derinlerde sergilendiğini keşfettik. Uzun bir yürüyüşten sonra bir çok harikulade Türk eserinin aralarından geçerek Pazırık Kurganı için özel olarak ayrılmış bölüme vardık. Görülen güzelliklerle âdeta sarhoş olmuş bir halde bu salona girmek bizde sanki büyük bir *toy* veren bir Hun hakanının huzuruna çıkıyormuşuz hisselerini uyandırdı. Kurganın sahibi Ulu Hakan kurganına özel olarak seçip bezediği sanat eserleri ile bize hayatını anlatmaktaydı. Bu kurgan, içindeki buluntular, sanat eserleri 2600 yıl öteden bize yazılmış bir mektup idi. Sanki bir zaman kapsülünün içindeydik.

Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde uygulanan çok enteresan bir adet vardır. Güçlendirilmiş çelikten yapılan bir kapsülün içerisine zamanın kültür yaşamı, teknolojik gelişimini sembolize eden çeşitli objelerle birlikte küçük çocukların yazdığı duygu dolu mektuplar konularak şehrin ünlü bir parkının veya önemli bir binasının önündeki betonun içerisine yüz sene sonra açılmak üzere gömülür. Bu uygulamaya “zaman kapsülü” denir. Hazırlandığı zamanın ruhunu yakalayıp hapsederek gelecek nesillere yazılan bu mektuplar gibi yüz sene sonraya gönderilir. Burada amaç nesiller arasında zaman aşırı bir bağlantı kurarak bir millî hafızanın oluşmasını sağlamak ve böylelikle Amerika'da son derece zayıf olan millî kimliği inşa etmektir.

Büyük Türk Hakanının Hermitage Devlet Müzesi'ndeki kutlu kurganı da bir zaman kapsülü gibi **Ortak Millî Hafıza**'nın, millî ruhun, tarihin derinliklerinden açılan bir perde gibi önümüze serilmesini sağlıyordu. Kutlu Hakan kurganını süsleyen harika sanat eserleri ile bize bir şeyler anlatıyor, bizimle sohbet ediyordu. Motif ve sembollerde saklı olan derin manaları anlayamadığımız şiirsel bir dille anlatılıyordu. Kutlu Hakanın tok sesi bazen hiddetlenip yükseliyor, bazen bir çocuk okşarcasına yumuşak ve kucaklayıcı oluyordu. Onu anlayamıyorduk. Anlatılanlarda

hiç yalan olmadığını kalbimizin derinliklerinde hissediyorduk ama aklımızla bu kodlanmış mesajları çözmeyi henüz bilmiyorduk.

Bu sohbet oradan ayrılıp ülkemize döndükten sonra hiç kesilmeden devam etti. Çektiğimiz fotoğrafları ne zaman önümüze alıp saatler süren incelemeler yaptıysak kutlu Hakanın sesini gönlümüzün derinliklerinde duymaya devam ettik. Onu anlama isteği bizi önce destanlara götürdü. Çünkü bu sembol ve motiflerin bağrında saklı olan destanlarda dile gelmekteydi. Büyük âlim Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı eseri ile bize yol gösteren Bozkurt'umuz oldu. Büyük bilge Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* adlı eseri ile başımızdaki kutlu **Tonga** olup aklımıza hükümetti. *Yaratılış Destanı* ve *Oğuz Kağan Destanı*'ndan günümüze ulaşan mesajlara **sadık keyik** misali boyun eğdik. Kutlu Hakanın söyledikleri yavaş yavaş anlaşılır hale gelmeye başladı.

Mana penceresini aralayan ilk fikir Semerkant/Buhara'daki Varahşa Sarayı'nın duvar resimlerinden parladı. Varahşa Sarayı'nın duvar resimleri sanat tarzı olarak (resimdeki figürlerin kompozisyon içindeki yer alışları ve sahnelerin duvarda yerleştirilme şekilleri) Pazırık kurganı 5'teki (Ulu Hakanın kurganı) keçe yurd duvarı işlemleri ile birebir aynı idi. Bu iki sanat eserinin arasında 1100 sene olmasına rağmen sanki aynı hakan tarafından yaptırılmışçasına aynı manalar üzerinde durmaktaydı.

Bir milletin kimliğini üzerinde durduğu manalar belirler. Kimliği çözümleyebilmek konuşulan dili anlayabilmek için bu değişmeyen manaların nereden kaynaklandığını bulup oraya gitmek gerektiği anlaşıldı. İşte bu noktada Z. V. Togan'ın **Tarihte Usûl** adlı eserinde belirttiği gibi psikoloji ilmine başvurmak gerekliliği ortaya çıktı¹. İnsan zihnini inceleyen idrak psikolojisi dalı bu mana kuyusuna bizi indirebilecek sağlam bir organ gibi sarılıp tutunduğumuz bir araç oldu. Lisans çalışmalarımızdan aşına olduğumuz C. G. Jung'un keşfi olan The Archetypes and Collective Unconscious (Türkçesi: Arke-Tipler ve Toplumsal Bilinçaltı) teorisi bize yol gösterdi. Yaptığımız incelemeler mensûbu olduğumuz milletin üzerinde durduğu bilinip yaşanılmasına rağmen tarif edilemeyen manaları çözümleyip sanata ve hayata yansımalarını tasvir etmemize yardımcı oldu.

¹ Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl**, 2.bs., İstanbul, İÜEF Yay., 1969. s.33.

Bugüne kadar yapılan bir çok çalışmada varılan sonuç incelenen motif ve sembollerin şuur altında “ata kültü” olarak yaşamış oldukları, bu (motif ve sembollerin yer aldığı) eşyaların tabiat üstü kuvvetlerden korunmak için bir tılsım veya uğur olarak hakanlar tarafından sanatçılara yaptırıldığı sonucu idi². Yapılan çalışmalar neticesinde tezimizin vardığı nokta bu yorumların doğru olmakla beraber meselenin mana derinliğini anlamak açısından yetersiz kaldığıdır.

Evet belki de o devrin insanları anlatılan hikayelerde hayvanlarla betimlenen motifleri çeşitli eşyalarda kullanarak bir uğur getirdiğine inaniyor olabilirlerdi. Bugün de halk arasında çeşitli Kur’an ayetleri manaları bilinmediği halde korunma, bereket veya başka faydalar getirdikleri düşüncesiyle evlere, iş yerlerine, taşıtlara konulmaktadır. Ayetlerin taşıdığı manalar ise çoğu zaman halk tarafından bilinmez veya yüzeysel olarak bilinir. Fakat Yavuz Sultan Selim Han’ın türbesinde, türbenin içerisine benzenmiş ayetlerin bilinçsizce oraya süs olsun diye konulduğunu düşünemeyiz. Elbette ki Sultan hayatı boyunca üzerinde yaşamaya çalıştığı manaları ifade eden ayetlerin yazılmasını vasiyet etmiştir. Bu ayetler şunlardır:

“Ey Rabbim, Sen bana mülkten bir nasip verdin ve bana rüyaların tabirlerinden bir ilim öğrettin. Gökleri ve yeri yaratan Rabbim, dünya ve ahirette benim velim Sensin! Benim ruhumu Müslüman (Allah’a teslim olan) olarak al ve beni iyiler arasına kat!” Yusûf Süresi, 101. Ayet.

*“Yaratıkların diriltilecekleri gün, beni utandırma,
O gün ki, ne mal fayda verir, ne oğullar!*

Ancak Allah’a selim bir kalp ile varan başka!” Şuara Süresi, 87, 88, 89. Ayetler

Yavuz Sultan Selim Han gibi Pazırık kurganında yatmakta olan Ulu Türk Hakanı da kendi döneminin ayetleri diyebileceğimiz manaları motif ve sembollere bezetmiş ve vasiyet etmiş olmalıdır.

Boğa/Geyik (Resim 26) motifi Gök-Tanrı’nın bahşettiği mülkü (ili) sembolize etmektedir.

² Nejat Diyarbakirli, **Hun Sanatı**, İstanbul, MEB, 1972, s.171.

(Resim 26)

Börü/Tonga motifi (Resim 11) rüya tabirinde olduğu gibi manaların kodlama ve çözümlene sistemine vakıf olmayı sembolize etmektedir.

(Resim 11)

Keyik motifi (Resim 27) ise Gök-Tanrı'ya tam teslimiyeti ve sadakati sembolize etmektedir (iyi bir Müslüman olmak gibi).

(Resim 27)

Tam bir teslimiyetle bir keyik gibi Gök-Tanrı'ya teslim olan Hakan'ın ruhu (canı), dünyada iken yaptığı **kartal motifinin** (Resim 29) sembolize ettiği adaletli icraatları sayesinde onu öbür dünyada bir **kut-alp** olarak (Resim 23) iyilerin arasına katar. Yani kutlu kişi selimdir, selamete ermiştir.

(Resim 29)

(Resim 23)

Bu tip motif ve sembolleri tılsım olarak kullanmak halka ait bir davranıştır, havas ise mana üzerine doğar, yaşar ve ölür. Pazırıkta Ulu Türk hakanı ile Osmanlı Sultanı Yavuz Selim'in binlerce yıldır aynı mana üzerine yaşayan Türk milletinin kimliğinin bir bütün olarak tezahür ettiği **kut-alp** oldukları aşikârdır.

Hun dönemi Türk motif ve sembollerinin bugün Selçuklu Devleti, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin sanat ve hayatına yansımaları milletimizin ve devletimizin kuruluş, var oluş sırları ile damarlarımızdaki asil kanda mevcuttur.

Tezimizin sonucu çarkıfelek figüründe olduğu gibi birbirinin içini doldurarak bir çember çizen ve başın sona bağlandığı manalar zincirini kartal misali bir bütün olarak görme girişiminde bulunmaktadır. Türk tarihinde binlerce yıldır tekerrür eden

kut-alp motifi Türk töresinde olduğu gibi sabit manaların dilim dilim birbirini tâkip ederek bütünü tamamlaması ile zuhur eden Türk millî ruhunun aynasıdır.

Yukarıda müşahede ettiğimiz Pazırık 5 Kurganından çıkarılan arkeolojik buluntular o devrin **kut-alp**'i Hun Hakanı ile bize yakın devrin **kut-alp**'i Yavuz Sultan Selimin aynası oldukları millî ruhun aynen devam ettiğinin delili olmuştur.

Tezimizin bu önerisini ispat etmek açısından incelediğimiz kurganlar Pazırık Kurganları (M.Ö. VI-IV. y.y.), Noin Ula Kurganları (M.Ö.II- M.S. I), Nagy Szent Miklos kazı alanı (M.S. V-IX?) üç farklı zaman diliminde olmaları, üç farklı coğrafi bölgede bulunmalarına rağmen motif ve sembollerin aynen devam etmesi sebebiyle seçilmişlerdir.

Tezimiz için geliştirilen **analiz yöntemi** üç bilimsel ayak üzerinde durmaktadır. Bunlardan ortadaki ve ana ayak İdrak Psikolojisi (Cognitive Psychology)'dir. C. G. Jung'un Arke-Tipler ve Toplumsal Bilinçaltı (The Archetypes and Collective Unconscious) teorisi bu arkeolojik buluntuları üreten zihinlerin psikolojik analizi için kullanılmıştır. Diğer yandan tezimizin ikinci ilmi ayağı İdrak Antropolojisi (Cognitive Anthropology) olmuştur. Buradan ortak simgeler (collective reprisantetions) kavramı yine bu arkeolojik buluntuları üreten toplum yapısının çözümlenmesi açısından tezimizin analiz yöntemine uygulanmıştır ve son olarak idrak arkeolojisi (Cognitive Archeology) özetle arkeolojik buluntuların fiziksel olarak üretilme işlemini araştırarak üreticinin dünyasını anlama yöntemi tezimiz için faydalı olmuştur.

Tezimizin **sunuş yöntemi** yapılan analizler sonucunda iç içe bulunan manaların ayrıştırılıp anlaşılır bir hale getirilebilmesi için yine üçlü bir sistem içine oturtulmuştur. Burada kullandığımız sinema filmi benzetmesinde olduğu gibi önce perde, perdeye yansıyan motif ve semboller ki fizikî arkeolojik buluntulardır, anlatılmıştır. Daha sonra filmin senaryosu olarak tanımladığımız destanlarla motifler eşleştirilerek mana derinliğinde bir basamak aşağıya inilip bireysel bilinçaltındaki yansımalar incelenmiştir. Son olarak da toplum bilinçaltındaki izdüşümleri filmin müessiri olarak tanımladığımız Türk millî ruhu ve onun kadim hafızasında (**ortak millî hafıza**) var olan kayıtlara erişme girişiminde bulunulmuştur. 13 ana kategori (**böke motifi, su canlıları motifi, hayat/tuba ağacı motifi, dağ motifi, kurt motifi, kaplan motifi, geyik motifi, kartal motifi, boğa motifi, deve motifi, kut-güç alış-**

verişi motifi, alp motifi, kut-alp motifi) altında belirlediğimiz Türk motiflerini 7 farklı mana kategorisi (**böke motifi, suda hayat motifleri, kurt/kaplan motifi, boğa/deve/keyik motifi, kartal motifi, kut-güç alış-verişi motifi, alp/kut-alp motifi**) altında sembolleştiklerini tespit ettik.

Yukarıda sunuş yöntemi için seçtiğimiz üç farklı kurgandan birer görsel örnek motif bölümü içerisinde incelenmiştir. Bu üç kurganın yanı sıra tüm Türk-Hun arkeolojik coğrafyasından çıkarılan diğer örnekler tezimizin resim bölümünde bir katalog haline getirilmiş ve bu katalogta yer alan her görsel kendi geliştirdiğimiz etiketleme sistemine göre adlandırılmıştır. Bu resimlerin adları tezin başında resim listesi olarak sunulmuştur.

Yapılan analizler sonucunda araştırılan manaların derinliğine inmek açısından zaruri olan üç soyut ve özgün kavram tarafımızca tespit edilmiştir, bu kavramlar tanımlanmış ve **anahtar kavramlar** olarak isimlendirilmiştir. Bu kavramlar **kut-güç alış-verişi, böke** ve **kut-alp** kavramlarıdır.

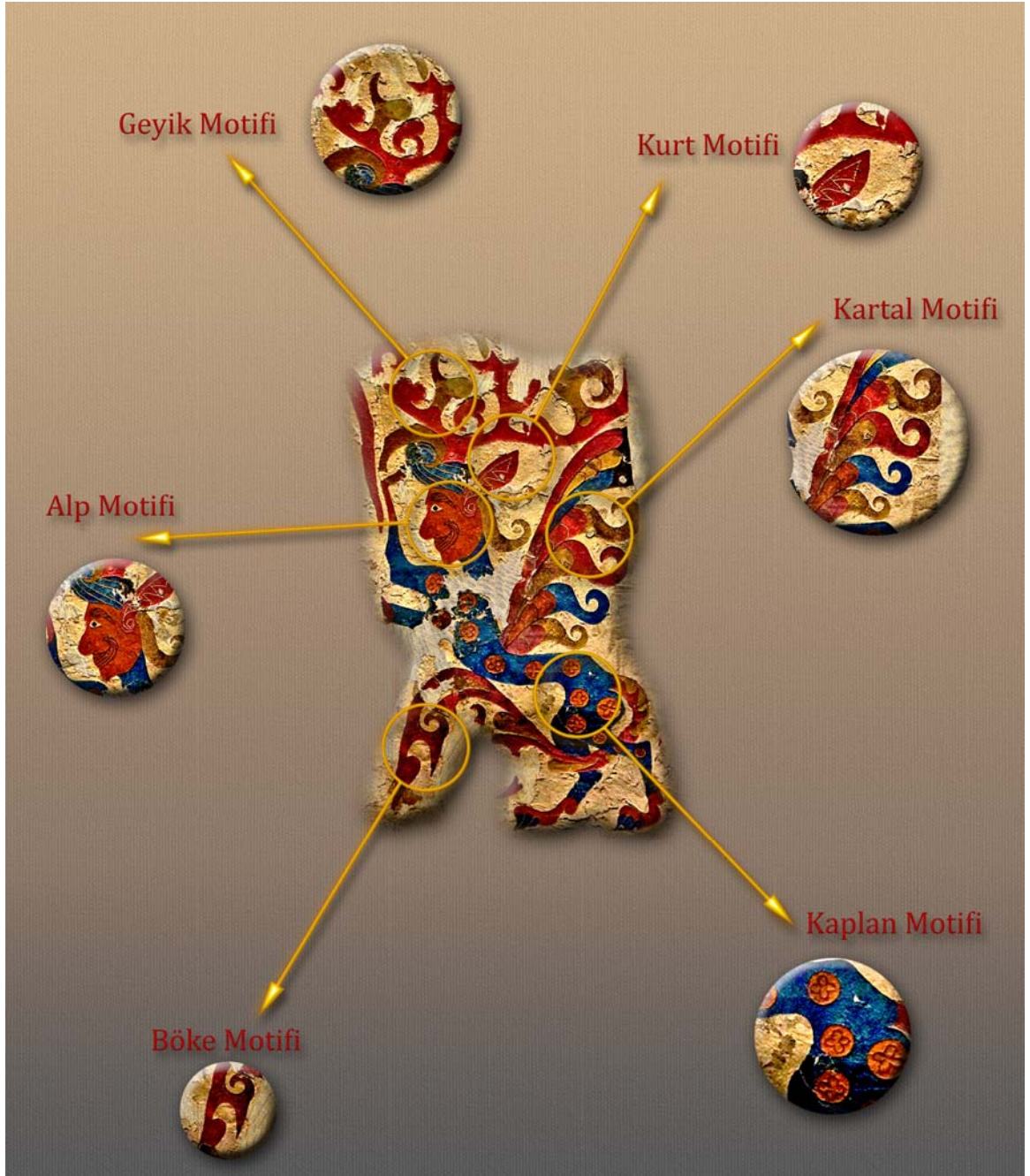
Kut-güç alış-verişi kavramı şunu anlatmaktadır: bireylerin hayatlarında karşılaştıkları zorluklar zihinlerinde değişim ve gelişime sebep olur. Bu gelişim sürecinin işlem yapısında saklı olan toplum bilinçaltı (collective unconscious), bilinç (conscious) ve bilinçaltı (unconscious) arasındaki alışveriş şiddetli ilhamlarla vuku bulur. İşte motif içerisinde “ısıрма” olarak betimlenen bu ilhamlardır. Isırılan hayvan bireyin bilinç ve bilinçaltı boyutunu birleştirir, ısırılan hayvan ise toplum bilinçaltını betimler. Bu motif özetle kişinin **bilgeleşme sürecini** tarif etmektedir.

Böke ise en kısa anlatımıyla “kut” kavramının motifte sembolleşmiş halidir. Kut ise tezimiz içinde **ortak millî hafıza** olarak tarafımızca tanımlanmıştır.

Son anahtar kavram olan **Kut-Alp**, insan başlı zoomorfik yapısından anlaşılacağı gibi geçireyazdı sürecini yaşayıp kutlu olmuş Türk hükümdarını betimlemektedir. Motif, içinde barındırdığı farklı hayvan unsurları ile Alp’in aklı ile hükmeden Gök-Tanrı’ya teslim olmuş adil yani kutlu bir üstün bilinç (superconscious)’e sahip olduğunu anlatmaktadır.

Kut-Alp motifinde bir bütün içerisinde ifade edilen soyut kavramı somut bir motife dökebilme dehasını gösteren Türk milleti olmuştur. **Kut-Alp motifi**’ni oluşturan farklı hayvan unsurlarından birincisi **kurt/kaplan figürüdür**. Burada ifade

edilmek istenen Alp'in bir kurt gibi mana aleminin (**ortak milli hafıza**) şifrelerini çözüp hayatın pratiğine geçirme boyutunu aştığını ve bu boyutta bir kaplan gibi akli ile hüküm sahibi olduğunu betimlemektedir. Kut-Alp motifini oluşturan ikinci hayvan unsuru boynuzlarla tasvir edilen **boğa/keyik figürüdür**. Burada Alp'in **ortak millî hafızaya** ulaştıktan sonra kozmik zıtların çatışması karşısında sabırla tecelliyata teslimiyet gösterdiğinin ifadesi betimlenmektedir. Üçüncü hayvan unsuru kanatlarla tasvir edilen **kartal figürüdür**. Burada akli ile hükmeden, sabrı ile teslim olan kut-alp artık kozmik çelişkilerin çatışmasının üstüne çıkmış ve bir bütün olarak eksiksiz adaletin tezahür ettiği kutlu hükümdar olmuştur. Son olarak **kut-alp motifinin** içindeki kıvrımlarla tasvir edilen tüm desen ve figürler **böke kavramını** sembolize etmektedir.

Resim 23'ten Detaylar: "Kut-Alp Motifi", Sazak 2013.

Şimdi Hermitage Müzesinde Pazırık kurganın sergilendiği salona tekrar geri dönelim. Kutlu Türk hakanının o güven veren, merhametli tok sesine yeniden kulak kabartalım. Artık duyduklarımızı biraz olsun anlamaya başladık. Kutlu Hakan sanki bize şöyle sesleniyor.

“Biz bulunmak istedik o yüzden ortaya çıktık, verdiğimiz toy’a nice alimler geldiler kendilerine ilmimizden pay aldılar. Biz isteriz Türk alimleri toy’umuzda bulunsunlar, gelsinler onlara anlatacak çok ilmimiz var. Sen bize geldin Türk evladı, dilimizi anlar ondun, sözüümüzi bilir oldun. Aradığını buldun. Biz de bulduğun kendin oldun. Gönlü Türk olanın ilmi Türk olur. İlmi Türk olanın Tanrısı Tek olur.”

Hermitage Müzesinde sergilenen Türk eserleri ve diğer İslâm öncesi ve hatta sonrasındaki dönemde Türkistan coğrafyasından çıkarılmış arkeolojik eserler ve mimari yapılar Türk sanatına ait atalarımız tarafından şifrelenmiş muhteşem kodlar taşımaktadırlar. Bu eserleri ilk kazan ve çıkararak başta Rus ilim adamları, daha sonra Batılı arkeolog ve sanat tarihçileri eserlerin sanat açısından olağanüstülüğü karşısında büyülenmişlerdir. Motif ve sembollerin bir şifre taşıdığını hissetmiş, fakat çözememiş ve bu muhteşem eserlerin Türk eserleri olacağı gerçeğini kabul etmek istememişlerdir. Bu eserleri sahiplenebilmek için Hint-Avrupa teorisine dayanarak ilk önce Hunların ataları olan İskitleri Avrupa-İranlı (Indo-Scythian) yapmaya çalışmışlar, ancak hem Herodot ve diğer siyasî tarih kaynakları hem de sanat eserlerinin siyasî ve kültür tarihi ile paralel, daha dikkatli incelenmesi sonucunda bu sanatı nomadic art (göçebe sanatı), animal style (hayvan stili), pastorial people’s art (Doğada yaşayan insanların sanatı) olarak tanımlamak zorunda kalmışlardır.

Bu sefer madem bu sanat “göçebelerin” o zaman, bu göçebeleri yaşadıkları coğrafyaya göre kültür adı vererek adlandırılmalı ve bu eserler yine menşei olarak kime ait olduğu belirsizliğini korusun, bilim bunu henüz ispat edemedi olsun diye çaba göstermişlerdir. Bu sebeple tüm Rus arkeologların kazı raporlarında kazı yapılan bölge adı yeni bir kültür keşfedilmiş gibi bölgenin ismi ile adlandırılmıştır; “Toprak Kale Kültürü” gibi.

Bizim tezimizdeki en büyük avantajımız Hun arkeolojik eserlerinin (Noin Ula kurganlarını hâlâ Moğolların atalarına ait olarak göstermeye çalışan Rus ilim adamları olsa da) artık Hun olarak (Xiongnu) tüm ilim dünyası tarafından kabul edilmesidir. Bize düşen ise bu eserlerdeki motif ve sembollerin şifrelerini kendi anahtarlarımızla *Divanü Lûgat-it-Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Türk destanları* ile çözmek ve Türk bakış açısıyla yorumlamak olmuştur. Bu sonuçları ise dünyaca kabul görmüş ilimler çerçevesinde ispat etmeye çalışmak tâkip ettiğimiz analiz yöntemi olmuştur.

Böylesine bir yöntem motif ve semboller için Türk akademik dünyasında ilk defa tezimizde uygulanmıştır.

Kısacası yukarıda anlatılan iki hakanın kurgan ve türbesi aradan 2600 yıl geçmiş olmasına rağmen mana açısından birbirinin aynasıdır. Hun dönemi eserleri ile günümüzü, günümüz eserleri ile Hun ve daha eskisini çözmek mümkündür. Dünü bugünle birleştirebilmek geleceğimizin yolunu aydınlatacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmetbeyoğlu, Ali: **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Ankara, TTK Yayınları, 2001.
- _____ : “Avrupa Hunlarının ‘Sihirli Geyik’ Efsanesi”, **Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Yayınları, 1995, s. 65-68.
- _____ : **GreK Seyyah Priskos (V. Asır)’a Göre Avrupa Hunları**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1995.
- _____ : **Tarih Boyunca Türkler’de Altın**, Yay. Haz. Y. Öztekin ve diğerleri, İstanbul, İstanbul Altın Borsası Yayınları, 2002.
- Akisev, K.A.: **Kurgan Issik**, (y.y.), Moscova, Iskustvo, 1978.
- Alekseev, A Yu-
Bokonev, N. A.- Boltrik, Y. : “A Chronology of The Scythian Antiquities of Eurasia Based on New Archaeological and 14C Data”, **Radiocarbon, Proceedings of the 17th International 14C Conference, Arizona Board of Regennts University of Arizona**, Vol. 43, Nr 2B, Arizona, 2001, pp. 1085-1103.
- Alföldi, Alfred: “Archaeologische Spuren der Hunnen”, **Germania**, XVI, s. 135-138.

- _____ : “Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderrung”, **Archaeologia Hungarica**, S.IX, Budapeşte, 1932.
- _____ : “Türklerde Çift Krallık”, **İkinci Türk Tarih Kongresi Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler 20-25 Eylül 1937**, İstanbul, TTK Yayınları, 1943, s.518, s.507-519.
- ALTHEIM, Franz: **Geschichte Der Hunnen**, 6 c, Berlin, Waltee de Gruyter&Co., 1959.
- Altheim, Franz-
Haussing, Hans W.: **The Hunnen in Osteuropa**, Baden, Verlag für Kunst und Wissenschaft Baden,1958.
- Amartüvshin, C.-
Gantul, Z.-
Garamzbav, D.: “On The Walled Site of Managasyn Khuree in GalbynGobi”, **Xiongnu Archaeology Multidisclinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed: U. Brosseder- B. Miller- Vor-und Germany, Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 509-514.
- Ammianus Marcellinus,: **Ammianus Marcellius History**, tran. by: J. C. Rolfe, London, Harvard University Press, 1939-1950.

- Anadol, Ayşen: (Ed.), **Louvre Koleksiyonlarından Başyapıtlarla İslâm Sanatının 3 Başkenti İstanbul, İsfahan, Delhi**, İstanbul, Sakıp Sabancı Müze Kataloğu 2008.
- And, Metin: **Minyatürlerde Osmanlı-İslâm Mitologyası**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. bs, 2007.
- Артамонов, М.И.: **Сокровища саков**, Москва, Аму-Дарьинский клад Алтайские курганы Минусинские бронзы Сибирское золото, 1973.
- Babelon, Ernest: “Attila dans la numismatique”, **Revue numismatique**, Ser.IV., C.VVIII, 1914, s. 297-328.
- Banarlı, Nihat S.: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, C. I, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1971.
- Bang, Willy-
Rahmeti, G. Reşit: **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970.
- Barthold, Vasillı V.: **Kırgızlar**, Çev. Ufuk Deniz Aşçı, Konya, Kömen Yayınları, 2002.
- Baykuzu, Tilla D.: **Asya Hun İmparatorluğu**, Konya, Kömen Yayınları, 2012.
- _____ : “V. Yüzyılda Hunlar ve Budizm”, Erzurum **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 34, 2007, s.193-214.

- Bemmann, Jan: (Ed.) **Mongolian-German Karakorum Expedition: Excavations in the Craftmen Quarter at the Main Road**, Ulambayar Erdenebat & Ernst Pohl, Volume I, Germany, Reichert Verlag Wiesbaden 2010.
- _____ : “Moğolistan projeleri”, (Çevirimci), http://www.vfgarch.unibonn.de/downloads/jb_geoarchaeology_in_der_steppe.pdf/at_download/file, 22.10.2012.
<http://www.vfgarch.uni-bonn.de/downloads/bemmann-zentrum-der-steppenreiche.pdf>, 22.10.2012.
- _____ : “Was The Center Of The Xiongnu Empire In The Orkhon Valley?”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Vol. 5, Ed: U. Brosseder, B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 441-462.
- Birol, İnci: **Klasik Devir Türk Tezyini Sanatlarında Desen Tasarımı Çizim Tekniği ve Çeşitleri**, İstanbul Kubbealtı, 2008.
- Birol, İnci- Derman, Çiçek: **Türk Tezyin San’atlarında Motifler**, İstanbul, Kubbealtı, 7. bs., 2008.
- Blanchent, A.: “Les Monnaies de la guerre de Theodose II contre Attila en 442”, **Revue historique de sud-est europeen**, C. I, 1924, s. 97-102.

- Bregel, Yuri: **An Historical Atlas of Central Asia**, Leiden Boston, Brill, 2003.
- Brion, Marcel: **Asya ve Avrupa’da Hunlar (Hunların Hayatı)**, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Çatı Kitabevi, 2005.
- Bokovenko, N.A.: “Tuva During The Scythian Period”, **Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age**, Ed: J.D.Kimball, Berkley CA, Zinat Press, 1995.
- Bona, I.: “Die Archäologäschen Denkmaler der Hunnen and der Hunnenzeit in Ungarn im Spiegel der internationalen Hunnenforschung”, **Ausstellungskatalog Niebelungenlied**, 1979, s.297-342.
- Borosseder, Ursula: “Belt Plaques as an Indicator of East-West Relations in the Eurasian Steppe at the Turn of the Millennia”, **Current Archaeological Research In Mongolia**, Germany, Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19t-23rd, 20007, 2009, s. 349-424.
- _____ : “Zur Archaeologie der Xiongnu”, HunnenAttila und Die Hunnen, **Historischen Museum der Pfalz Speyer**, Stuttgart , 2007, s. 62-72.
- _____ : “Xiongnu Terrace Toms and Their Interpretation as Elite Burials”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed: J. Bemmann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s. 247-280.

- Borosseder, Ursula-
Miller, Bryan K.: “Reiterkrieger der Xiongnu”, **Steppenkrieger**, Ed: Jan Bemann, Bonn, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, 2013, s. 115-126.
- Bunker, Emma C.: **Ancient Bronzes of the East and Eurasian Steps From the Arthur M. Sackler**, New York, Arthur M. Sackler Foundation Press, 1997.
- _____ : **Nomadic Art of the Eastern Eurasian Steppes**, London, Yale University Press, 2002.
- Caferoğlu, Ahmet: **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara, TDK, 1968.
- _____ : **Türk Dili Tarihi I-II**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 4.bs, 2000.
- Carter, Dagny: **The Symbol of the Beast: The Animal Style Art of Eurasia**, New York, Ronald Press Co., 1957.
- Clavijo, Ruy G.,
_____ : **Timur Devrinde Kadis’den Semerkand’a Seyahat**, Çev. Ömer R. Doğrul, İstanbul, Kesit Yay., 2007.
- Çakan, Varis: **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, Ankara, Binyıl Yayınevi, 2. bs, 2009.
- Çakmak, Tülay: “Hsiung-nu (Hun) Kişi Ad ve Unvanlarının eski Çince Yazı Çevirimi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C.10, S. 21, 2003, s. 1-17.

- Çoruhlu, Yaşar: **Türk Mitolojisinin Anahtarları**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002.
- _____ : **Türk Resim Sanatı'nda Hayvan Sembolizmi**, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1992.
- Dağtekin, Hüseyin: **Genel Türk Tarih Atlası**, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 17. bs., 2010.
- Danilov, Sergei V.: Typology of Ancient Settlement Complexes of The Xiongnu in Mongolia and Transbaikalia, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed: U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 129-136.
- _____ : "Preliminary Results of the Investigations on a Xiongnu Settelement In Mongolia", **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemmann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s. 241-246.
- David-Kimbell, J.-
Koryakova, L.-Murhy,E.M.,: (Ed.) **Kurgans, Ritual Sites and Settlements: Eurasian Bronze and Iron Age**, Berkeley, Zina BAR International Series 890, Archaeopress, Oxford 2000.
- David-Kimbell, J.-
Bashilov, V. A.-

- Yablonsky, L. T.: (Ed.) **Nomads of the Eurasian steppes in the early Iron Age**, Berkeley, Zinat Press, CA 1995.
- Davidova, A.-Miniaev,S.: “The Xiongnu Decorative Bronzes New Discoveries İn Russia”, **The Archaeological Sites Of The Xiongnu**, Vol. 6, St. Petersburg Publish House Gamas, , 2008.
- Davydova, A.V.: Ivolginskii arheologicheskii kompleks II. Ivolginskii mogil’nik, Sankt- Peterburg **Arkheologicheskie pamiantniki Siunnu 2**, 1996.
- De Groot, Jan Jacob M.: **Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens**, Berlin, Leipzig, Walter de Gruyter& Co., 1921.
- Di Cosmo, Nicola: **Ancient China and Its Enemies. The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- _____ : “Hun İmparatorluğu’nun Kuruluşu ve Yükselişi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 709-719.
- Diyarbakirli, Nejat: “Eski Türklerde Kültür ve Sanat”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 827-894.
- _____ : **Hun Sanatı**, İstanbul, MEB, 1972.
- Donuk, Abdulkadir: **Türk Hükümdarı**, İstanbul, TDAV Yayınları, 1990.
- Duymaz, Ali: “Dede Korkut Kitab’ında Alpların Eğitim ve Geçiş Törenleri”, **Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni**,

Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları,
19-21 Ekim 1999, s. 109-122.

_____ : “Türk Halk Anlatılarında Şehir Hayatı ve Yerleşik-
Konargöçer Çatışmasının İzleri Üzerine Bazı
Değerlendirmeler” adlı tebliğ sunumdan, İstanbul,
VIII. Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Kasım 2013,
2013.

Eberhard, Wolfram: **Çin’in Şimal Komşuları Bir Kaynak Kitabı**, Çev. N.
Uluğtuğ, Ankara, İdeal Matbaası, 1942.

_____ : **Çin’in Şimal Komşuları**, Çev: Nimet Ulutuğ, 2.bs,
Ankara, TTK Yayınları, 1996.

_____ : **Çin Tarihi**, 2. bs. Ankara, TTK Yayınları, 1987.

Eckhart, Ference: **Macaristan Tarihi**, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara,
TTK Yayınları, 1949.

Edib Ahmet B.

Mahmud Yükneki: **Atabetü’l- Hakayık**, Çev: R. R. Arat, İstanbul, Ateş
Basımevi, 1951.

Eliade, Mircae: **Şamanizm**, çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitapevi,
1999.

Erdelyi, I.: “The Settlements of the Xiongnu”, Ed. B. Genito, **The
Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies**,
Napoli, Papers from the International Symposium held
in Napels 9-12 November 1992, Istituto Universitario

Oriente, Dipartimento di Studi Asiatici, Series Minor
44, 1994, pp. 553-563.

Erdly, Miklos: “Orta Avrasya Boyunca Hiong-nu Tarzı Kazanlar ve Bunların Kaya Kabartmalarında Ortaya Çıkışları”, **Eski Milletlerin Arkeolojik Kùltürlerine Dair Uluslararası Akademik Konferansı**, Çev. H. Şirin, İç Moğolistan 1992, s. 265-316.

Ergin, Muharrem: **Dede Korkut Kitabı**, Ankara, TDK Yayınları, 2009.

_____ : **Orhun Abideleri**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 42. bs., 2010.

Erginsoy, Ülker: **İslam Maden Sanatının Gelişimi**, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978.

Esin, Emel: **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş (Türk Kültürü El Kitabı Cilt I’den Ayrı Basım)**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978.

_____ : “Kotuz”, Ankara, **Erdem Dergisi**, ayrı basım, 1985, s.125-145.

_____ : “Tuğrul ve Karakuş”, **Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı Kitabevi, 2004, s.203-225.

_____ : **Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.

- _____ : **Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2003.
- _____ : **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2004.
- _____ : “Sigunlar Begi”, **Türklerde Maddî Kültürün Oluşumu**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2006, s. 201-202.
- _____ : **Türk Kozmolojisine Giriş**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2001.
- Fedoseenko, O. A.,: **Кочевники Евразии На Пути к Империи**, Санкт-Петербургского, Сдавия, 2012.
- Fettich, Nándor: “Hunların Arkeolojik Hatıraları”, **Atilla ve Hunları**, Çev. Şerif Baştav, İstanbul, Ankara Üniversitesi Yayınları, 1982.
- _____ : “Hunlar Zamanına Ait Olup Szeged-Nagyszekoss'da Bulunan Prens Mezarı Buluntusu”, **İkinci Türk Tarih Kongresi**, Ayrı Basım, İstanbul, Devlet Basımevi, 1937.
- Franke, Otto: **Geschichte des Chinesischn Reiches**, 5 cilt, Berlin, Walter de Gruyter & Co. 1965.
- Frohlich, B.-Amgalantög ,T.-
Littleton, J.-Hunt, D.-
Hinton, J.-Goler, K.,: “Bronz Age Burial Mounds in the Khövsgöl Aimag, Mongolia”, **Current Archaeological Research in**

Mongolia, V. 4, Ed: J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s. 99-115.

Gabain, Anna V.: **Eski Türkçenin Grameri**, Çev. M. Akalın, Ankara, TDK Yayınları, TDK Yayınları, 1988.

Gençosmanoğlu, Niyazi Y.: **Alp-Erenler Destanı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

_____ : **Bozkurtların Destanı**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2002.

_____ : **Dede Korkut'un Salur Kazan Destanı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1976.

_____ : **Destanlar Burcu**, İstanbul, Türk Edebiyatı Vakfı, 2002.

Gelie, Enno: Evidence for the Xiongnu in Chinese Wooden Documents from the Han Period, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V.5, Ed: U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, 2011, s. 49-75.

Giessauf, Johannes: "An den Tellerändern der Zivilisation", **Steppenkrieg**, Ed: Jan Bemann, Bonn, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, 2013, s. 53-70.

- Gren, E.,: **Der Münzfund von Viminacium** Uppsala (Skrifter utgivna av K. Humanistiska Vetenskaps- Samfundet i Uppsala, XXIX. 2), 1934.
- Glatzmaier, Gary: **The Geodynamo**, University of California Santa Cruz. Retrieved 20 October 2013.
- Golden, Peter B.: **Central Asia In World History**, New York, Oxford University Press, 2011.
- Gottschall, Jonathan: **The Storytelling Animal How Stories Makes Us Human**, New York, Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 2012.
- Gökalp, Ziya: **Türk Töresi**, Ankara, Aka Kitabevleri, 1977.
- Gökyay, Orhan Ş.: **Dede Korkut Hikayeleri**, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2. bs, 2006.
- Gömeç, Saadettin: **Türk-Hun Tarihi**, Ankara, Berikan Yayınları, 2012.
- _____ : **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara, Akçağ Yayınları, 2006.
- _____ : “Türklerin ve Moğolların Tarihi İki Boyu”, **Turkish Studies**, Vol. 2/1, Winter 2007, s.10-16.
- Görgünay
Kırgızgölu, Nermin: **Altaylar’dan Tunaboyu’na Türk Dünyası’nda Ortak Yanışlar (Motifler)**, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.

- Gryaznov, Mikhail P.: **Raskopka knyajeskoy mogili na Altae, "Çelovek",** 1928, 2-4, s. 217-219.
- _____ : **Pervy Pazıriskiy kurgan,** Leningrad 1950.
- Gumilëv, Lev N.: **Hunlar,** İstanbul, Selenge Yayınları, 2. bs, 2002.
- Günay, Ünver-
Güngör, Harun: **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi,** İstanbul, Rağbet Yayınları, 5.bs., 2009.
- Haidle, Noël M.: "Archeological Approaches to Cognitive Evolution", **A Companion to Cognitive Anthropology.** Ed: D. B. Kronenfeld, G. Bennardo, V. C. De Munck, M. D. Fisher, USA, Wiley-Blackwell, 2011, s. 453-454.
- Hamilton, James-
Tome, I.: **Manuscripts Ouighurs du IXe-Xe Siècle De Touen-Houang,** Paris 1986.
- Haussing, Hans W.,: **İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi,** çev. Müjdat Kayseri, Geçit Yayınları, 1997.
- Holotova- Szinek, Juliana: "Preliminary Research on The Spatial Organization of The Xiongnu Territories", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia,** Ed: U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 425-440.

- Ishjamts, N: “Nomads in Eastern Central Asia”, **History of Civilizations of Central Asia, Volume II, The development of sedentary and nomadic civilizations: 700 B.C. to A.D. 250**, Ed: J. Harmatta, Paris, Unesco Publishing, 1994, s. 146-164.
- İnan, Abdulkadir: “Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s.268-273.
- _____ : “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, **Makaleler ve İncelemeler**, C. I, Ankara, TTK Basımevi, 1988, s. 220-237.
- _____ : **Tarihte ve Bugün Şamanizm (Materyaller ve Araştırmalar)**, Ankara, TTK Yayınları, 4.bs., 1995.
- Janse, O.,: “Notes sur quelques representations des bracteates en or scandinaves”, **Revue archeologique**, Ser. 5., C. XIII, 1921, s. 373-95.
- _____ : “Notes sur les solidi romains et byzantins trouves en Scandinavie”, **Revue numismatique**, Ser. IV. C. XXV, 1922, s. 38-48.
- _____ : “L’Empire des steppes et les relations ente l’Europe et l’Extreme-Orient dans l’antiquite”, **Revue des arts asiatiques**, C. IX, 1935, s. 9-26.

- Jung, Carl G., **The Archetypes and the Collective Unconscious**, trans. by R. F. C. Hull, Ed: H. Read, 10th Edition, U.S.A., Princeton University Press/ Bollingen, 1990.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Kutadgu Bilig ve Kùltùr Tarihimizdeki Yeri**, İstanbul, Kùltùr Bakanlığı Yayınları, 1980.
- _____ : **Tùrk Millî Kùltùrù**, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 27. bs., 2007.
- Kalan, Ekrem, “İvolga Örneğinde Hun Kent Kùltürüne Genel Bir Bakış”, **Tùrkbilig**, S.24, 2012, s. 1-19.
- Kaplan, Mehmet: “Tùrk Destanında Alp Tipi”, **Tùrk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 8. bs, 2006, s.13-21.
- _____ : “İki Destan İki İnsan Tipi”, **Tùrk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 8. bs, 2006, s.22-38.
- Kasdin, N. J.-
Paley Derek, A.,: **Engineering Dynamics : a Comprehensive Introduction**, Princeton, N.J., Princeton University Press, 2010, pp. 526–527.
- Kaşgarlı Mahmud, **Divan-i Lùgât-it Tùrk**, çev. Besim Atalay, 4 cilt, 5. bs., Ankara, TDK Yayınları, 2006.
- Kaya, Korhan,: **Hint Mitoloji Sözlùđù**, İmge Kitabevi, 2. bs., İstanbul 2003.

- Kerimova, R.,: “Hun İmparatorluğu ile Çin’in Doğu Türkistan Mücadelesi”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 743-748.
- Kiselev, Sergei V.,: “Drevnie goroda Mongolii” [Ancient cities of Mongolia]. **Sovetskaia arkheologiia** 1957/2: 97–101.
- _____ : İz rabot Altayskoy ekspeditsii **GİM** v 1934, SA, 1935.
- Koca, Salim,: “Büyük Hun Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.I, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 687-708.
- Konovalov, P. B.,: “The Burial Vault of a Xiongnu Prince at Sudzha (Il'movaia Pad', Transbaikalia)”, **Bonn Contributions To Asian Archaeology** ,V. 3, Bonn, Von-und Frühgeschichtliche Archäologie Rheinische Friedrich-Wilhelms- Universität, 2008.
- Kovalev, Alexie-
Erdenebataar, D.-
Matrenin, S.-
Grebennikov, Ivan,: “The Shouxiangcheng Fortress of the Western Han Period- Excavations at Baian Bulag, Nomgon Sum, Ömnögov Aimag, Mongolia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V.5, Ed: U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche

Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-
Universitaet Bonn, 2011, s. 475-508.

Kozlov, Pert K.: **Kratkie otçetı ekspeditsiy po issledovaniyu Mongolii v svyazı s Mongolo-Tibetskoy ekspeditsey**, Leningrad 1925.

Kradin, Nikolay N.,: Stateless Empire: Structure of the Xiongnu Nomadic Super-Complex Chiefdom, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed: U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 77-96.

Kronenfeld, D. B.,-
Bennardo, G.-
De Munck, V. C.-
Fisher, M.D.,: (Ed.) **A Companion to Cognitive Anthropolgy**, USA 2011.

Kubarev, Gleb V.: Archaeologische Denkmäler der Alttürken, **Steppenkrieger**, Ed: Jan Bemann, Buchhandelsausgabe Primus Verlag, Bonn 2013, s. 127-138.

_____ : “The Culture of The Ancient Turks of The Altai (on the basis of burials)”, Ed: E. I. Derevjanko, Novosibirsk, **Russian Academy of Sciences Siberian Divison Institute of Archaeology and Ethnography**, 2005.

- Kurat, Nimet A. : **IV-XVIII Yüzyıllarda Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.
- Laszlo, Gyula: **The Art of the Migration Period**, Florida, University of Miami Press, 1974.
- Laszlo, Gyula- Racz, Ivan: **Treasure of Nagyszentmiklos**, tranleted by Helen Tarnoy, Hungary, Kner Pringting House, 1984.
- Leus, P.M., “New Finds From The Xiongnu Period In Central Tuva. Preliminary Communication”, **Xiongnu Archaeology Multidisclinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V.5, Ed: U. Brosseder- B. Miller, Bonn, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet, Germany 2011, s. 515-536.
- Ligeti, Lajos: “Attila ve Hunların Tarihi Kökenleri”, **Hunlar ve Tanrının Kırbacı Attila**, Haz. Gyula Németh, İstanbul, y.y., 1996.
- _____ : **Bilinmeyen İç Asya**, Çev. Saadettin Karatay, Ankara, TTK Yayınları, 1986.
- Ling, Pan: “A Summary of Xiongnu Sites Within the Northen Periphery of China”, **Xiongnu Archaeology Multidisclinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Bonn, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet, Germany 2011, s. 463-474.

- Louis, François: “Han Lacquerware and the Wine Cups of Noin Ula.”
The Silk Road, Vol. 4/2, pdf 2007, s. 48-53.
- Lowrie, William: **Fundamentals of Geophysics**, Cambridge, Cambridge Univ. Press., 2nd ed., 2007 pp. 58–59.
- Maenchen- Helfen,
Otto J.: **The World of The Huns Studies in Their History and Culture**, Berkeley University of California Press, 1973.
- Maloory, J. P., GERARD
McCormac, F.-Reimer, P. J.,
Marsadolov, L. S.: “The Date of Pazyryk”, **Ancient Interactions: east and west in Eurasia**, Ed: K. Boyle, UK, McDonald Institute Monographs, Oxbow Books, 2002.
- Marsadolov, L. S.: “Altay’daki Pazırık Kültürü (M.Ö. VI.- IV. Yüzyıllar), **Türkler Ansiklopedisi**, Ed: Hasan Celal Güzel, C.III, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 895-902.
- Mc Govern, William M.: **The Early Empires of Central Asia A Study of Scythians and the Huns and the part they played in world history**, New York, The University of North Carolina Press, 1939.
- Mert, Oktay: (Yay. Haz.), **Osmanlı Padişahları Albumü**, İstanbul, Nakkaş Yapım ve Prodüksiyon, 2007.
- Miller, B.K.-Baiarsaikhan, Z.-
Egiima, T.- Konolov, P.B.-

- Logan, J.: “Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Takhiltyn Khotgor, Mongolian Altai”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed: J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s. 300-314.
- Miniaev, Sergei S.: “Dyrestuiskii mogil’nik”, Sankt-Petersburg **Arkheologicheskie pamiatniki Siunnu** 3, 1998.
- Miniaev, Sergei S.-
Sakharovskaia, Lidiia M.: “Investigation of a Xiongnu Royal Complex in the Tsaraam Valley” [Part 1], **The Silk Road**, 4/1, 2006, pp. 44-76.
- Миняев, С.С.: *Дырестуйский Могильник*, Издание 2-е, Санкт-Петербург, Санкт-Петербургского государственного университета, 2007.
- Minss, H.E.: “The Art of the Northern Nomads”, **Proceedings of the British Academy**, 1942, s. 47-101.
- Moisil, C.: “Sur les monnaies byzantines trouves en Roumanie”, **Academie roumaine: Bulletin de la section historique**, C. XI, 1924, s. 207-11.
- Molodin, V. I. -
Tseveendorzh, D.-
Myl’nikov, V.P.: “V poiskakh pazyrykskikh kompleksov v Severo-Zapade Mongolii”, **Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel’nykh territorii** 9, 2004, s. 365-372.

- Nesisser, Ulric G.: **Cognitive Psychology**, Appleton Century Crofts, New York 1967.
- Nestor, J.-
- Plospor, N.S.C.: “Hunnische Kessel aus der Keinen Walachie”, **Germania**, C. XXI, 1937, s. 178-82.
- Ochir, Ayudai- Odbaatar,
- Tserendorj-
- Ankhubayar, Batsuuri-
- Erdenebold
- Lhagwasüren: “Ancient Uighur Mausolea Discovered in Mongolia”, **The Silk Road**, Vol. 8, 2010, s. 16-26.
- Onat, Ayşe- Orsoy Sema-
Ercilesun Konuralp: **Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-Nu (Hun) Monografisi**, Ankara, TTK Yayınları, 2004.
- Onat, Ayşe: **Çin Kaynaklarında Türkler. Han Hanedanı Tarihi’nde Batı Bölgeleri**, Ankara, TTK Yayınları, 2012.
- Orkun, Hüseyin, N.: **Türk Tarihi**, Ankara, Akba Kitabevi, 1946.
- _____ : **Eski Türk Yazıtları II**, İstanbul, TDK, İstanbul Devlet Basımevi, 1938.
- Ögel, Bahaeddin: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, 2 cilt, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

_____ : **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 4. bs., 2001.

_____ : **Erzurum Anıtlarında Eski Altay- Türk San'atının İzleri,** Erzurum, Erzurum İl Basımevi, 1947.

_____ : **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre,** Ankara, TTK Yayınları, 5. bs., 2003.

_____ : "Toğrul Bey'in Adı Hakkında", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi,** S.III, Ankara, Güven Matbbası, 1971, s. 201-207.

_____ : **Türk Kültür Tarihine Giriş,** 9 cilt, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 3. bs., 2000.

_____ : **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I,** İstanbul, MEB, 1971.

_____ : **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar),** 2 cilt, Ankara, TTK Yayınları, 5. bs., 2010.

Pan Ku: **Courtier and Commoner in Ancient China. Selections From the History of the Former Han by Pan Ku,** Trans. B. Watson, New York, Columbia University Press, 1974.

Parzinger, Hermann-
Molodin, Viacheslav I.-

Tseveendorzh, Damdinsüren: “New Discoveries in Mongolian Altai: The Warrior Grave Of The Pazyryk Culture At Olon-Grüüniin-Gol 10”, **Current Archaeological Research In Mongolia**, Germany, Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19t-23rd, 2007, V. 4, 2009, s. 203-220.

Perlee, Kh.: “К истории древних городов и поселений в Монголии” (On the history of ancient cities and settlements in Mongolia). **Sovetskaia arkheologiia** , C.III, 1957, s. 43–53.

_____ : **Mongolard ulsyn ert**, Ulaanbaatar, Dundad Üenin Khot Suuriny Tovchoon, 1961.

Pirazzoli-

T’serstevens, Michèle: “A Chinese Inscription from a Xiongnu Elite Barrow in the Tsaraam Cemetery”, **Silk Road**, Vol. 5/1, pdf 2007, s. 56-58.

Polosmark, Natalya V.: **Всадники Укока**, Новосибирск, Инфлио Пресс, 2001.

_____ : “Pastures of Heaven”, **National Geographic**, October 1994, s. 80-103.

_____ : Silver Horse harness Adornments From Suzukteh Burial Mounds 20 (Noin Ula, Mongolia), **Archaeology**

Ethnology & Anthropology of Eurasia, Vol. 39/2,
2011, pp. 46–54.

_____ -

Bogdanov, E.S.- Tseveendorj, D.-

Erdene-Ochir, N.: "Silver Horse Harness Adornments From Suzukteh Burial Mounds 20 (Noin Ula, Mongolia), **Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia**, Vol. 34/2, 2008, pp. 77–87.

Potts, David T.: "Gopatshah And The Human-Headed Bulls Of Persepolis", **Electrum**, Krakow, Vol. 6, 2002, pp. 9-13.

Pristak, O.: "Xun, der Volksname der Hsiung-nu", **Central Asiatic Journal**, Vol V, N: 1, 1959, pp. 27-34.

Psarras, Sophia K.: "Exploring the North: Non-Chinese Cultures of the Late Warring States and Han," **Monumenta Serica**, Vol. 42, 1994, s. 1-125.

_____ : "Xiongnu Culture: Identification and Dating," **Central Asiatic Journal**, 39/1, 1995, s. 102-136.

_____ : "Pieces of Xiongnu Art," **Central Asiatic Journal** Vol. 40/2, 1996, s. 34-259.

- _____ : “Han and Xiongnu: A Reexamination of Cultural and Political Relations (I)”, **Monumenta Serica**, Vol. 51 2003, s. 55-236.
- _____ : “Han and Xiongnu: A Reexamination of Cultural and Political Relations (II)”, **Monumenta Serica**, Vol. 52 2004, s. 37-93.
- Pulleyblank, Edwin G.: “Hsiung-nu”, **History of the Turkic Peoples in the Pre-Islamic Period / Histoire des Peuples Turcs à l'Époque Pré-Islamique**, Ed. H.R. Roemer, Berlin, Klaus Schwarz Verlag, 2000, s. 52-75.
- Radloff, Wilhem: (Derleyen), **Manas**, Yay. Haz. E. Naskalı, Ankara, Türksoy Yay., 1995.
- _____ : **Sibirya'dan I**, Çev. Ahmet Temir, İstanbul, Maarif Basımevi, 1954.
- Ramseyer, D.- Pousaz, N.
- Törbant, T.: “The Xiongnu Settlement of Boroo Gol, Selenge Aimag, Mongolia”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed: J. Bemann, Germany, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, 2009, s. 231-240.
- Rasonyi, Laszlo: **Macar Arkeolojisinde Hunlar, Avarlar, Macarlar**, İstanbul, Kenan Basımevi, 1938.
- Revilla, C.C.- Rogers,
J.D., Wilcox, S.P.-

- Alterman, J.: “Computing the Steppes: Data Analysis for Agent-Based Models of Politics in Inner Asia”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ed. BROSEDER, U., MILLER, B., Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 97-110.
- Rostovtzeff, Michael: **The Animal Style In Russia and China**, Hacker Art Books, New York 1973.
- Rudenko, Sergei I.: Başadarskie Kurganı, Leningrad, **KSİİMK**, S. 45, 1945, s. 30-39.
- _____ : *Frozen Tombs of Siberia. The Pzyryk Burials of Iron Age Horseman*, Çev. M.V. Thomson, Berkeley, University of California, 1970.
- _____ : Kultura Altaya vremeni soorujeniya Pazırıkskih kurganov, Leningrad, **KSİİMK**, S. 26, 1949, s. 97-109.
- _____ : Skıfskoe pogrebeniye Vostoçnogo Altaya, Soobşeniya **GAİMK**, S. 2, 1931, s. 25-31.
- _____ : Raskopki Pazırıksoy gruppı kurganov, **KSİİMK**, S. 32, Leningrad 1950, s. 11-25.
- Sakaoğlu, Saim-Yılmaz, Ali: **İslâmiyet Öncesi Türk Destanları**, İstanbul,Ötüken Neşriyat, 3. bs., 2006.

- Samolin, William: **East Turkestan to the Twelfth Century. A Brief Political Survey**, Mouton & Co., The Hague 1964.
- Sarıtaş, Eyüp: **Çin’de Yapılan Arkeolojik Araştırma ve Kazılara Göre İslâmiyetten Önce Türklerde Kültürel Hayat, (En Eski Çağlardan IX. yüzyılın Ortasına Kadar)**, İstanbul, Scala Yay., 2010.
- Sepetçioğlu, Mustafa N.: **Türk Destanları**, İstanbul, Toker Yay., 3. bs., 1986.
- _____ : **Yaratılış ve Türeyiş Destanı: Türk Destanı**, İstanbul, MEB, 1969.
- Seyidof, M.: “Altın Muharib’in’ Soy Etnik Talihi Hakkında”, **Kardaş Edebiyatlar**, S.3, Erzurum 1982.
- So, Jenny F.-
Bunker, Emma C.: **Traders and Raiders on China's Northern Frontier** , Seattle & London, University of Washington Press, 1995.
- Solongo, Saran-
Törbant, Tsagaan: “The Chronology at the Boroo Settlement, Mongolia-Osl Dating of Xiongnu Pottery”, **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, V. 5, Ed. U. Brosseder- B. Miller, Germany, Vor-und Frühgeschichtliche Archaeologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn, 2011, s. 169-172.

- Sosnovskii, G.P.: Nihne- Ivolginskoe gorodishche, **Problemy istorii dokapitalisticheskikh obshchestv** 7-8, 1934, s. 150-156.
- Strzygowski, J.- Glük, H.
- Köprülü, Fuat: **Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi**, Çev. C. Köprülü, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2. bs., y.y., t.y..
- Şapolyo, Enver B.: **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, İstanbul, Elif Kitabevi, 2006.
- Quigly, Carol: **The Evolution Of Civilizations An Introduction to Historical Analysis**, Indianapolis, Liberty Press, 2.nd Edition, 1979.
- Takacs de Z.,: "Congruencies Between the Arts of the Eurasiatic Migration Periods", **Artibus Asiae**, C. V, 1935, s. 23-32, s. 177-202.
- Taşgıl, Ahmet: **Gök-Türkler I**, Ankara, TTK Yayınları, 2. bs., 2003.
- Tekçe, E. Fuat: **Pazırık Altaylar'dan Bir Hahının Öyküsü**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay.,1993.
- Törbat, T- Henri Giscard, P.-

- Batsükh, D.: “First Excavation of Pazyryk Kurgans In Mongolia Altai” **Current Archaeological Research In Mongolia**, Germany, Papers from the First International Conference on “Archaeological Research in Mongolia” held in Ulaanbaatar, August 19t-23rd, 2007, V. 4, 2009, s. 221-230.
- Togan, Zeki Velidî: **Umimi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Kitabevi, 3. bs., 1981.
- _____ : **Tarihte Usûl**, 2. bs., İstanbul, İÜEF Yay., 1969.
- _____ : **Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznamesi, Tercümesi ve Tahlili**, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1972.
- Trever, Camilla: **Excavations In Northen Mongolia**, Leningrad 1932.
- Turan, Osman: **On İki Hayvanlı Türk Takvimi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Turhal, Abdullah: **Osmanlı'nın Muhteşem Süvarileri Deliler**, İstanbul, Doğan Egmont Yayıncılık 2011.
- Türkeli, C.,: **Çin Kaynaklarına Göre Hunların Ataları**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990.
- Ünver, Süheyl A.: “Bir Zamanın Reisül Uleması Ardından”, **Onar Armağanı**, İstanbul 1977, s. 931-937.
- Vasiliev, Alexsander A.,: **The History of The Byzantine Empire: 324-1453**, 2 cilt, The Wisconsin, University of Wisconsin Press, 1964.

- Verbitski, V.İ., : **Altayskie İnorodtsı**, Moskva 1903.
- Yavuz, Kemal: **Hâcib Böyle Dedi Kutadgu Bilig'den Seçmeler**, İstanbul, Mostar, 2012.
- Yıldırım, Kürşad: “Barbarlık Mefhumu ve Eski Türkler”, **Türk Ocakları Bir Fikir Hareketinin Yüzüncü Yılı Sempozyumu**, İstanbul 5-7- Mayıs 2012, s. 1-16.
- _____ : **Bugünkü Doğu Türkistan Coğrafyasında Kurulan Şehir Devletleri ile Çin Arasındaki Münasebetler (Milladi 73-108)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2011.
- Yıldırım, F.- Aydın, E.-
- Alimov, R., : **Yenisey- Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, Ankara, Bilgesu Yay., 2013.
- Ying-Shih, Y.,: “Hsiung-nu (Şyung-nu)”, Çev. S. Esenbel, **Erken İç Asya Tarihi**, Ed. D. Sinor, İstanbul, İletişim Yayınları, 5. bs., 2009, s. 167-207.
- Yun, H. W.,: “The Xiongnu Tombs at Khudgiin Tolgoi in Mongolia”, **Current Archaeological Research in Mongolia**, Ed. J. Bemmam, Vor- und Frühgeschichtliche Archaeologie, Germany 2009, s. 281-299.

- Yusuf Has Hacib,: **Kutadgu Bilig**, Çev. R.R. Arat, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2. bs, 2008.
- Yücel, Muallâ U.-
Sazak, Gözde: “An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks”, **Language Culture and Ethnic Diversity A Global Perspective**, Ed. E. Saritas, New York, Untested Ideas Research Center, 2013, s. 91-119.
- Waugh, Daniel C.: “Nomads and settlement: new perspectives in the Archaeology of Mongolia”, *The Silk Road*, Vol. 8, 2010, pdf, s. 98-132.
- Werner, J.,: **Beitraege Zur Archaeologie des Attila-Reiches**, Abhandlungen der Bayerischen Akademie des Wissenschaften, Phil.- Hist. Klasse N. F. Heft 38A und 38B. München, Verlag der Bayerischen Akademie des Wissenschaften in Kommission bei der C. H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung, 1956.
- Womack, Mari: **Symbols and Meaning A Concise Introduction**, CA Altamaira Press, 2005.
- засеская и.п.,: украшения гуннской эпохи 1973.
- _____ : кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху, 1994.

Zakharov, A., “Antiquities of Katanda (Altai)”, **The Journal of The Royal Antropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 55, 1925, pp. 37-57.

Zieme, Peter: “The Manichaean Turkish Texts of the Stein Collection at the British Library”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, 06/2010; 20(03), s.255-266.

Jacobson, E.-

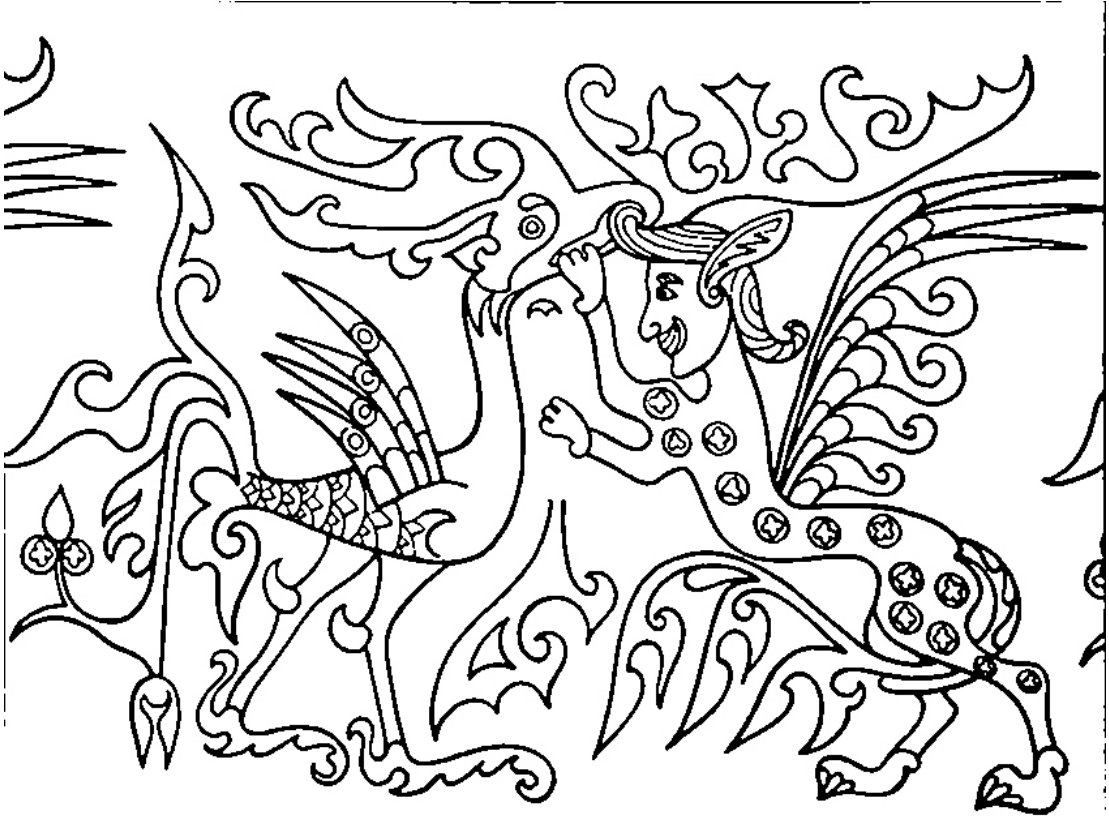
Kubarev, D.V.-

Trevenndorzh, D., “Moğolistan projeleri” (Çevirimci),
[http://img.uoregon.edu/mongolian/](http://img.uoregon.edu/mongolian/index.php) index.php,
22.10.2012.

www.wikipedia/raymongosling.com (Çevirimci) (25.12.2013).

http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in_piramitleri (Çevirimci) (30.12.2013)

RESİMLER

Resim 1: Keçe Yurt Duvarı, “Kut-Alp ve Böke-Kartal’ın Kut-güç Alış-verişi Sahnesi”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

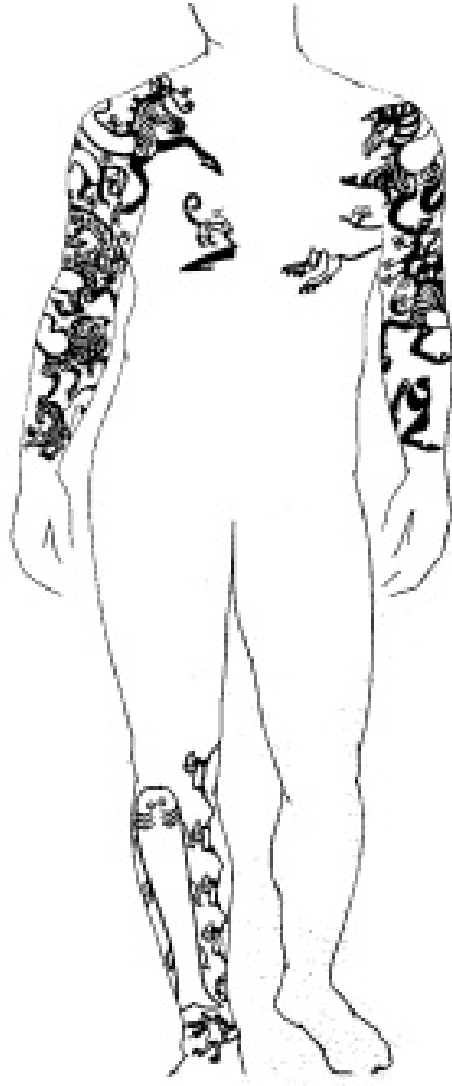
Resim 2: Ahşap Oyma ve Deri Tös, “Kartal’ın Böke/Geyik’i Isırması”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 3: Yün Halı, “Suda Hayat Motifinde Böke Başlangıcı Olarak Balık Figürü”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 4: Altın Vazo, “Suda Hayt Motifi İçerisinde Hayat Ağacı ve Tonga Motifleri”, M.S.V-IX (?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz, 1984.

Resim 5: Deri Üzerine Dövme, “Suda Hayat Motifi Kuzey Kutbu Balığı”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 6: Yün Halı, “Suda Hayat Motifi İçerinde Kaplumbağa Motifi”, M.Ö.II-
M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 7: Altın Vazo, “Suda Hayat Motifi Hayat Ağacı Dalları”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz, 1984.

Resim 8: Deri Aplik, “Kurt’un Geyiğe Kut-güç Aış-veriş Sahnesi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 9: Yün Halı, “Böke/Kurt’un Boğa’ya Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 10: Altın Vazo, “Kut-Alp Motifi’nin Geyiğe Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz, 1984.

Resim 11: Deri Aplik, “**Kaplan/Tonga Motifi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 12: Yün Halı, “Kaplan/Tonga Motifli Halı”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 13: Altın Vazo, “Yavru Böke/Kaplan Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 14: Keçe Aplike, “Kutlu Geyik (Böke/Geyik) Motifi”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Razıık Kurganı III, Altay, Rusya, Федосеенко 2012.

Resim 15: Altın Plaka, “Kutlu-Geyik Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 16: Altın Vazo, “Kutlu-Geyik Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 17: Ahşap Tös, “Boğa Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 18: Yün Halı, “Böke/Kaplan Motifi ve Boğa Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 19: Altın Çerez Kabı, “Boğa Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 20: Eyer Üzerinde Deri Aplik, “**Kartal Motifi**”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 21: Yün Halı, “Kartal Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962.

Resim 22: Altın Vazo, “Kartal Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 23: Keçe Yurt Duvarı, “Kut-Alp Motifi”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 24: Yün Halı, “Boğa Başı, Kaplan Çizgili Kut-Alp Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962.

Resim 25: Altın Vazo, “İnsan Yüzlü Kut-Alp Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 26: Yün Halı, “Kutlu-Geyik Motifi”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 27: Ahşap Süsleme, “Geyik Motifi”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

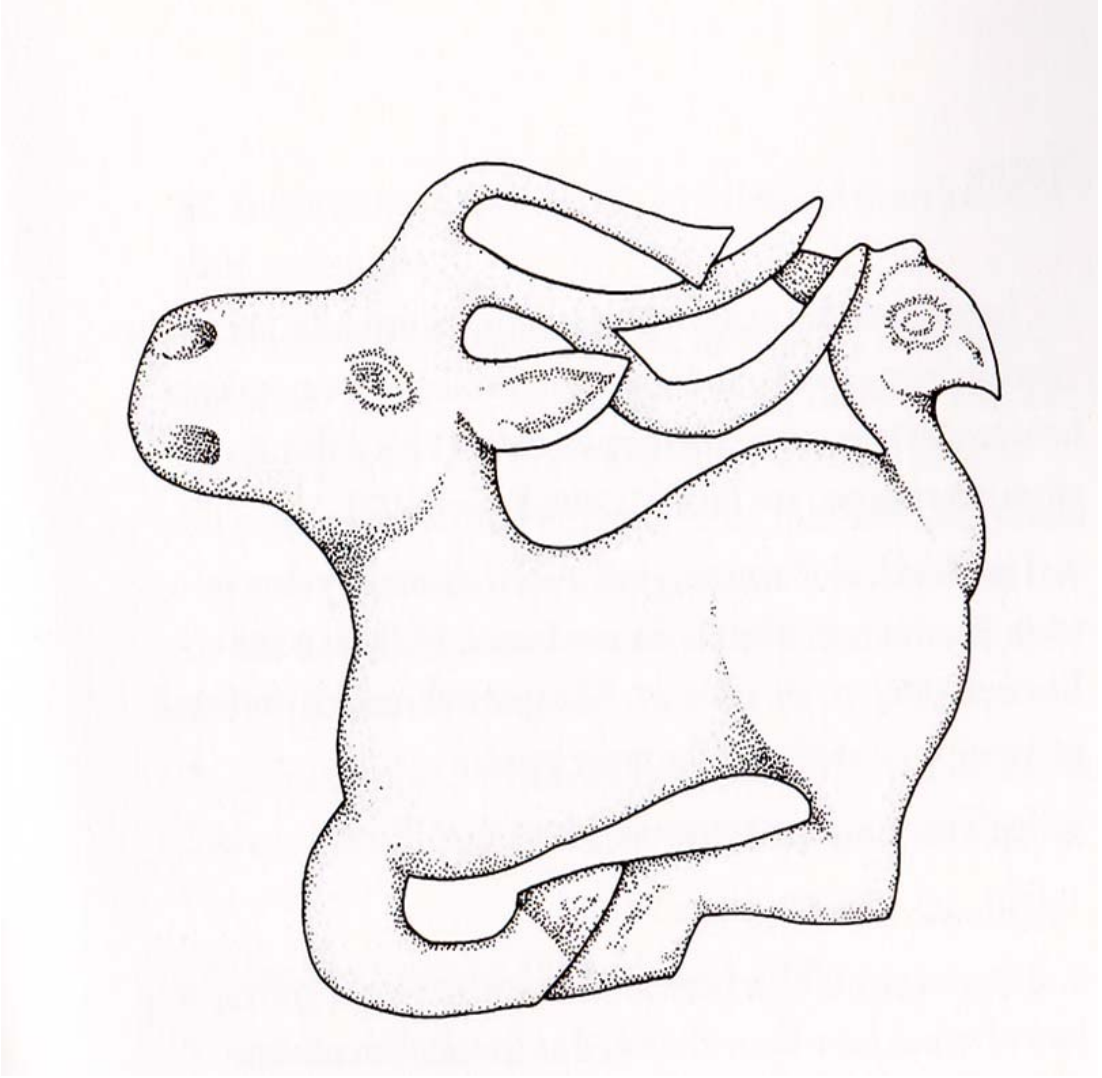
Resim 28: Keçe Yurt Duvarı, “Böke/Kartal Motifi”, M.ÖIV-III. yüzyıl, Pazırık Kurganı V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 29: Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “Böke Motifi Çarkifelek”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 30: Altın Alem, “Böke Motifi”, M.Ö.IV. yüzyıl, Nalin’gatu, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1989.

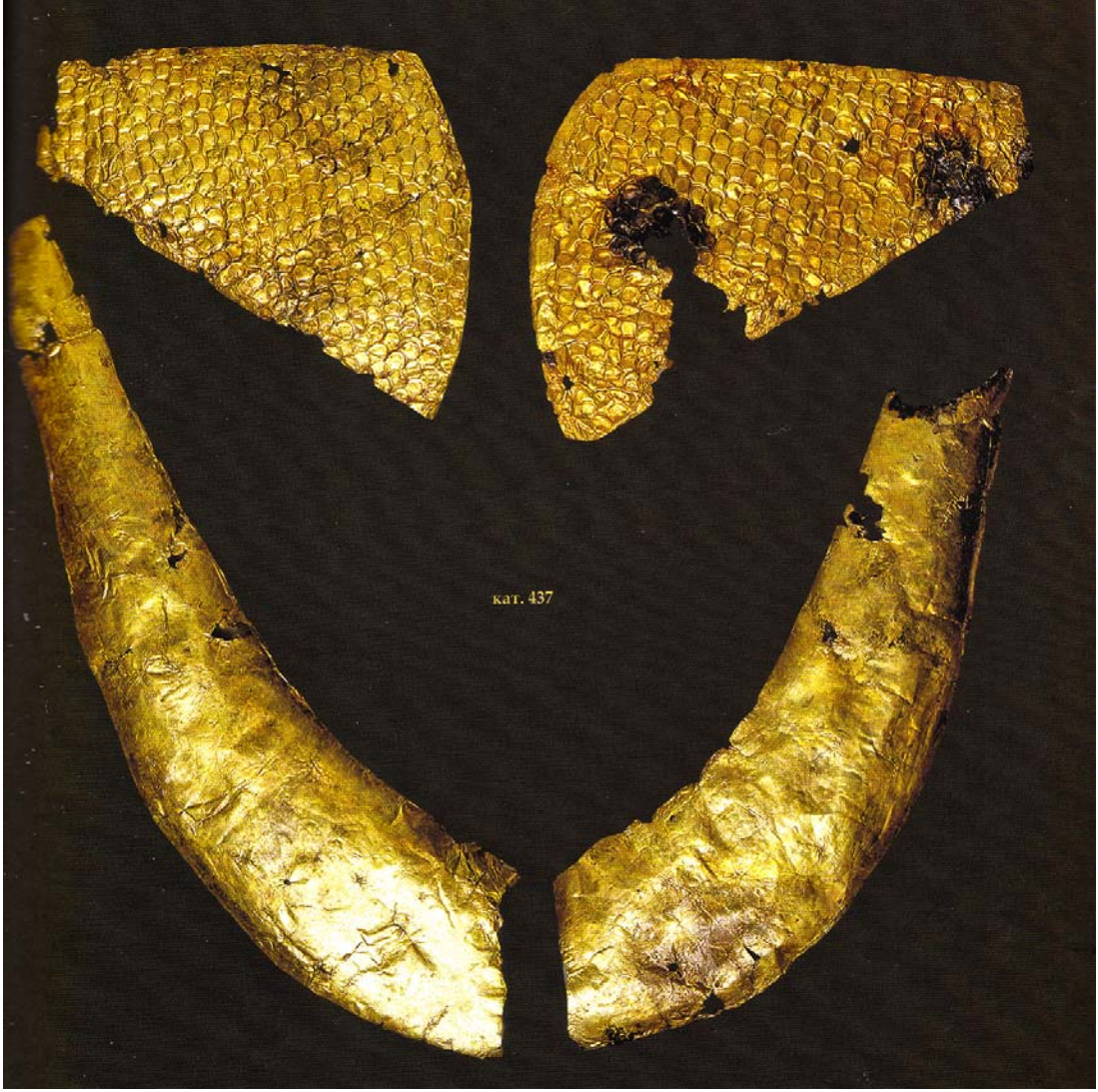
Resim 31: Bronz Elbise Süsü, “**Böke Kuyruklu Geyik Motifi, Böke/Geyik**”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Liaoning, Kuzey Çin, Bunker 1997.

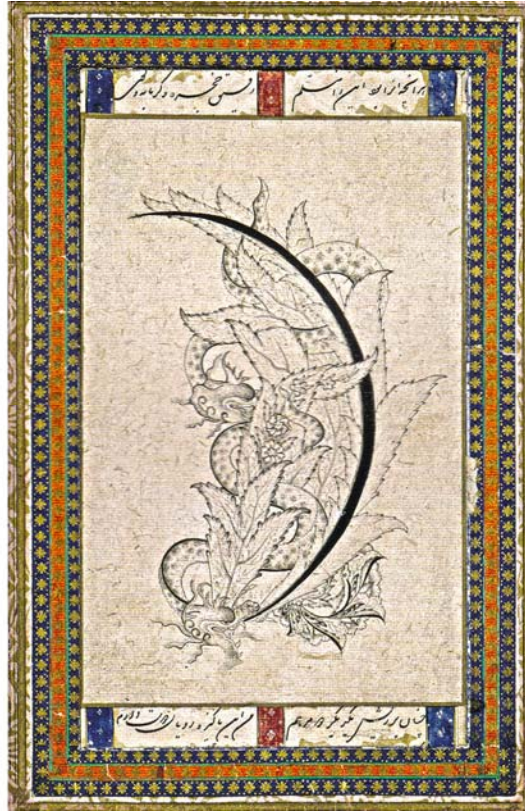
Resim 32: Altın Kemik Küpe, “Geyik ve Böke Motifli Küpe”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Xigoupan, İç Moğolistan, Bunker 1997.

Resim 33: Altın Kemer Tokası, “Böke Motifi”, M.Ö.II. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1997.

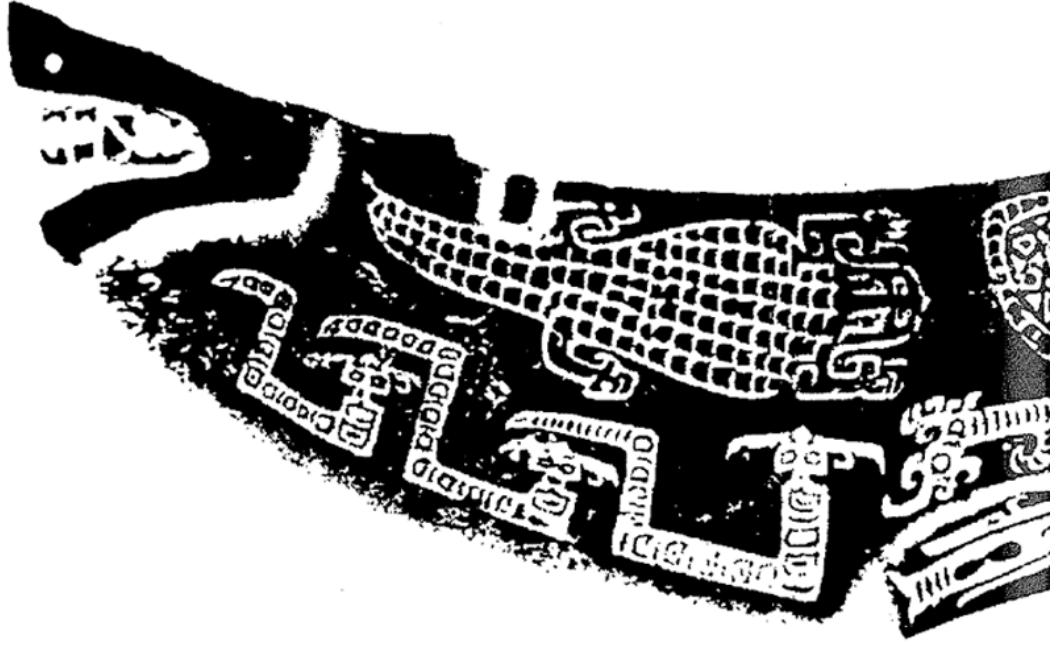
Resim 34: Altın Eyer Süslemesi, “Balık Pulu Desenli Böke Motifi”, M.S.IV-V. yüzyıl, Doğu Avrupa, HM Katalog 2012.

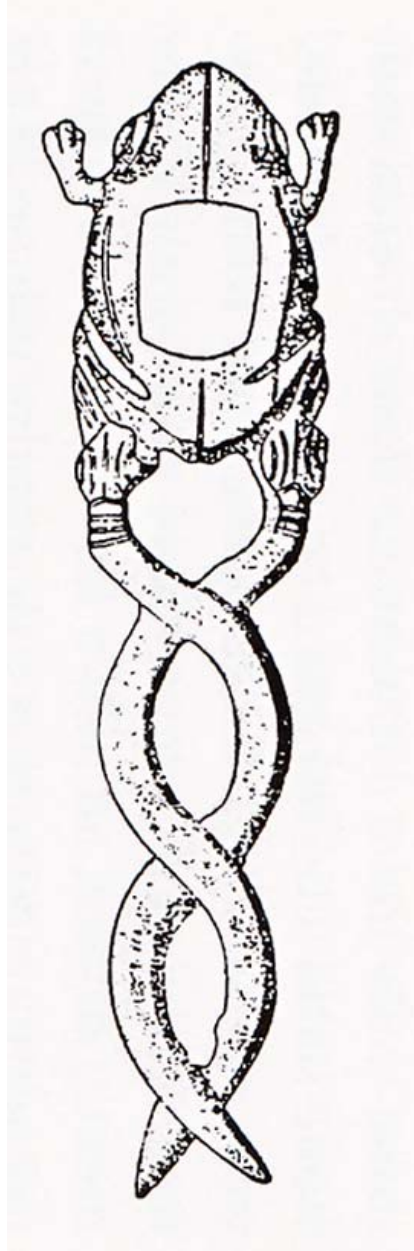
Resim 35: Kara Kalem Desen, “Ejder Şeklinde Çift Böke Motifi”, M.S.XVI. yüzyıl, İstanbul, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.

Resim 36: Amblem, “Çift Ejder Şeklinde Böke Motifinin Günümüze Yansıması”, İstanbul, A. Süheyl Ünver Arşivi (Ünver, 1977).

Resim 37: Bronz Gong Sapı, “Suda Hayat Motifi İçerisindeki Timsah Figürlü Tören Gong Sapı”, M.Ö.XIII-XII. yüzyıl, Taohuacun, Shanxi Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1997.

Resim 38: Bronz Plaka Çizimi, “Suda Hayat Motifi DNA Zinciri Kuyruklu Kurbağa”, M.Ö. I. bin yıl, Lingyuan, Liaoning Bölgesi, Kuzey Çin, Bunker 1997.

Resim 39: Bronz Kılıç Kını, “Suda Hayat Motifinde İnsan Başlı Böke Kuyruklu Ata”, M.Ö. X. yüzyıl, Baicaopo, Kansu Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 39'dan Detay.

Resim 40: Bronz Kılıç Kını, “Suda Hayat Motifi İçinde Dokuz Başlı Böke”, M.Ö.VI.-V. yüzyıl, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 41: Deri Süsleme, “Suda Hayat Motifi İçinde Su Horozu Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, , Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 42: Bronz Kemer Tokası, “Suda Hayat Motifi Kaplumbağa Motifi”, M.Ö.II. yüzyıl, Daodunzi, Kuzey Çin, Wu En-Bunker 1997.

Resim 43: İpek Örtü, “Suda Hayat Motifi İçinde Hayat Ağacı ve Haberci Kuşlar”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 44: Bronz Kemer Tokası, “Suda Hayat Motifi İçinde İki Su Kuşu, Kartal ve Balık Motifleri”, M.Ö.II-I. yüzyıl, Doğu Sibirya, Dr. Walter Dietrich Koleksiyonu.

Resim 45: Lake Kap, “Suda Hayat Motiflerinden Su Kuşu Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Rudenko 1962.

Resim 46: İpek-Yün Halı, “Suda Hayat Motiflerinden Kaplumbağa ve Böke Motifleri”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 47: Gümüş Kemer Tokası, “Suda Hayat Motiflerinden Üç Hilal Motifi”, M.S.IV-V. yüzyıl, Kafkas Doğu Ukrayna, Don Bölgesi, Ahmetbeyoğlu 2002.

Resim 48: Pamuk-Yün Halı, “Suda Hayat Motifleri”, M.S.XVI-XVII. yüzyıl, Babür Halısı, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.

Resim 49: Yün Halı, “Suda Hayat Motiflerinden Balık Motifinin Günümüze Yansıması”, İran, Sazak 2014.

Resim 50: Ahşap Tös, “Böke/Kartal Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.V-IV. Yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 51: Bronz Kemer Tokası, “**Böke/Kurt Motifi ve Koç Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Bunker 1990.

Resim 52: Bronz Kemer Tokası, “**Kaplan Motifi ve Koç Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Qingyang, Kansu Bölgesi, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Bunker 1990.

Resim 53: Bronz Kemer Tokası, “Böke/At Motifi ve Kurt Motifi Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Kuzey Çin, Leon Levy ve Shelby White Koleksiyonu, Bunker 1995.

Resim 54: Bronz Kemer Tokası, “İki Kardeşin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.Ö.II. yüzyıl, Kexingzhuang, Shaanxi, Kuzey Çin, Bejing 1962.

Resim 55: Bronz Kemer Tokası, “**Kurt Motifi ve At Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Derestuy, Baykal Gölü Güneyi, Rusya, Bunker1997.

Resim 56: Bronz Kemer Tokası, “Kaplan Motifi ve Geyik Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesi”, M.ÖII-I. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1997.

Resim 57: Şah Tahmasp'ın İpek Taht Halısı, “Kut-güç Alish-verish Sahnesi”, M.S.XVI. yüzyıl, Kâşan, Louvre Müzesi, SSM Kataloğu 2008.

Resim 58: Video, “Kartal Motifi ve Kurt Motifinin Kut-güç Alış-veriş Sahnesinin Günümüze Yansıması”, Kazakistan, 2012.

Resim 59: Yeşim Taşı Kolye, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö. I. bin yıl, Baoji Xian, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 60: Keçe Örtü, “**Kurt Motifi**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Başhadar Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 61: Bronz Kemer Tokası, “**Kurt Motifi**”, M.Ö.V. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, Brinker 1975.

Resim 62: Bronz Kemer Tokası, “Böke/Kurt Motifi”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, M. Sackler Gallery, So-Bunker 1995.

Resim 63: Bronz Kemer Tokası, “Böke/Kurt Motifi”, M.Ö.IV. yüzyıl, Maoqinggau, Liangcheng Xian, İç Moğolistan, The Calon da Koleksiyonu, Rawson-Bunker 1990.

Resim 64: Bronz Maske, “Kurt Motifi”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, İç Moğolistan, Bunker 1997.

Resim 65: Bronz Kemer Tokası, “Böke/Kurt Motifi”, M.Ö.II. yüzyıl, Güney –Doğu Sibiry, George Wannick Koleksiyonu, Rostovtzeff 1929.

Resim 66: Altın Kemer Tokası, “**Kurt Motifi**”, M.S.IV-V. yüzyıl, Szeged-Öthalom, Orta Avrupa, Ahmetbeyoğlu 2002.

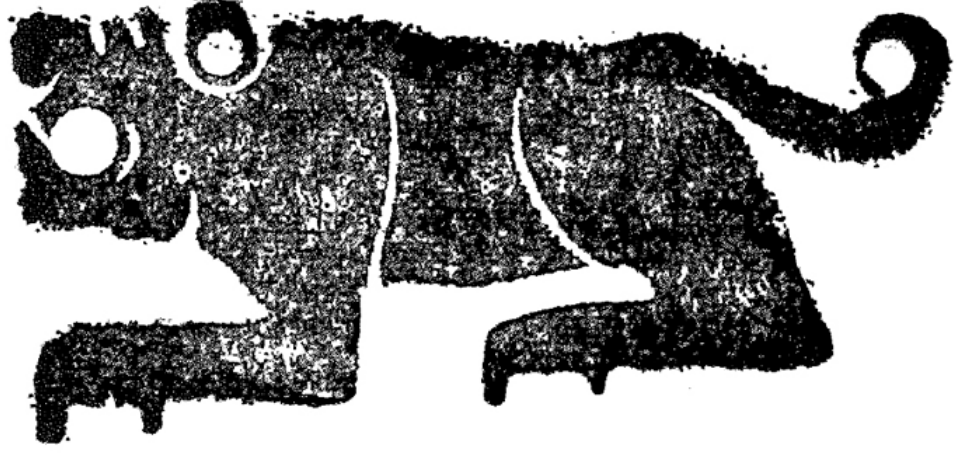
Resim 67: Kala-i Kahkaa Sarayı Duvar Resmi, “**Kurt Motifi**”, M.S.VI. yüzyıl, Batı Türkistan, Sazak 2013.

Resim 68: Çini Pano, “Geyik Motifli Av Sahnesi”, M.S.XVI. yüzyıl, Şahkulu, İstanbul, Topkapı Sarayı Sünnet Odası, Birol 2008.

Resim 69: Amblem, “Kurt Motifinin Günümüze Yansıması”, Ankara, F-16 Filo Amblemi, TSK 2014.

Resim 70: Yeşim Taşı Kolye, “Kaplan Motifi”, M.Ö. I. bin yıl, Baoji Xian, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 71: Ahşap At Koşum Takımı Süsü, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 72: Deri Aplik Süsleme, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö.VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 73: Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “**Kaplan Motifi**”, M.Ö:VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 74: Yün-Pamuk Halı, “**Kaplan Desenli Kaplan Motifi**”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğolistan, Sazak 2013.

Resim 75: Altın Bilezik, “Kaplana Başlı Kaplan Motifi”, IV-V. yüzyıl, Sennoi Taman Yarımadası, Kırım, Vanderweyde 1810.

Resim 76: Fatih Sultan Mehmet Han'ın İpek-Pamuk Kaftan, “**Kaplan Desenli, Üç Yön Motifli Kaplan Motifi**”, XV. yüzyıl, İstanbul, Topkapı Sarayı 2014.

Resim 77: Amblem, “Kapla Motifinin Günümüze Yansıması”, F-16 Kaplan Filo, Ankara, TSK, Sazak 2014.

Resim 78: Bronz Alem, “Geyik Motifi”, M.Ö.VI-III. yüzyıl, Tagar, Baykal Gölü Güneyi, Rusya, G.F. Miller Koleksiyonu, Sazak 2013.

Resim 79: Ahşap At Koşum Takımı Göğüs Parçası, “Geyik Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 80: Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “Geyik Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 81: Kalaylı Bronz Tös, “Geyik Motifi”, M.Ö.II. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.

Resim 82: Bronz Kemer Tokası, “Çift Geyik Motifi”, M.Ö.II-I. yüzyıl, Kuzey Çin, C.T. Loo Koleksiyonu, Salmony 1933.

Resim 83: Altın Küpe, “Geyik Motifi”, M.S.IV-V. yüzyıl, Doğu Avrupa, HM Katalog 2012.

Resim 84: İpek Halı, “Geyik Motifinin Günümüze Yansıması”, İstanbul 2014, www.gittigidiyor.com.(05.01.2014).

Resim 85: Bronz Kemer, “**Boğa Motifi**”, M.Ö.IV. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.

Resim 86: Bronz Kemer Tokası, “**Boğa Motifi**”, M.Ö. III-II. yüzyıl, Shijiazhuang, Hebei Bölgesi, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.

Resim 87: Bronz Kemer Tokası, “Boğa Motifi”, M.Ö.III-II. yüzyıl, Kuzey Çin, Bunker 1995.

Resim 88: Bronz Kemer Tokası, “Çift Hörgüçlü Deve Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Daodunzi, Kuzey Çin, Wu En-Bunker 1997.

Resim 89: Yün Halı, “Boğa Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Nion Ula Kurganı, Moğolistan, HM Kataloğu 2012.

Resim 90: Bronz Heykel, “Boğa Motifinin Günümüze Yansıması”, Kadıköy İstanbul, www.kadikoygazetesi.com (05.01.2014).

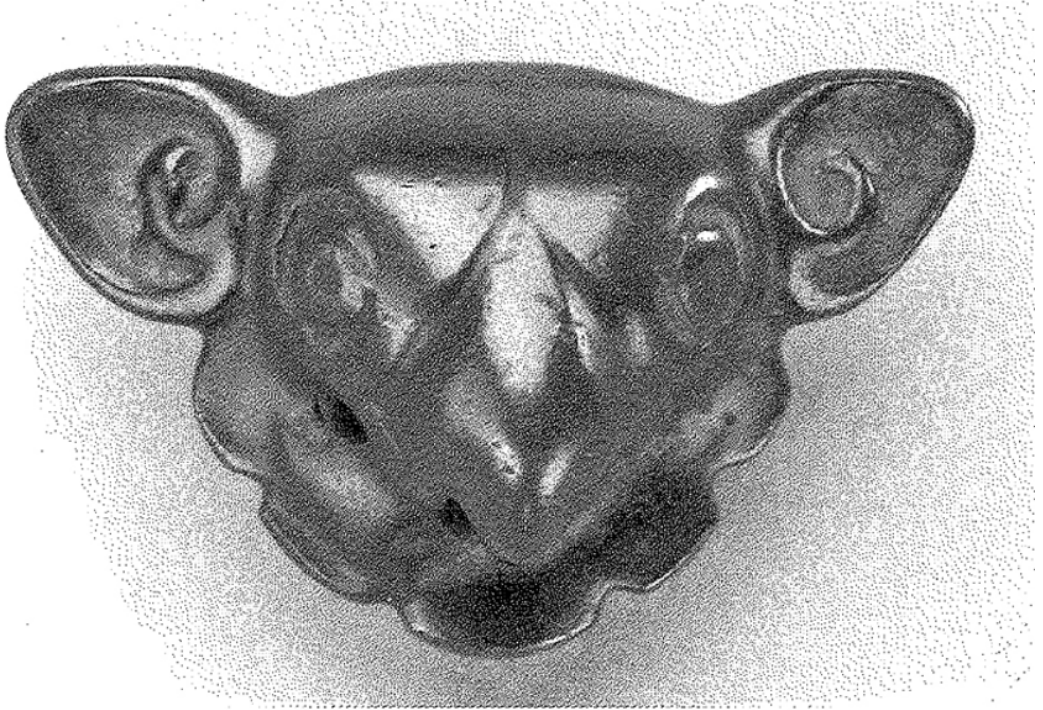
Resim 91: Altın kaplama Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “Kartal Motifi”, M.Ö.VI-VII. Yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Sazak 2013.

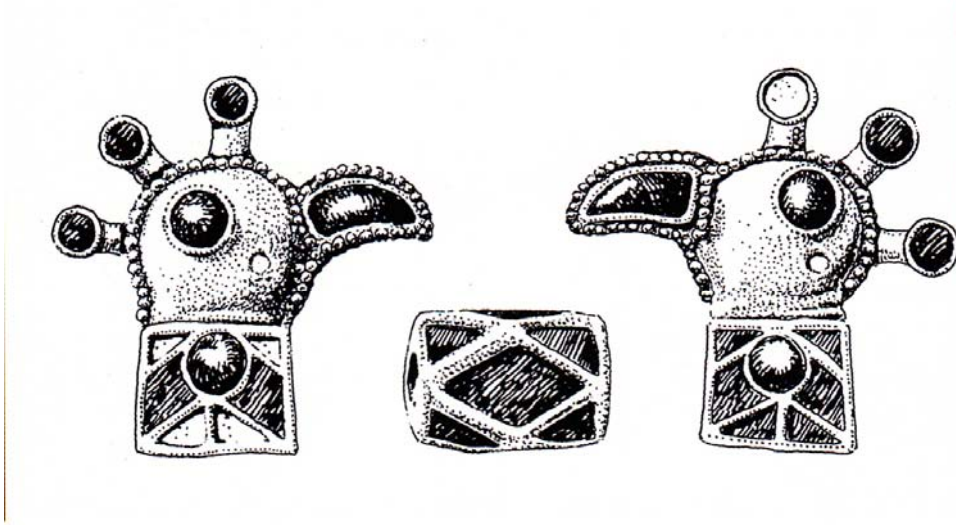
Resim 92: Bronz At Koşum Süslemesi, “Çift Kartal Motifi”, M.Ö.V. yüzyıl, Shaanxi Bölgesi, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 93: Bronz Alem, “Kartal Motifi”, M.Ö.V. yüzyıl, Kuzey Karadeniz, Hermitage Devlet Müzesi, HM Kataloğu 2012.

Resim 94: Bronz Süsleme, “**Kartal Motifi**”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Kuzey Çin, The Therese ve Erwin Koleksiyonu, So-Bunker 1995.

Resim 95: Altın ve İncili Takı, “Kartal Motifi”, M.S.IV-V. yüzyıl, Balchachsee Gölü, Ob Nehri, Kafkas, L.Mauthner.

Resim 96: Keçe Yurt Duvarı, “Kartal Motifi”, M.S. 18. Yüzyıl, Türkmenistan, St. Petersburg Etnografya Müzesi, Sazak 2012.

Resim 97: Fotoğraf, “Kartal Motifinin Günümüze Yansıması”, Moğolistan, Bunker 1997.

Resim 98: Taş Heykel, “ Alp Motifi”, M.Ö.I. bin yıl, Baifu, Changping Xian, Kuzey Çin, So-Bunker 1995.

Resim 99: Ahşap At Koşum Takımı, “Alp Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Pazırık Kurganı I, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 100: Keçe Yurt Duvarı, “Alp Motifi”, M.Ö.IV-III. yüzyıl, Pazırık V, Altay, Rusya, Sazak 2013.

Resim 101: Altın kemer tokası parçası, “Alp Motifi” Hun Hükümdar Kurganı, Naushki, Buryat Cumhuriyeti, Rusya, Miniaev, Sakharovskaia 2008.

Resim 102: Altın Maske, “Alp Motifi”, M.Ö. Altın Maske, V-VI. yüzyıl, Boma Kurganı, İli Doğu Türkistan, Çin, (Xinjiang Uygur Autonomous Region Museum, The Silk Road, 2008).

Resim 54'ten Deta.

Resim 103: Yün Halı, “Alp Motifi”, M.Ö.II-M.S.I. yüzyıl, Noin Ula Kurganı, Moğalistan, Sazak 2013.

Resim 104: Bronz Kapı Tokmağı, “Kut-Alp Motifi”, M.Ö.II-M.S.V. yüzyıl, Abakan Sarayı, Hakasya, Güney Sibirya, Moskova Tarih Müzesi, Sazak 2013.

Resim 105: Altın Plaka, “Alp Motifi”, M.S. IV(?) yüzyıl, Avrupa(?), Ahmetbeyoğlu 2002.

Resim 106: Altın Vazo, “Alp Motifi”, M.S.V-IX(?) yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 107: Yağlı Boya Porte Resim, “Alp Motifi”, M.S.XV. yüzyıl, İstanbul, Topkapı Müzesi, Mert 2007.

Resim 108: Gümüş Kemer Süslemesi, “Kut-Alp Motifi”, M.Ö.V-IV. yüzyıl, Esik Kurganı, Kazakistan, Bunker 1995.

Resim 109: Altın Vazo, “Kut-Alp Motifi”, M.S.V-IX. yüzyıl, Nagy Szent Miklos, Macaristan, Laszlo-Racz 1984.

Resim 110: Duvar Resmi, **Kut-Alp Motifi**”, M.S.IX. yüzyıl, Kala-i Kahkaha Sarayı
Duvar Resmi, Batı Türkistan, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2013.

Resim 111: Seramik Deli Modeli, “Kut-Alp Motifinin Günümüze Yansıması”, St. Petersburg, Rusya, Turhal 2011.

Resim 112: Ahşap At Koşum Takımı Süslemesi, “**Dört Yön Motifi**”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.

Resim 113: Deri At Koşum Takımı Süslemesi, “Dört Yön Motifi: Kartal Başı”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.

Resim 114: Deri At Koşum Takımı Süslemesi, “Dört Yön Motifi Sıtilize”, M.Ö. VI-V. yüzyıl, Tuekta Kurganı, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.

Resim 115: Deri-Kürk Hatun Kaftanı, “Kuş/Kartal Motifi”, M.Ö. IV-V. yüzyıl, Pazırık Kurganı II, Altay, Rusya, Hermitage Devlet Müzesi, Sazak 2012.

ÖZGEÇMİŞ

GÖZDE SAZAK

Adres: Kanlıca Cad. No:2 Çubuklu/İstanbul

E-mail: sazakgozde@gmail.com

Tel: 05335570229

Doğum Yeri: İzmir

Doğum Tarihi: 1973

Eğitim:

Lisan I: Boğaziçi Üniversitesi Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık 1997
Lisan II: İstanbul Üniversitesi Tarih Halen devam etmekte
Y. Lisans: Kadir Has Üniversitesi Kültür Varlıklarını Koruma (restorasyon) 2010
Uzmanlık: Katip Çelebi Üniversitesi Tıp Fak. Aile Danışmanlığı (terapist) 2013
Doktora: İstanbul Üniversitesi Türkiyat ABD Genel Türk Tarihi 2010-

İş Deneyim:

İçgörü Terapi Merkezi (Terapist) 1997-1998
Figür Turizm (Tıp Kongresi Yürütücü Başkanı) 1993-1997

Akademik Yayınlar:

Kitap Bölümleri

SAZAK, Gözde, *Bukhara: The Princess of Cities*, TOURISM IN CENTRAL ASIA: ISSUES AND CHALLENGES, Ed. K. Kantarcı, M. Uysal, V. P. Magnini, Apple Academic Press, Inc., New Jersey 2014.

YÜCEL, M.U., **SAZAK, Gözde**, *An Examination Of The Works Of Art That Belong To Volga (İdil) Bulgarian Turks*, LANGUAGE, CULTURE, AND ETHNIC DIVERSITY A Global Perspective, Ed. E. Saritas, Untested Ideas Research Center, New York 2013.

SAZAK, Gözde, “*Arkeolojik Buluntular Üzerinden Türk Hükümdarının Kutsal Eşyaları*”, Tarih Boyunca Lider ve Liderlik Anlayışı, İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi, 27 Mayıs 2013.(yayınlanmakta)

ZEREN, M.Ebru, **SAZAK, Gözde**, *Osmanlı Minyatürlerinde Kasaplık*, Kasap, Tarihçi Kitabevi, Ed. E. G. Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul 2011.

Makaleler

SAZAK, Gözde, “Varahşsa Sarayı Duvar Resimleri”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 57, İstanbul 2013, s.1-24.

SAZAK, Gözde, “Osmanlı Minyatürlerinde Türk Denizciliği”, **I. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu 27-28 Mayıs 2011 Turgutreis, Bodrum**, Turgutreis Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2013, s.164-183.

SAZAK, Gözde, “Suyun Türklerle Buluşmasına Görseller Üzerinden Kısa Bir Bakış”, **2. Turgut Reis Uluslararası Türk Denizcilik Tarihi Kongresi, 1-4 Kasım 2013**, Turgutreis, Bodrum (yayınlanmakta)

ZEREN, M.Ebru, **SAZAK, Gözde**, “Osmanlı Minyatürleri Üzerinden Türk-İran Siyasi İlişkilerine Bir Bakış”, **Ordu Üniversitesi Güney Kafkasya Halkları Dil Tarih Kültür İlişkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni, Bildiriler**, Ordu, 2011, s. 351-394.

Belgesel:

“Cumhuriyet Evi”, 7dk., 2009.

“Bilge Kağan’ın Doğumu”, 3.5dk, 2013.

İdari Görevler

1. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu **Düzenleme Kurulu Üyesi**, 27-28 Mayıs 2011, Turgutreis, Bodrum, Muğla.

1. Turgut Reis Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu **Akademik Sekreteryaya Üyesi**, 27-28 Mayıs 2011, Turgutreis, Bodrum, Muğla.

İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında “Hermitage Devlet Müzesi Doğu Avrupa ve Kafkas Coğrafyası İslam Öncesi Türk Eserleri Sergi Envanteri Projesi” adlı projede; proje yürütücüsü Prof. Dr. Mualla Uydu Yücel’in **asistanlık** görevi, 2012-2013.

İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) kapsamında “Hun Dönemi Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları” adlı projenin **yürütücülük** görevi, 2012-2013.

2. Turgut Reis Uluslararası Türk Denizcilik Tarihi Kongresi **Düzenleme Kurulu Üyesi**, 1-4 Kasım 2013, Turgutreis, Bodrum.

Projeler

YÜCEL, M.U., **SAZAK, Gözde**, “Hermitage Devlet Müzesi Doğu Avrupa ve Kafkas Coğrafyası İslam Öncesi Türk Eserleri Sergi Envanteri Projesi”, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Normal Proje, 2012-2013.

SAZAK, Gözde “Hun Türk Motif ve Sembollerinin Sanata ve Hayata Yansımaları” , İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi Doktora Tez Projesi, 2012-2014.

Seminer:

SAZAK, Gözde, Kurum İçi Verimlilik Çalışması Uygulama ve Eğitim, Vakıflar İstanbul Bölge Müdürlüğü, İstanbul 2009.